

Szegedi Tudományegyetem
Természettudományi és Informatikai Kar
Földtudományok Doktori Iskola
Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

**A MAGYARORSZÁGRA TÖRTÉNŐ VISSZAVÁNDORLÁS
TÁRSADALOMFÖLDRAJZI VIZSGÁLATA**

Doktori (Ph.D.) értekezés

Lados Gábor

Témavezető

Dr. Kovács Zoltán

akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár

Szeged

2018

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	2
Ábrajegyzék	3
Táblázatok jegyzéke.....	4
Bevezetés	5
1. Problémafelvetés, a dolgozat főbb kérdései, céljai	7
2. A kutatás során alkalmazott módszerek	11
3. A nemzetközi migráció elméleti háttere.....	17
3.1. A brain drain vizsgálata a migrációs kutatásokban	22
3.2. A visszatérő migráció elméleti háttere	24
4. Az Európai Unió 21. századi bővítése és a migrációs hullámok.....	33
4.1. Az elvándorlás európai dimenziói.....	33
4.1.1. Az 1990-es évek gazdasági átmenete és annak hatásai a nemzetközi vándorlásra Kelet-Közép-Európa országaiban	36
4.1.2. Az Európai Unió tagállamai közötti migrációs folyamatok	43
4.1.3. Az elvándorlás magyarországi dimenziói	47
4.2. A visszatérők földrajzi és demográfiai jellemzői	53
5. A kelet-közép-európai hazatérők jellemzői.....	58
6. A Brexit hatása az európai uniós állampolgárok nemzetközi vándorlására	64
6.1. Az Egyesült Királyságban élő külföldiek demográfiai és területi megoszlása	64
6.2. A Brexit és a külföldi munkaerő-vándorlás összefüggései	68
6.3. Az Egyesült Királyságban dolgozó magyarok jövőbeli tervei	73
7. A visszavándorlást támogató kezdeményezések.....	78
7.1. A visszavándorlást támogató kelet-közép-európai kezdeményezések	78
7.2. A magyarországi migrációs kezdeményezések és nemzeti politikák értékelése	82
7.3. A hazai kezdeményezések megítélése.....	87
8. A magyar hazatérők empirikus vizsgálata	89
8.1. A magyar visszatérők identitásváltozásának bemutatása	89
8.2. A külföldön betöltött munkakör szerepe.....	94
8.3. A hazatérés megítélése az egyes visszavándorló csoportokban	100
8.4. A visszatérést befolyásoló mikro- és makro-tényezők fontossága.....	110
Összefoglalás, a kutatási eredmények gyakorlati hasznosításának lehetőségei	114
Summary of the thesis	121
Irodalomjegyzék.....	126
Köszönetnyilvánítás	138
Mellékletek.....	139

Ábrajegyzék

1. ábra: A push-pull modell.....	19
2. ábra: A visszavándorlás különböző formái.....	25
3. ábra: A migráció értelmezése az egyén és a megfigyelő szemszögéből	25
4. ábra: A kulturális identitásváltozás modelljének sémája	30
5. ábra: A késleltetett posztfordi átmenet modellje	38
6. ábra: A GDP/fő változása a poszt-szocialista országokban	39
7. ábra: Népességszám változás és migráció összefüggése (2004-2016).....	45
8. ábra: Magyar állampolgárok az Európai Unió tagországaiban (2004-2017)	49
9. ábra: Az online kérdőíves minta megoszlása országoként	59
10. ábra: A tervezett külföldi tartózkodás időtartama országoként.....	60
11. ábra: Kelet-Közép-Európa elvándorlóinak fő motivációi	61
12. ábra: Az Egyesült Királyságba érkező európai uniós és harmadik országbeli bevándorlók száma (ezer fő) és aránya (%) az összes bevándorló között (2005-2015).....	66
13. ábra: Az Európai Unióból bevándorlók száma az Egyesült Királyságban (1993-2016)	67
14. ábra: Az Egyesült Királyságba érkező európai uniós állampolgárok nettó migrációja (2009. december - 2017. június).....	72

Táblázatok jegyzéke

<i>1. táblázat:</i> A bevándorlók területi megoszlása a Földön (2015)	35
<i>2. táblázat:</i> A munkanélküliségi ráta alakulása Kelet-Közép-Európában	41
<i>3. táblázat:</i> A tíz legnagyobb elvándorlással sújtott régió az Európai Unióban (2004-2016)	44
<i>4. táblázat:</i> Az Európai Unióban élő kelet-közép-európai elvándoroltak átlagos aránya (2004-2017)	46
<i>5. táblázat:</i> A külföldön élő magyar állampolgárok területi megoszlása.....	50
<i>6. táblázat:</i> A kivándorlás hatásai a küldő országban.....	52
<i>7. táblázat:</i> A kelet-közép-európai országok hazatérési arányai (2004-2016).....	55
<i>8. táblázat:</i> A kelet-közép-európai remigránsok fő visszatérési motivációi	62
<i>9. táblázat:</i> A tíz legtöbb külföldit befogadó ország (2015)	65
<i>10. táblázat:</i> Az Egyesült-Királyság EU-tagságáról szóló népszavazás eredménye és a külföldiek aránya a teljes népességen belül	71
<i>11. táblázat:</i> A Brexittel kapcsolatos hírek és vélemények a „hataratkelo.blog.hu”-n	74
<i>12. táblázat:</i> A véleménynyilvánítók és az interjúalanyok jövőbeli tervei	74
<i>13. táblázat:</i> A Rezidens Támogatási Program ösztöndíjprogramjai.....	84
<i>14. táblázat:</i> Az identitásváltozás típusainak jellemzői	93
<i>15. táblázat:</i> A három legfontosabb hazatérési motiváció a visszavándorlók egyes csoportjai számára.....	104
<i>16. táblázat:</i> A mikro- és makro-tényezők fontossága a vándorlás során.....	111

Bevezetés

A nemzetközi vándorlás – egyre növekvő mérete miatt – kedvelt kutatási területnek számít. A legtöbb kutatás a vándorlás mértékére, irányára, lehetséges hatásaira, valamint a migránsok társadalmi-gazdasági összetételére fókuszál, azon belül is az elvándorlás jelenik meg leginkább a vizsgálatok tárgyaként. Ezzel szemben a külföldről történő visszavándorlásnak, mint a nemzetközi migráció egyik fontos szakaszának a kutatása kevésbé népszerű. Különösen igaz ez a magyar szakirodalomra, ahol a hazatérő migráció sokszor csak az említés szintjén jelenik meg. Ezzel a hagyománnyal szakítva dolgozatomban a Magyarországra történő visszavándorlást vizsgálom, különös tekintettel az egyének vándorlási jellemzőire.

A visszatérő migrációval foglalkozó első átfogó tanulmányok a 20. század utolsó évtizedeiben születtek (CERASE, F. P. 1974, KING, R. 1986), viszont a téma – főként kelet-közép-európai léptékben rejlő jelentősége miatt – inkább csak az elmúlt években kapott nagyobb figyelmet (BARCEVICIUS, E. *et al.* 2012, MARTIN, R. – RADU, D. 2012, NADLER, R. *et al.* 2016). 2004 után az újonnan csatlakozó európai uniós tagországokból fokozódott az elvándorlás, ami az átmeneti időszak lejártát követően 2012-től ugrásszerűen megnőtt. A kivándorlás mellett, hogy rövidtávon népességvesztéssel jár és egyes esetekben a gazdaság további fejlődésének is gátat szabhat, közép- és hosszútávon akár meg is térülhet a küldő országok számára. A lehetőség nem feltétlenül a hazautalt pénzek mennyiségében és ezek gazdasági fejlesztésre vagy fogyasztásnövelésre szánt tulajdonságában rejlik. Sokkal inkább abból adódik, hogy a külföldről hazatérők jelentős része olyan tudással, készségekkel vagy kapcsolati hálóval tér vissza szülőhazájába, amelyek később gazdasági hasznót eredményezhetnek mind az egyén, mind országa számára. Ez azonban nem feltétlenül valósul meg minden esetben, hiszen lényeges különbségek vannak a visszatérők között.

A dolgozatban bemutatásra kerülő empirikus vizsgálat jelentősége a visszavándorlás folyamatának kiértékelésében rejlik. A külföldön töltött idő alatt az elvándoroltakat számos hatás éri (pl. idegen kulturális környezet, eltérő munkamorál, más világszemlélet), amely fontosságát a legtöbb remigrációs elmélet figyelmen kívül hagyja. A dolgozat központi elemét képező identitásváltozás vizsgálata újszerű megközelítésnek számít a téma kutatásán belül, miközben több migrációs jellemző feltárására is alkalmas. Ezek ismerete azért is szükséges, mert a döntéshozatal során sokszor – tévesen – egységes csoportként kezelik a hazatérőket, miközben a visszatérőkre más-más módon hat a

külföldi munkavállalás, eltérő migrációs szándékkal rendelkeznek, más problémákkal szembesülnek a visszaköltözés során és a továbbvándorlási hajlandóságuk is nagyon különböző.

Ebből adódóan a kutatás arra a fő kérdésre kíván válaszolni, hogy a különböző hazatérő csoportok hogyan értékelik a külföldről történő visszavándorlást? Ezen belül számos részkérdésre is választ kívánok adni. Többek között a dolgozatban megvizsgálom a képzettség, a családi állapot, az identitásváltozás, valamint a mikro- és makro-tényezők hatását a hazatérésre.

Az értekezés fő célja, hogy rávilágítson azokra a jellemvonásokra, amelyek alapján különbséget tudunk tenni a külföldről visszatérők között. Ehhez a magyar hazatérőket a külföldön betöltött munkakör, a családi állapot és az identitásváltozás alapján csoportosítottam. E fő cél mellett a disszertáció vizsgálja a kelet-közép-európai hazatérők közötti eltéréseket, az Egyesült Királyságban dolgozó magyarok jövőbeli migrációs stratégiáját és a visszavándorlást támogató hazai és térségbeli kezdeményezéseket is.

A kutatási eredmények lehetséges alkalmazhatósága remélhetőleg felhívja a döntéshozók figyelmét a külföldről történő hazatérés fontosságára. A bemutatásra kerülő ismeretek hozzájárulhatnak a visszatérést támogató kezdeményezések kidolgozásához és azok sikeres végrehajtásához.

A dolgozat nyolc fő szerkezeti egységre tagolható. Az első négy részben a problémafelvetés és a témaválasztás indoklása mellett bemutatom a kutatás célját, az általam feltett vizsgálati kérdéseket, valamint a kutatás során alkalmazott tudományos módszereket. Ezt követően, a nemzetközi migráció elméleti hátterét ismertetem, kiemelve a legfontosabb migrációs megközelítések erősségeit és hiányosságait. A következő két fejezetben az európai migrációs sajátosságokra fókuszálok, különös tekintettel a kelet-közép-európai migránsok jellemvonásaira. A hatodik fejezetben egy, a dolgozat írásakor aktuális folyamat, az Egyesült Királyság Európai Unióból történő kilépésének (Brexit) lehetséges jövőbeli hatásait fejtem ki, amely jelentős változásokat hozhat a kontinens vándorlási hálózatában. Az értekezés utolsó két fejezete a hazatérő migrációval foglalkozik részletesebben. A hetedik fejezet a visszatérést támogató nemzetközi és magyarországi kezdeményezésekről ad áttekintést, majd a nyolcadik fejezetben a hazatérő magyarokkal készített interjú vizsgálat mikrogeográfiai eredményeit ismertetem. A dolgozatot a legfőbb megállapítások összegzésével zárom.

1. Problémafelvetés, a dolgozat főbb kérdései, céljai

A nemzetközi migrációval foglalkozó szervezetek becslése szerint 2015-ben mintegy 244 millió fő, a Föld teljes lakosságának több mint 3%-a volt bevándorló (OECD 2016, ENSZ 2016), migrációs tapasztalattal pedig ennél jóval több ember rendelkezett. A vándormozgalomban résztvevők rendkívül heterogén összetételűek, így e számokból csupán a migrációs jelenség nagyságrendjére tudunk következtetni. A vándorlást nagyban meghatározzák például az elvándorlók társadalmi-demográfiai tulajdonságai (nem, életkor, iskolázottság, családi állapot stb.), a motivációjuk (önkéntes vagy kényszer vándorlás), a küldő és befogadó területek közötti földrajzi távolság vagy a külföldön töltött időtartam. E tulajdonságok azért fontosak, mert a migrációban résztvevők nagyban hozzájárulhatnak egy terület gazdasági fejlődéséhez vagy hanyatlásához (RÉDEI M. 2007, SINATTI, G. – HORST, C. 2015).

A vándorlás egyidős az emberiséggel. A történelem során számos migrációs ciklus volt kimutatható a kontinenseken átívelő népességmozgás alakulásában (KOC SIS, K. *et al.* 2016), így nem tekinthető pusztán a globalizáció egyik melléktermékének. Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben tapasztalható technológiai és gazdasági fejlődés jelentősen felerősítette a nemzetközi vándorlást (1990: 153 millió fő; 2015: 244 millió fő [1]).

A nemzetközi vándorlás globális rendszerén belül földrajzilag viszonylag stabil küldő és fogadó területeket különíthetünk el egymástól. A globális migrációs hálózatban az Európai Unió az egyik legvonzóbb vándorlási célterület, ezen belül is főképp Nyugat-Európa gazdaságilag fejlett régióiba, mint például London és környékére, a Benelux államokba, Észak-Olaszországba, illetve Németország déli és nyugati tartományaiba vándorolnak a legtöbben (ABEL, G. J. – SANDER, N. 2014, OECD 2017). Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a statisztikai adatokban megjelenő külföldiek között ott találjuk más EU-s tagállamok állampolgárait is, tehát az unión belüli jelentős munkaerőmozgás is hozzájárul ahhoz, hogy az Európai Unió egy globálisan is kiemelkedő migrációs célterület legyen.

Az Európai Unióban a munkaerő vándorlása döntően az egyes tagországok közötti életszínvonalbeli különbségekkel magyarázható. Az európai migrációs folyosók mai képeének kialakulásában két meghatározó eseményt kell megemlíteni. Az egyik az 1989 utáni rendszerváltozás a volt szocialista országokban, amely a közel 50 éves elzárkózás után bekapcsolta a kelet-közép-európai országokat a nemzetközi migrációba. A másik

fontos esemény az európai uniós bővítés volt. Ez eddig három időpontban, 2004-ben, 2007-ben és 2013-ban történt meg és tizenegy ország csatlakozását jelentette. Napjainkban közülük csak Horvátországgal [2] szemben van némi korlátozás (2020.07.01-ig).

Az unión belüli migrációban meghatározó szerepe van a kelet-közép-európai országoknak. Legnagyobb részben a 2004 után csatlakozott poszt-szocialista országokból elvándorlók költöznek egy másik EU-s tagországba, amely részben gazdasági (pl. bérszínvonalbeli különbségek, jobb munkalehetőségek, remélt magasabb életszínvonal), részben földrajzi okokra (pl. kisebb migrációs költségek, családhoz való közelség) vezethető vissza (BARCEVICIUS, E. *et al.* 2012, LANG, T. – NADLER, R. 2014, NADLER, R. *et al.* 2016) [1].

Az elvándorlás azonban nem minden esetben végleges döntés. A nemzetközi tapasztalatok szerint az elvándorlók jelentős része (egyes becslések szerint közel 50%-a) előbb vagy utóbb visszatér saját hazájába (BARCEVICIUS, E. *et al.* 2012, HORVÁTH Á. 2016). A hazatérők száma és aránya 2010 és 2015 között nőtt a legtöbb újonnan csatlakozott EU-s tagországban, néhol jóval meghaladta a becsült értékeket. A külföldi munkavégzést követő hazaköltözés nemcsak a fejlődő világ országaiban fontos, ahol akár már egy-egy hazatérő is jelentős fejlesztések ösztönzője lehet, hanem az elvándorlás dinamikája miatt a kelet-közép-európai országokban is nagy jelentőségre tett szert (KLEIN-HITPAß, K. 2016). Sajnos az elmúlt évek migrációs folyamatai elterelték a politika és a társadalom figyelmét a visszatérés fontosságáról.

A tudományos kutatások többsége a hazatérő migráció dinamikájára, a vándorlók gazdasági-demográfiai összetételére, esetleg a legfontosabb motivációk feltárására koncentrált, azonban az egyéneken végbemenő változások (pl. identitásváltozás) nem tartoznak a mainstream kutatások közé. Ennek az információnak a hiánya azért aggasztó, mert a visszatérést támogató kezdeményezések rendszerint homogén csoportként kezelik a hazatérőket. Ugyan néha találunk jól körülhatárolt célcsoportokat (pl. kutatók, egy szűkebb szakterület képviselői, „Londonban élő fiatalok”), a további migrációs döntésre ezekből a lehatárolásokból nem tudunk következtetni. Ellenben, ha a hazatérőben történt változásokat teljesen mellőzzük a visszatérést támogató kezdeményezések kidolgozásánál, a visszavándorlás kevésbé lehet vonzó.

A hazatérés folyamatának ilyen részletes ismeretére azonban nem mindig van lehetőség. Ennek egyik oka az lehet, hogy amíg a gazdasági-demográfiai mutatók (pl. hazatérők nem, korcsoport, iskolai végzettség szerinti megoszlása) statisztikailag

viszonylag könnyen mérhetők, az egyénben történt változásokat csak empirikus vizsgálattal (pl. kérdőíves vagy interjú felmérés) lehet mérni, amire csak korlátozott mértékben van lehetőség.

A téma indokoltsága és a problémafelvezetés alapján a dolgozatban arra a fő kérdésre kerestem a választ, hogy **a különböző hazatérő csoportok hogyan értékelik a külföldről történő visszavándorlást?** Ezen belül a kutatás során érintettem a képzettség, a családi állapot, az identitásváltozás, valamint a mikro- és makro-tényezők hatását a hazatérésre, amelyek az egyes csoportképző ismérveket alkotják a dolgozatban.

Doktori disszertációm legfontosabb célja, hogy **bemutassam és értékeljem a magyar hazatérő migránsok eltérő csoportjainak viselkedését**, ezáltal az értekezés hozzájáruljon a visszavándorlás folyamatának pontosabb megértéséhez és elősegítse a migrációval kapcsolatos politikai döntéshozatalt.

E fő cél mellett a dolgozat törekszik a **Magyarországra történő hazatérő migrációt elhelyezni az európai és kelet-közép-európai kontextusban**. Ennek érdekében a disszertációban előbb bemutatom az elvándorlás és a hazatérés jelenségét az Európai Unió tagországaiban, majd a hazatérést támogató kezdeményezéseket ismertetem.

A dolgozat fő kérdése és céljai alapján három hipotézist fogalmaztam meg:

- 1. hipotézis:* Az első a hazatérés előkészítésére és az arra való felkészülésre vonatkozik. A hazatérés egész folyamatát nagyban befolyásolja a mobilizálható források (pl. materiális és immateriális tőke) széles köre, illetve az egyén felkészültsége (CASSARINO, J-P. 2004). Ide sorolható például a hazatéréssel járó költségek és a visszatérés utáni kiadások finanszírozása, illetve a megfelelő információk megléte (pl. munkalehetőségek, adózási feltételek, lakhatási lehetőségek). E megközelítés szerint a hazatérő egyéneket három csoportba oszthatjuk: alaposan felkészültek, részben felkészültek, felkészületlenek. A megközelítés tehát az egyén szintjéről próbálja meghatározni a csoportokat, amit akár nagyobb földrajzi egységekre (pl. régiókra) is alkalmazhatunk. Az osztályozáshoz szükség van átfogó, nemzetközi vizsgálatokra, amelyekből az elvándorlási- és visszavándorlási motivációk, valamint a vándorlók egyedi jellemvonásai megismerhetők (LANG, T. – NADLER, R. 2014). Ebből adódóan kutatásom során első hipotézisként azt a felvetést vizsgáltam meg, amely szerint: **a magyar hazatérők tudatosan megtervezik a visszatérésüket.**

2. *hipotézis*: Második hipotézisem a visszatérők különböző csoportjai közötti különbségekre vonatkozik. A migrációval kapcsolatos kutatások egyik kiemelt témája, hogy a külföldi munkavállalás során az elvándorlók mennyire tudnak elhelyezkedni a saját szakmájukban (BARCEVICIUS, E. *et al.* 2012, KAHANEC, M. 2012, BÁNDY K. 2014). A szakirodalom leggyakrabban csak a magasan képzettek vándorlásával foglalkozik, ezen belül is az egyik leginkább kutatott téma a *brain drain* („agyelszívás”). A nemzetközi vándorlásban a legképzettebbek elvándorlásán túl ugyanakkor még nagyobb problémát jelent az otthon elsajátított tudás későbbi elpazarlása, azaz a *brain waste* („agypazarlás”), amely során tapasztalhatjuk, hogy egyetemi diplomával egyszerű betanított munkát végeznek a fiatalok külföldön (WICKRAMASEKARA, P. 2011). A külföldön betöltött munkahely jellege alapján meghatározhatunk magasan és alacsonyan képzett migránsokat. Míg előbbiekről sokkal több tudományos eredménnyel rendelkezünk, addig az alacsonyan képzettek többnyire kívül esnek a kutatók érdeklődési körén. Doktori kutatásom során e két csoport közötti különbségeket és hasonlóságokat szintén igyekeztem feltárni, és második hipotézisként a következő feltételezést vizsgáltam meg: ***A magasan képzett hazatérők külföldi munkatapasztalatukat jobban fel tudják használni a magyar munkaerőpiacon, mint az alacsonyan képzett visszatérők.***
3. *hipotézis*: Kutatásom harmadik hipotézise a hazatérő migráció folytonosságával kapcsolatos. A hazatérés nem feltétlenül jelenti a migrációs folyamat végpontját (KINCSES Á. 2014). A település, a régió vagy az ország szemszögéből számtalan pozitív hatással járhat a visszatérő migráció (pl. tőke befektetése, fogyasztás növekedése, új képességek hasznosulása az üzleti szférában, kapcsolati háló, új gondolkodásmód meghonosítása), azonban az egyén több akadályozó tényezővel találkozhat a visszatérés során, amelyek miatt később újból elhagyhatja az országot. Ilyen probléma lehet a visszaülleszkedés során fellépő adminisztratív akadályok (pl. adózási kérdések, a szociális ellátás akadózása), a munkaerőpiaci beilleszkedés (pl. az egyén számára nincsenek megfelelő munkalehetőségek), lakhatási problémák vagy egyéni tényezők (pl. családi probléma, visszaülleszkedési nehézség, „fordított” honvágy a külföldi ország felé). Ezek alapján a felvetésem a következő: ***A visszatérés utáni negatív tapasztalatok miatt a hazatérés átmeneti állapot lehet.***

2. A kutatás során alkalmazott módszerek

A doktori kutatás során több módszert alkalmaztam a migrációs folyamatok megismeréséhez és kiértékeléséhez. Egyrészt meglévő adatbázisok (pl. KSH, Eurostat, ENSZ, ONS, IMF) másodelemzésével az elvándorlás és visszatérés nagyságát, térbeli sajátosságait, időbeli változását tártam fel. Másrészt a vándorlás motivációinak kutatásához egy nemzetközi projekt kérdőíves vizsgálatát, illetve az általam végzett félig-strukturált interjúk eredményeit használtam fel. Harmadrészt tartalomelemzést végeztem az Egyesült Királyságban élő magyarok migrációs stratégiájának bemutatásához.

A dolgozat elkészítéséhez részben a „*Re-Turn: Regions benefitting from returning migrants*” című CENTRAL EUROPE finanszírozású projekt kutatási eredményeit használtam. A nemzetközi projekt 2011 és 2014 között összesen hét európai országból (Ausztria, Csehország, Lengyelország, Magyarország, Németország, Olaszország és Szlovénia) tizenkét regionális és nonprofit szervezet, valamint tudományos kutatóintézet és egyetem összefogásával valósult meg. A projekt fő célkitűzése a külföldre elvándorolt népesség visszacsábítása és a munkaerőpiaci visszailleszkedésük támogatása volt, amelynek érdekében több kezdeményezés és egy nemzetközi stratégia is kidolgozásra került. A stratégiaalkotók a politikai döntéshozókat megcélózva javaslatokat dolgoztak ki a humántőke hasznosítására és a visszatérők vállalkozási kedvének előmozdítására.

A kutatás során 2012-ben **kérdőíves felmérést** folytattunk remigránsok és olyan nemzetközi migránsok körében, akik a kutatás pillanatában külföldön tartózkodtak (1. sz. melléklet). A kutatás célja az elvándorlás és a visszavándorlás motivációinak feltárása volt. Visszatérőknek azokat tekintettük, akik tizenötödik életévüket betöltött nemzetközi migránsként külföldi munkavállalás után visszatértek szülőhazájukba. A kutatás definíciója három dimenziót fedett le: *i)* szülőország, *ii)* külföldi tartózkodási hely, és *iii)* életkor (SMOLINER, S. *et al.* 2013). Ilyen értelemben, a kutatásból kizártuk az inaktív korcsoportba tartozó hazatérőket, illetve mindazokat, akik nem önszántukból tértek vissza szülőhazájukba.

A célcsoportokat egyrészt több online fórumon keresztül értesítettük, mint például közvetlen e-mail elérhetőségek, online közösségi oldalak, és online média. Másrészt olyan köztes intézmények felé is terjesztettük a kérdőívet, amelyek kapcsolatban állhattak nemzetközi migránsokkal. Ilyenek voltak a visszatérőkkel kapcsolatos civil szervezetek, különféle kamarák, vállalkozói szervezetek, munkaközvetítők, tudományos és kulturális intézmények. Feltételezhetően a kiértékelés során számos olyan személyt is találhattunk,

akik több helyről informálódtak a kutatásról, azonban a kérdőív kitöltése során az e-mail címek feltüntetésével a többszöri kitöltés könnyen kiszűrhető volt. Bár a kérdőíves minta nem reprezentatív, adalékkal szolgálhat a volt-szocialista országokba történő hazatérés vizsgálatához és a külföldről hozott tapasztalatok otthoni hasznosításához. A kiválasztott módszer segítségével viszonylag gyorsan és költséghatékonyan el tudtunk érni egy meglehetősen nagy élcsoporthoz (elvándorlók és visszatérők), míg a személyes megkérdezés esetén a felmerülő költségek (pénzügyi- és humánerőforrás) jóval magasabbak lettek volna. A kérdőív kitöltése 20-30 percet vett igénybe, amely hasonló a nagymintás, rendszeresen készített felmérésekhez (pl. Munkaerő-felmérés), azonban azok eredményeitől eltérően sokkal pontosabb képet kaptunk például a migrációs tapasztalat több részletére vonatkozóan is (pl. migrációs életút, külföldi munkatapasztalat hasznosíthatósága, munkabér a migráció különböző szakaszaiban).

Általánosságban elmondható, hogy a kérdőíves minta (N=1913) demográfiai és társadalmi összetételében nagyon hasonló eredményeket hozott, mint a korábbi kutatások (KLAGGE, B. – KLEIN-HITPAß, K. 2007, IARA, A. 2008, IGLICZKA, K. *et al.* 2012, MARTIN, R. – RADU, D. 2012, BLASKÓ Zs. *et al.* 2014, HÁRS Á. – SIMON D. 2015, BLASKÓ Zs. – GÖDRI I. 2016). Főként a fiatal és magasabb iskolai végzettségű csoportok vettek részt a kutatásban. A megkérdezettek többsége (52%) 35 év alatti volt és 59%-uk rendelkezett legalább egyetemi diplomával (a PhD fokozattal rendelkezők aránya 22% volt). A férfiak nagyobb arányban voltak képviselve (55%) csakúgy, mint a gyermekes családok (58%). A visszatérők közül (N=554) a célterület nagyobb részt megegyezett a küldő régióval vagy településsel (78%), azonban egyötödük új területre költözött vissza, többségében nagyvárosba vagy a fővárosba. Ez azt jelenheti, hogy az újonnan szerzett képességek főként a nagyobb agglomerációkban hozhatnak gazdasági előnyt (STARK, O. 2004). Doktori disszertációmban a cseh, a lengyel, a magyar és a szlovén megkérdezettek migrációs sajátosságait mutatom be részletesen, akik a kérdőíves minta 43%-t (N=844) teszik ki. A válaszadók három csoportra tagolódnak. Megkülönböztethetünk *i*) hazatérőket, akik visszatértek szülőhazájukba és ott tartósan letelepedtek, *ii*) potenciális visszavándorlókat, akik jelenleg külföldön dolgoznak, de a visszatérésüket fontolgatják, valamint *iii*) elvándorlókat, akik nem fontolgatják a visszatérésüket.

A kérdőíves vizsgálat során több nehézség is felmerült. Egyik ilyen probléma volt, hogy a kérdőívek kitöltése online történt, így felmerülhet a bizonytalanság a kérdésekre adott válaszok hitelességében, illetve a kitöltés minőségében. A kérdőíveknél előfordult, hogy félig vagy csak részben voltak kitöltve, amely adódhat a kérdőív hosszából. Az

eredmények értékelésénél további aggodalomra adhat okot, hogy a kérdőívek szabad elérésűek voltak, azaz egy személy akár többször is kitölthette volna. Ezt a problémát kiküszöbölve, minden országban egy nyereményjátékot hirdettünk meg, amelyhez regisztrálni kellett, másrészt a sorsolás motiválhatta a kitöltést. A kutatás jelentősége viszont abban rejlik, hogy az EU8 országaiból (köztük Magyarországról) a hét éves várakozási idő leteltével, 2012-ben megugrott a külföldön élők száma, így a felmérés fontos adalékkal szolgál az időszak vándorlási motivációira. A kérdőíves felmérés részletes eredményeit az ötödik fejezetben mutatom be.

Doktori kutatásom során a hazatérő migráció vizsgálatához, valamint a Brexit migrációs hatásának elemzéséhez **interjúk felmérést** is végeztem, amely során *i)* külföldről hazatért magyarokat, *ii)* az Egyesült Királyságban élő magyarokat, valamint *iii)* olyan szakértőket kérdeztem meg, akiknek vélhetően nagy rálátásuk van az Egyesült Királyság Európai Unióból történő kilépésére. Minden esetben félig-strukturált interjúkat készítettem, amelyeket az adott csoportra jellemző kérdésekkel láttam el (2. és 3. sz. melléklet).

A hazatérő magyarokkal készített interjúk felmérés célja az volt, hogy rávilágítson a (vissza)vándorlás legfontosabb motivációira, mozgatórugóira, és a migrációs döntés mögött húzódó egyéb tényezőkre (pl. egyéni célok, nehézségek, dilemmák, személyiségjegyek, identitás). A kutatás feltáró jellege megalapozta az interjúk felmérést, mint a módszertan egyik legfontosabb elemét, amellyel sikerült a vándorlás puha tényezőit (pl. a migrációs döntés mögött húzódó személyes célok, a vándorlás nehézségei) megismerni.

Az interjúalanyok minimum egy, maximum 10 évet töltöttek külföldön, amely időszak alatt végig gazdaságilag aktívak voltak. Összesen 48 magyar hazatérőt kérdeztem meg az elvándorlási motivációkról, a külföldi élet- és munkakörülményekről, a visszatérés okairól és akadályairól. Az interjúkat 2012 és 2015 között készítettem. Az interjúpartnerek kiválasztásához részben személyes ismeretségi hálómra támaszkodtam, részben kutatóközpontok és egyetemek segítségével kértem, valamint az MTA Lendület Programjának korábbi nyerteseit kerestem fel. Ezt követően egy nem valószínűségi kiválasztási eljárást alkalmaztam, az interjúpartnerektől a hólabda módszer segítségével javaslatot kértem további, a kutatásba potenciálisan bevonható személyekre. Ez a módszer különösen alkalmas a vándorlásban részt vevők lehatárolására (BABBIE, E. 2008). Következő lépésként a javasolt személyek közül kiszűrtem azokat, akik migrációs

tapasztalata az addigi mintavételben már többször előfordult, így elkerülve a korábbi eredmények – valószínűsíthető – megismétlődését.

A mintaválasztásnál a legfontosabb szempont a külföldön betöltött munka típusa volt. A külföldi munkatapasztalat csoportosításához az interjúpartnerek elmondása szerinti munkaköröket a FEOR (ISCO) kódok rendszerébe (FEOR-08) soroltam¹, majd készség szint alapján két csoportra osztottam azokat: egyetemi, főiskolai végzettséget igénylő (harmadik és negyedik készség szint), és szakiskolai vagy szaktudást nem igénylő munkakörökre (első és második készség szint) (ILO 2012). Ez alapján az interjúpartnerek között magasan (FEOR 1-3 csoport), és az alacsonyan képzett hazatérőket (FEOR 4-9 csoport) különítettem el. Előbbi csoportba kutatókat, informatikusokat, mérnököket vagy tanárokat, utóbbiba vendéglátóiparban, építőiparban, élelmiszeriparban elhelyezkedett, illetve egyéb betanított munkákban dolgozó hazatérőket soroltam. Abban az esetben, amikor az interjúalany több külföldi munkakört is említett, úgy az időben nagyobb munkatapasztalatot vettem alapul.

A csoportosítás szempontjából fontosnak tartom kiemelni, hogy az alacsonyan képzettekhez soroltam azokat is, akik külföldön képzettségüknél jóval alacsonyabb munkakörben dolgoztak (pl. egyetemi diplomával felszolgálók voltak). Ezeket az elvándorlókat a szakirodalom is külön csoportba sorolja, hiszen ők az „agyvesztés” (brain waste) folyamatának kulcsszereplői (KAHANEC, M. 2012, BÁNDY K. 2014).

A kiválasztott személyekkel az interjút általában semleges helyszínen készítettem, de több esetben a hazatérő munkahelyén történt a találkozás. Egy esetben Skype-on történt az interjú. A felmérés során hangfelvételeket és interjúkivonatokat készítettem. A hangfelvételt csupán egy esetben utasította el az interjúalany, így arról jegyzetet készítettem. Az interjúkivonatokat egy speciális interjú-elemző szoftver, az NVivo 11 program segítségével dolgoztam fel.

Az interjúk kiértékelésénél álneveket használtam, hogy az interjúrészletek ne legyenek könnyen felismerhetők, visszakereshetők. Az anonimitás mellett viszont az interjúalanyok nemét nem változtattam meg. Az interjúpartnerek (ál)neve és neme mellett a foglalkozásukat tüntettem fel, amely szintén tartalmi jelentőséggel bír a különböző migrációs nézőpontok elemzésénél.

A kiértékelés elméleti keretének NAN M. SUSSMAN (2011) kulturális identitásváltozás modelljét vettem alapul és elemeztem a magyar hazatérők eltérő

¹ A 4. számú mellékletben a második szintű („alacsony”) FEOR kódok vannak feltüntetve.

migrációs pályáját. A modellben a hazatérők több csoportja különíthető el aszerint, hogy mennyire volt zökkenőmentes és nyugodt a vándorló visszailleszkedése saját országába, illetve mennyire volt elégedett saját hazatérésével. Ezen elméleti konstrukció hozzájárulhat a hazatérőkben végbemenő változások pontosabb megértéséhez, miközben a hazatérők jövőbeli migrációs pályájára is következtetni tudunk, nevezetesen, hogy véglegesnek tekinthető-e a visszavándorlás vagy egyes csoportok inkább az újbóli elvándorlás mellett döntenek. Ezt a célt szolgálja a modell azon része, amely a saját hazatérés megítélésére vonatkozik.

Kutatásom során törekedtem arra, hogy megfelelő arányban jelenjenek meg a hazatérők csoportjai, azonban néhány esetben egyensúlytalanságok keletkeztek (pl. nem, iskolai végzettség alapján). Ezek vélhetően nem befolyásolják az eredmények értelmezhetőségét, mert a szakirodalom szerint a visszavándorlásban is hasonló arányok mutathatók ki, mint az interjúk felmérés mintájában (MARTIN, R. – RADU, D. 2012, HÁRS Á. – SIMON D. 2015, BLASKÓ Zs. – GÖDRI I. 2016). Mindazonáltal, ezen nemzetközi és hazai kutatási eredményekhez viszonyítva az interjúk felmérés mintájában a férfiak, a 20 és 34 év közöttiek és a felsőfokú képzettséggel rendelkezők felül-, míg a nők és az egyedülállók alul-reprezentáltak voltak (4. sz. melléklet). A célországok tekintetében az Egyesült Királyság és az Amerikai Egyesült Államok felül-, míg Németország és Ausztria kissé alulreprezentáltak voltak a hivatalos migrációs adatokhoz viszonyítva.

Az interjúk felmérés eredményeinek helyes értelmezéséhez szükséges megemlíteni, hogy a mintában a magas iskolai végzettséggel rendelkezők többen vannak. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy ők sokkal készségesebbek voltak a kapcsolatfelvételnél, mint az alacsonyan képzettek, a kutatás célját fontosnak tartották és az interjúval támogatták annak elkészülését. Ellenben az alacsonyan képzettek közül több olyan személy is volt, akik nem merték vállalni az interjút, félve annak bármilyen számukra előnytelen hatásától (pl. bírság egy közintézménytől). Az interjúalanyok egyenlőtlen megoszlásának másik magyarázata az lehet, hogy további interjúalany bevonására már nem volt szükség, mert egy bizonyos létszám után az új nézőpontok már nem jelentek meg az interjúkban, így az interjúk felmérés befejezése mellett döntöttem. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a hazatérők bizonyos csoportjai megfelelő mértékben szerepelnek a mintában. További bővítésre a vállalkozók, a sportolók, a művészek vagy az orvosok körében lett volna szükség.

Az interjúk felmérés módszerét a *Brexit várható migrációs hatásainak elemzéséhez* is felhasználtam. A saját adatfelvétel elkészítését leginkább az indokolta,

hogy az ide vonatkozó szakirodalmat áttekintettem, azonban a szigetországban élő magyarok migrációjára kifejtett hatásokat ezek a dokumentumok nem érintették kellő részletességgel. Így, a célom eléréséhez (többek között) interjúk felmérést végeztem. A migrációs döntés egyéni céljainak megismeréséhez három az Egyesült Királyságban élő magyart interjúvoltam meg, akikkel 2016. december és 2017. február között Skype-on keresztül készítettem az interjút. Az interjúalanyokat a visszavándorlás kapcsán korábban megkérdezett interjúpartnerek ajánlottak. A Brexit várható migrációs hatásainak pontosabb megismeréséhez további három szakértői interjút készítettem (két kutatóval és egy nemzetközi szervezet munkatársával) 2018. májusában. Két esetben személyesen kerestem fel a szakértőket, a harmadik esetben írásban történt a válaszadás.

A dolgozat elkészítéséhez **tartalomelemzésre** is szükség volt, amely szintén a Brexit migrációs hatásainak vizsgálatához tartozott. Ennek célja az egyik legnépszerűbb migrációval foglalkozó magyar nyelvű blogon, a „hataratkelo.blog.hu”-n megjelent vélemények és élettörténetek elemzése volt, amelyek közvetlenül a kivándorolt emberektől származnak, így ezekben a történetekben a média befolyása nem érvényesült. A vizsgálati időszak 2016. március 1-je (az első Brexittel kapcsolatos vélemény a blogon) és 2018. június 30-a közé esett. A Brexit szóra összesen 262 találatot kaptam, de csupán 61 bejegyzés foglalkozott érdemben a Brexittel, amelyek egy részét a kilépéssel kapcsolatos hírek és az aktuális statisztikai adatok ismertetése, másik részét a kivándoroltak véleménye alkotta. A véleményeket tovább szűkítettem az alapján, hogy az adott vélemény az Egyesült Királyságban vagy egy másik országban élő véleményformálótól származik, így végül dolgozatomban 26 véleményt használtam fel.

Az elemzés elvégzéséhez a véleménynyilvánítókat és az interjúalanyokat négy csoportba osztottam az alapján, hogy milyen migrációs stratégiával rendelkeztek: *i)* Egyesült Királyságban maradók, *ii)* egy másik külföldi országba továbbköltözők, *iii)* Magyarországra hazatérők és *iv)* bizonytalanok.

Összességében kijelenthető, hogy a doktori kutatáshoz használt módszerek – online kérdőíves felmérés, interjúk felmérés, tartalomelemzés – segítségével sikerült a hazatérő migrációt több irányból megközelíteni, és hozzájárultak, hogy minél pontosabb képet kaphassak a visszavándorlás mögött húzódó döntésekről.

3. A nemzetközi migráció elméleti háttere

A migráció olyan összetett jelenség, amelyet több tudományág, többek között a szociológia, a politikatudomány, a történettudomány, a közgazdaságtudomány, a geográfia, a demográfia, a pszichológia, az antropológia és a jogtudomány is vizsgál (MASSEY, D. S. *et al.* 1993, PORTES, A. – DEWIND, J. 2004, BRETTELL, C. B. – HOLLIFIELD, J. F. 2015).

A népességmozgás okai rendkívül különbözőek lehetnek. A szakirodalom megkülönböztet egyrészt *egyéni* vagy *személyes tényezőket*, amelyek az egyén életciklusában bekövetkezett változásokra utalnak, ilyen például a tanulással kapcsolatos térbeli mozgás (M. CSÁSZÁR ZS. – WUSCHING Á. T. 2016), a családalapítás vagy a munkahelyváltás (HÁRS Á. 2010). Egy másik csoportot alkotnak a *természeti tényezők*, amelyek egy-egy természeti katasztrófához (pl. áradás), ásványkincsek felfedezéséhez, talajpusztuláshoz, az adott terület eltartó képességének csökkenéséhez, vagy egy kiváló rekreációs lehetőséghez köthetők (MICHALKÓ G. *et al.* 2003). Külön csoportot alkotnak a *gazdasági okok* is, amelyek a fejlettebb területekhez kötődnek, ahol a társadalom magasabb életszínvonalon él és jobbak a kereseti lehetőségek. Végül, a *politikai tényezőket* is meg kell említeni, amelyek háborúkra, vallási vagy ideológiai üldöztetésekre vezethetők vissza (BOYLE, P. 2009).

E tényezők mellett a migráció definiálása során számos további szempont is felmerül. A vándorlás térbeli jellege alapján megkülönböztethetünk országon belüli és nemzetközi migrációt, a migráció jellege szerint önkéntes- és kényszervándorlást, a vándorlási motivációk alapján tanulási célú-, munkaerő- és nyugdíjas migrációt, az időtartam alapján pedig ideiglenes, állandó és periodikus népességmozgást (RÉDEI M. 2007, GREGORY, D. *et al.* 2009, KING, R. 2011, ILLÉS S. 2013, ILLÉS, S. – KINCSES, Á. 2018).

Az országhatáron átnyúló térbeli mozgások között a migrációt elkülönítjük egyéb rövidebb ideig tartó utazásformáktól, mint a turizmussal összefüggő mozgásoktól (MICHALKÓ G. *et al.* 2003), a rendszeresen bekövetkező, rövid idejű ingázástól, illetve különféle üzleti-szakmai látogatásoktól. A geográfusok kezdettől fogva részt vesznek a migráció tudományos vizsgálatában, hiszen ezek szoros összefüggésben vannak egy-egy terület fejlődésével, de ugyanúgy fontosak lehetnek azok fejlesztésében is (SKELDON, R. 2008). A KSH Demográfiai évkönyve (KSH 2008) nemzetközi migrációnak az eredeti

lakóhely országának tartós elhagyását tekinti, amely más országban való lakóhely létesítését jelenti tartós letelepedés, tartózkodás vagy jövedelemszerzés céljából.

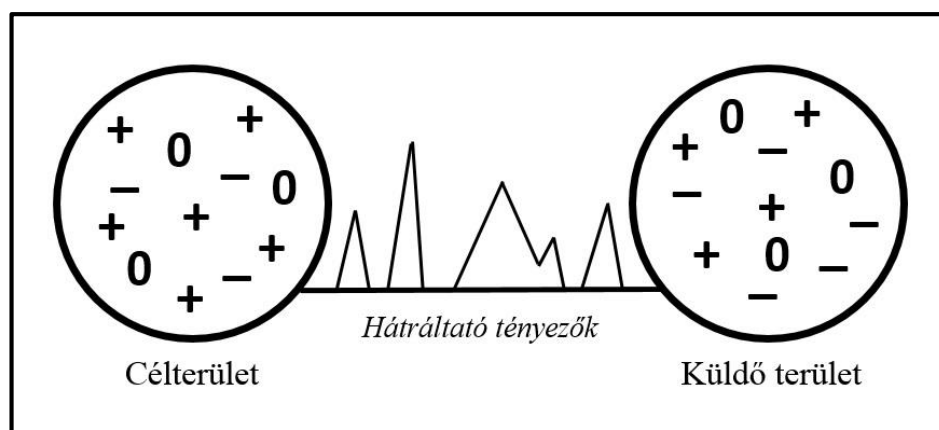
A migrációs döntések során a vándorló személyek több tényezőt is figyelembe vesznek, amelyek lehetnek *egyéni szempontok* (pl. család szerepe, szakmai fejlődés, személyes érdekek) és *gazdasági-társadalmi tényezők* (pl. szociális hozzájárulás a fogadó országban, gyermekjóléti szolgáltatások, bevándorlók integrációjának pénzügyi támogatása) egyaránt. A migrációs döntést viszont a vándorló sokszor nem saját maga hozza meg, hanem – szűkebb – családjá, *háztartása* körében. Ezeket a tényezőket a különböző migrációs elméletek eltérő mértékben tartják fontosnak. Napjainkban a migrációelméletek között három fő csoportot különíthetünk el (GREGORY, D. *et al.* 2009) – bár az egyes teóriák csoportosítására nem létezik általánosan bevett szabály.

Az *első csoportba* sorolható funkcionalista elméletek szerint a migráns akkor hagyja el szülőhazáját, eredeti lakóhelyét, amikor saját gazdasági boldogulását megalapozottnak látja a célországban, célterületen (GREGORY, D. *et al.* 2009). GEORGE J. BORJAS (1989) szerint ez szoros összefüggésben áll azzal a felvetéssel, hogy a globalizált világban „migrációs piacokat” találunk, amelyek között a népesség oda vándorol, ahol a megszerzett humántőkével (tudás és tapasztalat) a legnagyobb profitot tudja elérni. A magasan képzett migráció mellett azonban szakképzetlen vándorlók is vannak, akik azon a területen telepednek le, ahol a lehető legkisebbek a munkabérek közötti különbségek, az átlagbérek pedig relatíve magasak (GREGORY, D. *et al.* 2009). Amennyiben a felvetésekkel egyetértünk, a különböző nemzetközi migrációs célterületek szinte teljesen megszűnnének, közülük szinte csak egy maradna, az, ahol a legmagasabb a bérszínvonal.

A gazdasági boldoguláson alapuló vezérelv mellett azonban számos különböző elmélet jött létre, amelyek más-más módon próbálják magyarázni a nemzetközi vándorlás folyamatát és annak következményeit.

A migrációs elméleteken belül egy viszonylag nagy csoportot alkotnak a **neoklasszikus elméletek**, amelyek leginkább a migráció pénzzel kifejezhető eredményességét vizsgálják, pontosabban azt, hogy a vándorlás jövedelmező folyamat-e vagy sem. A neoklasszikus elméletek előzményei a Ravenstein-féle push-pull elméletig nyúlnak vissza. ERNST GEORG RAVENSTEIN (1885) szerint a vándorlás alapja taszító (*push*) és vonzó (*pull*) tényezők együttes játékában keresendő. Előzőek közé tartoznak többek között a gyors népességnövekedés, az alacsony életszínvonal, a gazdasági kilátások hiánya, vagy a politikai elnyomás, míg utóbbiakhoz az élénk munkaerőkereslet, a rendelkezésre álló föld, a jó gazdasági körülmények és a politikai szabadság sorolhatók

(GREGORY, D. *et al.* 2009). Az elméletet EVERETT SAMUEL LEE (1966) dolgozta tovább (1. ábra), aki egyrészt különbséget tett a vonzó és taszító tényezők között. Állítása szerint léteznek olyan tényezők, amelyek mindenki számára egyértelműen pozitív („+”; pl. magas bérek) és egyértelműen negatív jelentéstartalmúak („-”; pl. a környezet rossz állapota), azonban egyes tényezők megítélése különböző lehet („0”, pl. a munkahely térbeli helyzete). Másrészt megállapította, hogy a vándorlás során különböző hátráltató- (pl. földrajzi távolság, eltérő nyelv) és személyi tényezőkkel (pl. családi életciklus, alkalmazkodási képesség, migrációs döntés) is találkozhatnak a migránsok, amelyek a vándorlás megvalósulására mind kihatnak (KOVÁCS Z. 2015).

1. ábra: A push-pull modell

Forrás: LEE, E. S. 1966.

Az elmélet gyenge pontja – ahogy erre már LEE (1966) is részben felhívta a figyelmet – abban rejlik, hogy a push és pull faktorok túlságosan egyénfüggőek, így nem lehet tisztán elkülöníteni egymástól általános érvényű taszító és vonzó tényezőket, hiszen ezek nemtől, kortól, családi állapottól, egyéni céloktól, életpályától vagy akár foglalkozástól függően is eltérők lehetnek. Továbbá, kérdéses az elmélet napjainkban történő alkalmazása azért is, mert az aktuális globális folyamatokat vagy az elköltözés költségeit nem veszi figyelembe, és nem számol az otthon maradás lehetőségével (pl. a szabadon rendelkezésre álló föld napjainkban nem tekinthető fontos vonzó tényezőnek, mint amennyire a 18-19. században volt). Mindazonáltal, az egyén szemszögéből a migrációs döntés meghozatalánál fontos figyelembe venni ennek az elméletnek az alapjait.

A neoklasszikus elméleteken belül két eltérő szemlélet különböztethető meg, attól függően, hogy mely szinten történt változások vezetnek elvándorláshoz. Ez alapján megkülönböztetünk makro- és mikro-léptékű neoklasszikus elméleteket. A *makro-léptékű* elmélet szerint a nemzetközi migráció főként az egyes területek, régiók közötti munkaerő-felesleg és munkaerőhiány, valamint a bérszínvonal különbségei miatt alakul ki (MASSEY, D. S. *et al.* 1993). A migrációt úgy értékeli, mint egy pénzügyi-, vagy humántőke befektetést. BARRY R. CHISWICK (2000) szerint az elvándorlásban főként a magasan képzettek érintettek, mivel a tudásukkal nagyobb befektetést remélhetnek egy külföldi országban. A megközelítés kritikájaként megemlíthető, hogy túlzottan a bérszínvonalra helyezi a hangsúlyt és nem veszi figyelembe a többi vándorlási motivációt (MASSEY, D. S. *et al.* 1993).

A *mikro-léptékű* neoklasszikus elméletek szerint a nemzetközi vándorlás egyéni döntésen alapszik. Ennél a szemléletnél a költség-haszon elv érvényesül, azaz a migrációs döntést egy racionális döntési folyamat eredményeként képzelel el, amelynek lényege, hogy az egyénnek hol és mikor fog megtérülni az elvándorlásba fektetett tőkéje (humán, pénzügyi) (SJAASTAD, L. A. 1962, HAUG, S. 2008). Ha ez a befektetés megtérül és a külföldön realizálható jövedelem nagyobb lesz, mint a vándorlás összes költsége, akkor az egyén útnak indul oda, ahol a legtöbbet tud profitálni (BORJAS, G. J. 1989, CHISWICK, B. R. 2000). Ezt nevezi a szakirodalom „*hasznos helynek*” („place utility”), azaz a migráns tudja, hol lehet legjobban hasznosítani tudását és erőforrásait (DEVANZO, J. 1981, WOLPERT, J. 1965). A szemlélet hangsúlyozza, hogy vannak olyan egyéb tényezők (pl. iskolázottság, korábbi munkatapasztalat, nyelvtudás), amik befolyásolják a vándorlást és a befektetés megtérülését is. Az 1980-as években több kritika is született a megközelítéssel kapcsolatban, amelyek szerint a migrációs döntés meghozatalát nem magyarázza megfelelően a modell.

Szintén a mikro-szintű elméletek csoportjába tartozik a munkaerő-migráció új gazdaságtani elmélete (*NELM – New Economics of Labour Migration*), amelynek középpontjában nem kizárólag az egyén, hanem sokkal inkább családjuk és háztartásuk áll, mint a migrációs döntéshozatal főszereplői. Az elmélet szerint a migráció nem kizárólag a profit maximalizálása miatt jön létre, hanem a családot érő (főként pénzügyi) kockázatok minimalizálására (STARK, O. – BLOOM, D. E. 1985). Ennek során akár egyszerre több családtag is jelen tud lenni a munkaerőpiacon (pl. különböző országokban) (MASSEY, D. S. *et al.* 1993). Az elmélet kritikájaként kiemelhető, hogy a vándorlás fő motivációjának minden esetben egy taszító tényezőt (pl. családon belüli pénzügyi

probléma) jelöl meg, amely kizárja a migrációban rejlő fejlődési lehetőséget (pl. karrierfejlesztés).

A **másik átfogó megközelítés** a nemzetközi rendszerek összekapcsolódásának elmélete (*world systems theory*). A globalizáció jóvoltából az elmaradott vagy periférián lévő területek is bekapcsolódnak a globális gazdasági-kereskedelmi körforgásba (MASSEY, D. S. *et al.* 1993, GREGORY, D. *et al.* 2009). A vándorlást kiváltó fő motivációk itt is részben a jóléti társadalomhoz köthetők (magasabb bérek, fogyasztási cikkek bősége stb.), azonban a fejlett területek próbálnak előnyt kovácsolni a vándorlásból és csak a tényleges gazdasági haszonnal járó bevándorlásnak utat engedni (pl. magasan képzettek [brain drain], vendégmunkások). Erre példa napjainkban az ausztrál bevándorlási politika vagy az 1950-es és 70-es években Európában tapasztalható vendégmunkás programok, amelyek az első hullámban érkezők számára hosszútávú letelepedést biztosítottak, majd a következő hullámban érkezőknek már csak átmeneti munkalehetőséget adtak. Ennek eredményeként olyan duális munkaerőpiacok kialakulását lehet kimutatni, ahol az elvándorlók jól ismerték a fogadó ország társadalmi-gazdasági környezetét, illetve tisztában voltak az ún. 3D munkák (piszkos, veszélyes és nehéz; *dirty, dangerous and difficult*) természetével (MASSEY, D. S. *et al.* 1993, GREGORY, D. *et al.* 2009).

A duális vagy szegmentált munkaerőpiaci elmélet megalkotója MICHAEL J. PIORE szerint (1979) a fejlett gazdasággal rendelkező országok versenyképességük megtartása érdekében folyamatos bevándorlásra rendezkedtek be. PIORE azt feltételezi, hogy ez az állandó (nemzetközi) munkaerőhiány tartja mozgásban a nemzetközi vándorlást, ami viszont a fejlődő térségek közti (pl. az egészségügyi dolgozók körében tapasztalható Délkelet-Ázsiából Afrikába és Közép-Amerikába történő) munkaerő-áramlást kérdőjelezné meg (HUJO, K. – PIPER, N. 2010, WHO 2018). Továbbá, elveti a taszító tényezőket, amelyek hatása szintén megkerülhetetlen a migráció értelmezésénél (RÉDEI M. 2007).

A **harmadik elméleti migrációs megközelítés** a közösségi hálózatok fontosságát hangsúlyozza a nemzetközi vándorlásban. Az elvándorlók olyan hiányos és nem pontos információforrásokból értesülnek a kivándorlásuk előtt, mint például a közösségi- és virtuális hálózatok, amelyek rendszerint korábban elvándorolt személyekből állnak (TILLY, C. 2007, BOYLE, P. 2009). A kapcsolatok baráti, rokoni kötelékeken keresztül bővülnek és kapcsolódnak szervesen a küldő és a befogadó országhoz (MASSEY, D. S. *et al.* 1993). A hálózatban részt vevő személyek és közvetítők migrációs láncot alkotnak, amelyben egymást segítik tanácsadással, információcserével, amelyek lecsökkentik a

vándorlásban rejlő veszélyeket és az utazás költségeit. Ilyen formális vagy informális migrációs láncokat találunk például az Egyesült Királyságban élő magyarok körében (pl. Londoni Magyarok, Londoni Magyar Kulturális Központ), de számos közösségi portálon működő szerveződés is ide sorolható (pl. Németországi Magyarok Facebook csoport). Az elmélet a vándorlást nem egy abnormális folyamatnak, hanem egy bizonyos életpályaszakasznak tartja (felsőfokú tanulmányok megkezdése, munkába állás, családalapítás, nyugdíjazás). Itt találjuk meg a cirkuláris migráció egyik lényegi elemét, miszerint az egyének a befogadó és a küldő ország társadalmába is szervesen be tudnak illeszkedni, tehát a két terület között egy oda-vissza történő mozgás indulhat el (GREGORY, D. *et al.* 2009).

3.1. A brain drain vizsgálata a migrációs kutatásokban

A migrációról szóló tudományos viták egyik központi témájának számító *brain drain* jelensége a magasan képzettek térbeli vándorlását jelenti. A jelenség elnevezése abból a magyarázatból származik, miszerint a vándorlás során a hasznos tudás (*brain*) aktív migrációs hálózatokon keresztül csatornázottan (*drain*) hagyja el az anyaországot (HAUTZINGER Z. *et al.* 2014).

A brain drain jelenséget a Brit Királyi Akadémia tudósai kezdték először kutatni a 20. század közepén, amikor a brit tudósok Észak-Amerikába történő tömeges kivándorlásának okait vizsgálták. Ebben az időben számos magasan képzett szakember (orvos, tudós stb.) hagyta el Európát, valamint brit egyetemet végzett indiaiak tömege érkezett az Egyesült Államokba (SCHAEFER, R. T. 2008, CASTLES, S. – MILLER, M. J. 2009). Azóta számos terminológiai és tudományterületi megközelítés született a nemzetközi migrációs folyamat értékelésére, eltérő célcsoportokkal. A kutatások középpontjában az emberi tőke, majd a tudományos és technológiai erőforrások országhatárokon átnyúló vándorlása állt, később egy-egy szakma magasan képzett munkaereje, illetve a felsőfokú végzettségűek nemzetközi vándorlása került előtérbe (CSANÁDY M. *et al.* 2008, CASTLES, S. – MILLER, M. J. 2009).

A magasan képzettek elvándorlásához több folyamatot is kapcsolhatunk. Egyrészt a küldő országokat érintő agyelszívás strukturális problémákat okozhat (pl. a szakemberek képzésébe befektetett összeg nem térül meg az adott országban, emellett egyes ágazatokban, mint például az egészségügyben komoly munkaerőhiány alakulhat ki). Másfelől a migráció célterületein felhalmozódhatnak a jól képzett szakemberek, akik

így a *brain gain* (azaz „agygyarapodás”) folyamatát erősítik. Végül azok, akik külföldön képzettségüknél alacsonyabb, például betanított munkakörökben helyezkednek el a *brain waste* (azaz „agyvesztés”) áldozatául esnek (SZEMÉLYI, L. – CSANÁDI, M. 2011), bár ez utóbbi körül komoly vita zajlik a migrációkutatók között. Az egyik nézőpont szerint a migránsok külföldön is elsajátíthatnak olyan tudást, amelyet később hasznukra fordítva elősegíthetik szakmai vagy egyéb személyes fejlődésüket, azonban a másik nézőpont szerint a hasznosulatlan tudás megkopik, idővel elhalványul, így sokkal nehezebb később a szakmájukba való visszatérés (GIBSON, J. – MCKENZIE, D. 2011, BÁNDY K. 2014).

Ezen kívül a szakirodalom megkülönböztet *brain exchange* (azaz „agycsere”) folyamatot is, amely elsősorban ott tapasztalható, ahol az elvándorolt tehetségeket más országból érkező bevándorlókkal helyettesítik, azaz egyszerre küldő és befogadó az adott ország (SZEMÉLYI, L. – CSANÁDI, M. 2011).

Bár Európában a brain drain jelenségnek történelmi hagyományai és hullámai vannak, a folyamat tömeges méreteket Kelet-Közép-Európa államainak európai uniós csatlakozása és a fejlettebb európai uniós tagállamok munkaerőpiacainak megnyitása után öltött. A szabad munkaerő-áramlás hatásaként nagy, összességében milliós nagyságrendű tömegek vándoroltak el, ami a magyar népességet is mind inkább érinti (ESPON 2010, EGEDY, T. – KOVÁCS, Z. 2011, BOROS L. *et al.* 2013). A jelenség egyre súlyosabb, a közvélemény által is észlelt, összetett problémává vált, ami a magasan képzett munkaerő, így például a kutatók, orvosok vagy informatikusok elvándorlásában ölt leginkább testet. Az Európából kiinduló, más kontinensek államaiba (például az Amerikai Egyesült Államokba) irányuló migráció pedig még Európa fejlettebb államait is sújtja, a 2000-es évek közepén az Egyesült Államokban élő európai kutatók számát több százezerre becsülték (GIANNOCOLO, P. 2005). E tényezőknek köszönhetően az érintett országok döntéshozói érdekeltek az agyelszívás problémájára megoldást találni (pl. Marie Skłodowska-Curie Actions).

A migrációs folyamat nyertesének elsősorban a befogadó ország számít, hiszen olyan szakképzett munkaerő érkezik a helyi munkaerőpiacra, amelynek képzésére nem kell pénzügyi, vagy oktatási erőforrást biztosítani, viszont gazdaságilag nagy hasznot hozhat (DUSTMANN, C. – FRATTINI, T. 2014). Ezzel ellentétben a folyamat igazi vesztese a küldő ország, mivel az egyének képzésére fordított erőforrások az országhatáron kívül térülnek meg (HAUTZINGER Z. *et al.* 2014).

Az agyelszívás azonban nem feltétlen jelent hosszú távú, egyértelműen negatív folyamatot. Több, korábban kizárólag kibocsátó országgént nyilvántartott fejlődő ország

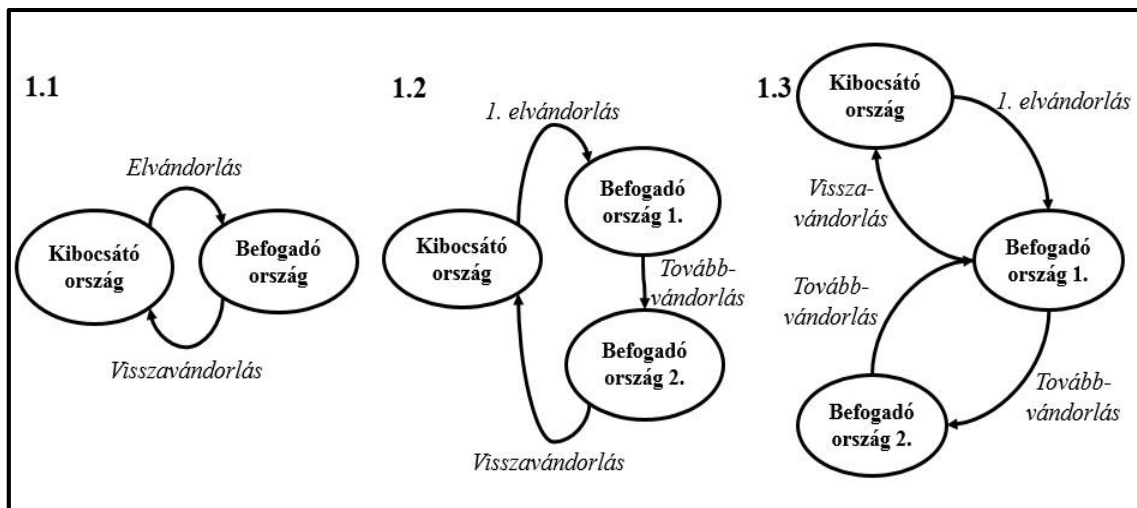
(például Kína) az elmúlt évtizedekben olyan fejlődést ért el, amelyet részben az országba visszatérő, csak tapasztalatszerzés miatt elvándorolt migránsoknak köszönhetett. Ebben a példában azonban meg kell említeni azokat az államilag indított programokat is, amelyek kifejezetten a külföldön élő, magasan képzett kínai migránsok visszatelepítését célozták meg (SUN, W. 2013).

3.2. A visszatérő migráció elméleti háttere

A brain drainhez hasonlóan a remigráció jelenségét is sokféle módon lehet definiálni. Az ENSZ Statisztikai Hivatala visszatérő migránsoknak tekinti azokat, „akik korábban egy másik országban – rövidebb vagy hosszabb ideig – nemzetközi bevándorlók voltak, és legalább egy éves időtartamú anyaországukban való tartózkodást terveznek” (SOPEMI 2008). A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) definíciója szerint hazatérő az a személy, aki legalább egy évig folyamatosan Magyarország határain kívül élt, de nem külföldön született, onnan visszatért és életvitelszerűen Magyarországon telepedett le ismét (KINCSES Á. 2014).

Gyakorlati megközelítésű definíció, amikor a hazatérő népességet részben a gazdasági aktivitás szerint csoportosítjuk, ennek megfelelően visszatérő migráns a 15 évnél idősebb, legalább fél éven át folyamatosan külföldön munkát vállaló személy, aki 65. életéve előtt szülőhazájába visszatér és a munkaerőpiacra visszailleszkedik (LADOS G. – HEGEDŰS G. 2012). Ez a megfogalmazás a gazdaságilag inaktív, illetve a nem önkéntes alapon való emigrációban és visszatérésben – például illegális bevándorlók és kitoloncoltak – érintett egyéneket nem veszi figyelembe, ezzel kiemeli a hazatérés pozitív hozadékát (a küldő ország számára fontos gazdasági és társadalmi fejlesztési potenciált jelentenek a hazahozott új képességek, az immateriális és materiális javak). Mindazonáltal, a megközelítés a hazatérés folyamatát pozitívan értelmezi.

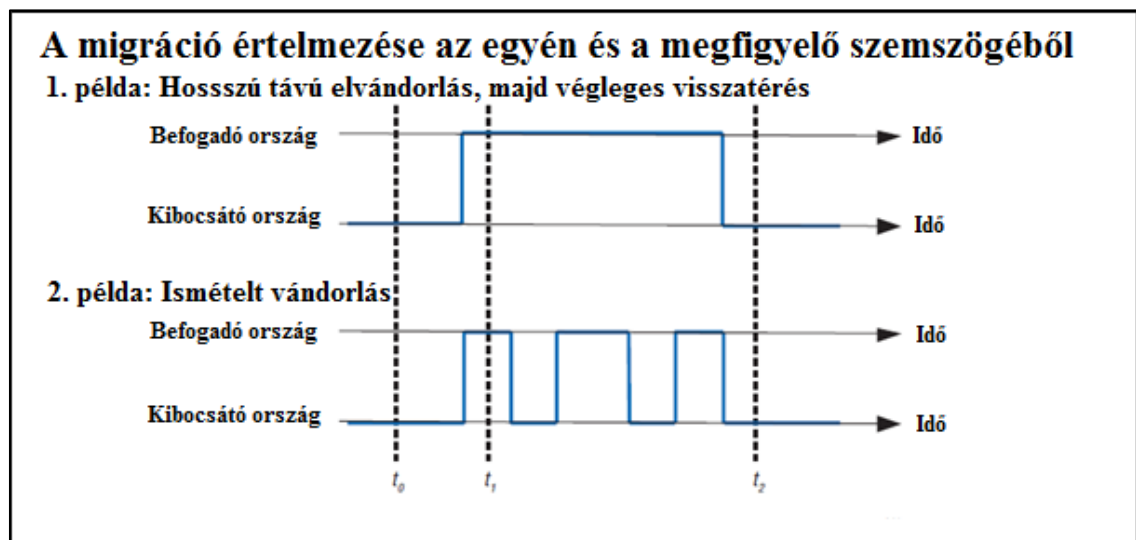
A visszatérés folyamata több lépcsőn keresztül történhet meg, így eltérő módzatait különböztethetjük meg (2. ábra). A legegyszerűbb esetben (1.1) egy elvándorlási szakasz van egy célországgal. Egy második esetben (1.2) több célország is megjelenik, a hazatérés pedig a migrációs szakasz legvégén következik be. A legösszetettebb példa (1.3) több elvándorlást és több visszatérést is magában foglal, azonban a valódi hazatérésnek itt is a legutolsó szakasz tekinthető, amikor a szülőföldre, és nem egy köztes országba érkezik vissza a migráns.

2. ábra: A visszavándorlás különböző formái

Forrás: SOPEMI 2008, p. 165. alapján saját szerkesztés

A hazatérés során az egyik legfontosabb tényező a külföldön eltöltött idő, amely döntően befolyásolja a külföldön megszerzett új képességeket, így közvetve hatással van a hazatérés folyamatának értékelésére (3. ábra). Két eltérő típusú migrációs szakaszt vizsgálva eszmei időpontokban ugyanarra a következtetésre juthatnánk, azonban a külföldön megszerzett tapasztalatok és új képességek merőben másként hasznosulnak a fogadó ország társadalmába jobban beintegrálódott, folyamatosan kint tartózkodó és a szezonális, többször hazatérő migránsok esetében.

3. ábra: A migráció értelmezése az egyén és a megfigyelő szemszögéből

Forrás: SOPEMI 2008, p. 165. alapján saját szerkesztés

A kutatások külföldön az 1980-as évektől váltak igazán hangsúlyossá (GLASER, W. A. – HABERS, G. C. 1974, GMELCH, G. 1980, CASSARINO, J-P. 2004, VAN HOUTE, M. – DAVIDS, T. 2008), Magyarországon viszont egyelőre kevesebb a remigráció jelenségére irányuló (KOVÁCS, Z. *et al.* 2013) vagy a témához részben kapcsolódó (ILLÉS, S. – KINCSES, Á. 2012) kutatás, bár a jelenséget többen is leírták (RÉDEI M. 2007, ILLÉS S. 2013, KINCSES Á. 2014, HORVÁTH Á. 2016). A remigrációt a szociológusokon, közgazdászokon és demográfusokon kívül ma már a geográfia képviselői is kutatják, jóllehet a térbeliség szempontjai általában eddig kevésbé kaptak figyelmet (KOVÁCS, Z. *et al.* 2013).

A hagyományos migrációelméletek az elvándorlást egyszeri életeseményként értelmezik. Ebben a felfogásban az anyaország elhagyása rendkívüli eseményként fogható fel, így ritkán történik meg (KINCSES Á. 2014). Azonban, a külföldi munkavállalás nem feltétlenül jelenti az anyaország végleges elhagyását, egyes kutatók szerint ez csupán egy életszakaszként értelmezhető (KOVÁCS É. – MELEGH A. 2000).

A remigrációval kapcsolatos elméleti megközelítéseket többféle módon – például mikro-/makroszint, társadalmi és gazdasági tényezők – lehet osztályozni (GMELCH, G. 1980, SOPEMI 2008, CASSARINO, J-P. 2004), amelyek szoros összefüggésben vannak az általános nemzetközi migrációs elméletekkel. Ezek alapján a visszatérő migráción belül megkülönböztethetünk közgazdaságtani- (neoklasszikus és a munkaerő migráció új gazdaságtana), strukturalista-, transznacionális-, közösségi hálózatok- és szociopszichológiai elméleteket.

A **neoklasszikus megközelítés** alapján a visszavándorlás kudarcnak minősül, mivel a migráció elején kitűzött célok (pl. több bevétel, megtakarítás) nem valósultak meg. A visszatérésre olyan fogadó országbeli – gazdasági értelemben vett – sikertelenség miatt kerül sor, amely például az előre nem kalkulált költségek miatt (utazási- vagy megélhetési költségek) anyagilag veszteségesse tette az elvándorlást az egyén számára. Ezáltal az érintettek nem rendelkeznek külföldön szerzett javakkal, így szülőhazájukba visszatérve nem tudnak befektetni, tehát gazdaságilag sem az egyénnek, sem az országnak nem éri meg a visszatérés (TODARO, M. P. 1969).

A **munkaerő migrációjának új gazdaságtana teória** viszont kedvezően ítéli meg a remigránsokat, mivel a hazatérést egy előre megtervezett, tudatos stratégiaként értelmezi. Ugyan a visszatérés motivációinál a szülőföld és a család is megjelenik, az elmélet az érzelmi döntés mellett a visszavándorlás gazdasági előnyeit (pl. anyagi

megtakarítás, gazdaságilag hasznosítható tudás) erőteljesebben hangsúlyozza (STARK, O. 1991, TAYLOR, J. E. 1996).

Ez a két elmélet a pénzügyi-gazdasági tényezőket az egyén szintjén (mikro-léptékben) veszi figyelembe, de ezen kívül mást nem vizsgál. Ennek is köszönhetően születtek újabb elméletek, így például az 1970-es és 80-as évek **strukturalista teóriája**. Utóbbi értelmében az egyéni tényezőkön kívül a makro-szint – a szülőföld társadalmi, gazdasági és intézményi adottságai/kontextusa – is számít. A strukturalista elmélet szerint – a neoklasszikushoz hasonlóan – a hazatérést a befektetett tőke (tudás, anyagi javak) alapján lehet megítélni.

A remigráció hatásai sokféleképpen értelmezhetők. Pozitív hatások közé sorolható a fogadó országban szerzett anyagi, szellemi és kapcsolati tőke és annak munkaerőpiaci hasznosulása vagy az innovációk formájában történő modernizáció (SILLS, S. J. 2008, SOPEMI 2008, FERRI, A. – RAINERO, S. 2010). A negatív hatások közül többek között a hazatérés társadalmi visszailleszkedésének nehézsége, az anyagi jólétük kiváltotta irigység vagy tőkéjük öncélú presztízsberuházásokra való elpazarolása említhető (GMELCH, G. 1980, SOPEMI 2008). Bár a hazatérő által külföldön megspórolt, majd az anyaországban elköltött pénznek van egy csekély fogyasztónövelő hatása (ILLÉS S. 2013), ez a gazdaság egészére, de még a helyi, települési szintre sem fejt ki olyan hosszútávú hatást, mint egy vállalkozás elindítása.

FRANCESCO P. CERASE (1974) a hazatérés sikerességét vagy bukását abban vizsgálta, hogy a hazatérő elvárásai mennyire egyeztek meg a szülőföld gazdasági valóságával. Ez alapján bukott, konzervatív, nyugdíjas és innovatív visszatérők különíthetők el. Közülük a konzervatív remigránsok sikeres külföldi tartózkodásuk és hazatérésük után teljesítik a saját és rokonaik személyes igényeit (például anyagi célok), de kissé elzárkóznak az otthoni társadalomtól, mert nem tudnak teljesen visszailleszkedni az otthoni környezetbe. Főként ebből a kategóriából tovább vezetve, a strukturalista elmélet szerint a hazatérők hiába rendelkeznek fejlődési lehetőségekkel (pl. tudás, pénz) külföldi életszakaszuk során annyira elszakadtak anyaországuktól, hogy később nem tudnak proaktív módon bekapcsolódni az otthoni társadalmi-gazdasági kapcsolatokba. Emiatt összességében a visszavándorlási folyamat nem csökkenti a centrum-periféria – a fogadó és a küldő ország közötti – dichotómiát (CASSARINO, J-P. 2004).

A **transznacionális elmélet** a nemzetközi kapcsolatok fontosságát emeli ki. A neoklasszikus és a munkaerő-migráció új gazdaságtana elméletekkel ellentétben, a transznacionális szemlélet a hazatérést nem tartja a migrációs ciklus végső pontjának

(PORTES, A. *et al.* 1999), csupán a vándorlási folyamat egy szakaszának (CASSARINO, J-P. 2004). A hazatérést egy nagyobb, cirkuláris rendszer részének tekinti, amely elősegíti a tapasztalatok, a tudás, az információ és a kapcsolatok cseréjét a szülőföld és a befogadó ország között. A remigránsok új, transznacionális identitással rendelkeznek, nemzetközi mobilitásuk továbbra is megmarad. Hazatérésük jelentős hatással bír anyaországukra, amely ezáltal jelentősen átalakul, a visszatérők erős befolyással bírnak a helyi gazdaságra és politikára (CASSARINO, J-P. 2004).

A **közösségi hálózatok elmélete** a hazatérő kibővített kapcsolati hálójának fontosságára hívja fel a figyelmet, amelynek kiaknázása komoly gazdasági jelentőséggel bír (CASSARINO, J-P. 2004). A szemlélet az általános migrációs elméleteknél leírtakon kívül viszonylag kevés új elemmel bővült a visszatérő migráció magyarázatánál. Ahogy a transznacionális elméletnél, a hazatérőre itt is a materiális és immateriális javak hordozójaként tekintenek.

JEAN-PIERRE CASSARINO (2004) saját elméleti megközelítésében a remigránsok hazatérésre való felkészültségét és az erőforrások mobilizálhatóságát (anyagi és nem-anyagi tőke egyaránt, kapcsolatok, képességek és tudás) említi a sikeres hazatérés egyik legfontosabb elemének. E faktorokat a korábbi vándorlási tapasztalatok, a külföldön töltött idő, a társadalmi-gazdasági státusz, a visszaköltözés motivációi és tervei egyaránt befolyásolják. A felkészültség alapján három hazatérő típus különböztethető meg: jól felkészült-, részben-felkészült-, és felkészületlen hazatérők (CASSARINO, J-P. 2004).

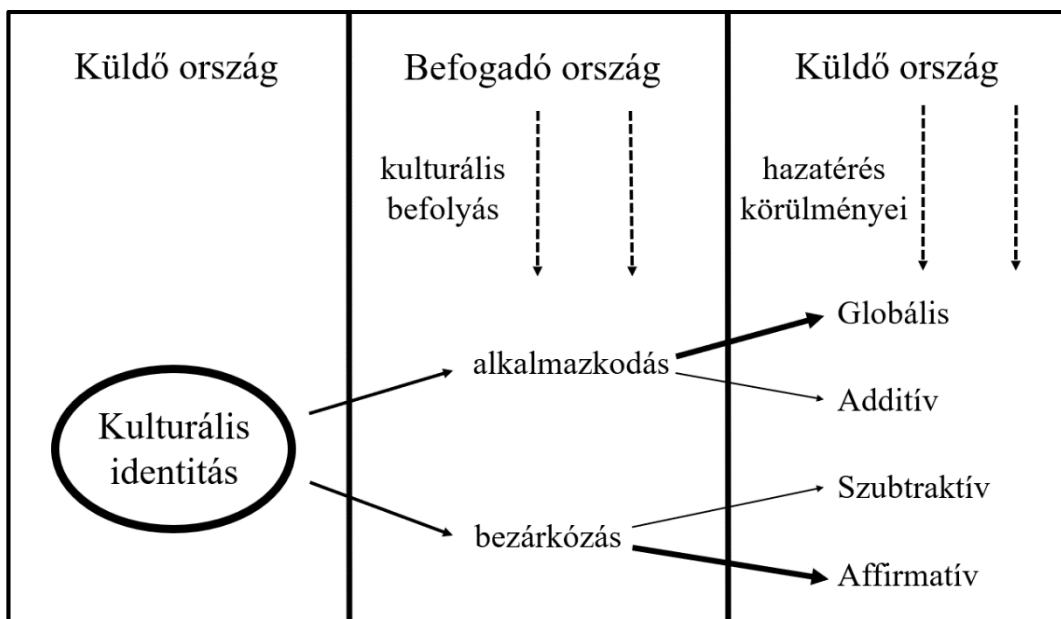
Ezeket az elméleteket összefoglalva megállapítható, hogy a remigránsok külföldön szerzett javai és képességei nem mindenki számára hasznosulnak egyenlő mértékben. A magasabb szintű nyelvismeret és a személyiségükben történt változás viszont mindenképp pozitív hozadéka a vándorlásnak. A munkaerő migráció új gazdaságtana és a strukturalista megközelítésekhez kapcsolódva a hazatérés tudatos megtervezésével a remigránsok a külföldi munkavállalást már kivándorlásukkor is átmeneti életszakasznak tartják. A transznacionális elméletből a külföldön kibővített kapcsolati hálót fontosnak tartom kiemelni, ami hozzájárulhat az egyén cirkulációjához (hazatéréséhez, majd esetleg újbóli elvándorlásához). Ezzel ellentétben a közösségi hálózatok elmélet alapjának tartott intézményi kapcsolatok aktív felhasználása gazdasági előnyökhöz juttathatja nemcsak a hazatérőt, de szűkebb környezetét is.

Doktori kutatásom során e szempontokon kívül számos olyan folyamatot is figyelembe vettem, amelyek nem kötődnek szorosan egy-egy elmülethez. Ilyen például az *anyaországba való visszaintegrálódás* folyamata. Ezt számos tényező is befolyásolja,

többek között a hazatérő státusza, munkája, a hazatérés személyes megélése, valamint a visszatérés folyamatossága (pl. fellépnek-e akadályozó tényezők, nem várt események) (DUSTMANN, C. 2001). Másik fontos elem az *idő tényező*, amely egyrészt az emigráció során távol töltött időt, másrészt a hazatérés után az anyaországban töltött időt jelenti. RUSSELL KING (1986) szerint az elvándorlás optimális időtartama minimum 2, és maximum 7 év között van. Ez az idő elegendő arra, hogy a migráns megfelelő, a jövőben is hasznosítható új képességeket és tudást sajátítson el külföldön, valamint a hazatérése után is hasznos kapcsolati hálót építsen ki, viszont ennyi idő alatt még nem idegenedik el teljesen az anyaországtól. Miután az egyén hazatér, elég időnek kell eltelnie, mire a megváltozott otthoni társadalmi-gazdasági környezethez alkalmazkodni tudjon és a magával hozott tőke hasznosuljon (DUMON, W. 1986).

A legtöbb remigrációs elmélet egyik legnagyobb hátránya, hogy nem számolnak a külföldön bekövetkezett identitásváltozással, miközben a befogadó országban a migránsokat érő impulzusok vagy az életciklusukban történő változás (pl. családalapítás) nagyban befolyásolhatják a jövőbeli migrációs döntésüket (BERRY, J. W. 1997, VAN HOUTE, M. – DAVIDS, T. 2008, SUSSMAN, N. M. 2011). Például egyes elvándorlóknál tapasztalható a szülőföld iránti kötődés felerősödése, míg másokat az új ismereteik vagy a megváltozott világlátásuk miatt taszíthatja a hazatérés gondolata.

NAN M. SUSSMAN (2011) szocio-pszichológiai megközelítése ennek az identitásváltozásnak a migrációra gyakorolt hatását próbálja modellezni. Az elmélet szerint a befogadó országban töltött idő alatt a migráns identitása változhat, amely közvetlen módon a megszerezhető új tudást, közvetetten pedig a hazatérést is befolyásolhatja. A szerző által kidolgozott **kulturális identitásváltozás modell** (*Cultural Identity Model – CIM*) az egyén kulturális hovatartozásának alakulását vizsgálja a külföldi munkavállalás során (4. ábra). Figyelembe veszi, hogy a migráns mennyire alkalmazkodik a befogadó társadalom kultúrájához, vagy milyen mértékben határolódik el az új környezetétől és tartja meg saját identitását. Az identitás hasonló mértékű változását JOHN W. BERRY (1997) is fontosnak tartja, viszont a hazatérés utáni változás nem szerepel a megközelítésében.

4. ábra: A kulturális identitásváltozás modelljének sémája

Forrás: SUSSMAN, N. M. 2011 alapján saját szerkesztés

A kulturális identitásváltozás modellje négy hazatérő típust különböztet meg, melyek megnevezése a küldő országbeli identitáshoz viszonyított kapcsolatot fejezik ki. Az első típusba azok a hazatérők tartoznak, akik szorosan kötődnek a saját kultúrájukhoz, kevésbé befogadók a külföldi ország társadalmi értékrendjével, kultúrájával szemben, az anyaországban sokkal jobban érzik magukat. Ők az „*affirmatív*” („megtartó”, „megerősítő”) hazatérők.

A modell következő két csoportjának tagjait sok stressz éri a hazatérés során, így hazatérésüket is negatívan ítélik meg, de ehhez eltérően viszonyulnak. Az ún. „*szubtraktív*” („kivonó”, „kisebbitő”) hazatérők, akik egyik ország kultúrájához sem kötődnek szorosan. Külföldi életútjuk során próbálnak minél több új dolgot elsajátítani, viszont külföldön elzárkóznak a közösségi találkozóktól, főként saját honfitársaikkal keresik a kapcsolatot. Az „*additív*” („összeadó”, „összetevő”) hazatérők nagyon hasonlítanak e csoporthoz, a fő különbség a kultúrákhoz való viszonyukban van. Megtartják és gyakorolják saját kultúrájukat, hagyományaikat, ugyanakkor a befogadó országban tapasztalt új hatásokra sokkal nyitottabbak, onnan rendszerint át is vesznek bizonyos dolgokat. Proaktivitásukkal rendszerint résztvevői vagy szervezői a külföldi közösségi programoknak, aktívan keresik a lehetőséget, hogy kapcsolati hálójukat kibővítsék, amit hazatérésük után is sokáig ápolnak, fenntartanak. Ezen kívül, visszatérés után a korábbi célországból érkezőkkel próbálják felvenni a kapcsolatot, nosztalgiával

gondolva a külföldi életszakaszukra. Ellenben, ha hazatérésük során nehezen tudnak visszailleszkeszteni saját országuk társadalmába, akkor leginkább az additív csoport tagjai hagyják el ismételt a szülőhazájukat, azaz válnak cirkuláris migránsokká.

A negyedik csoportba tartozó hazatérőket a modell *globális identitású* hazatérőknek tartja – amely nagy hasonlóságot mutat a transznacionális felfogásban leírt hazatérőkkel. Ebbe a viszonylag ritka típusba olyan személyek tartoznak, akik képesek több kulturális mintát is lekövetni és azokat alkalmazni. E képességük által az aktuális körülményekhez (munka- és életkörülmények) mindenkor probléma nélkül, rugalmasan és gyorsan tudnak alkalmazkodni. Ez nem az otthoni és külföldi kulturális értékek vegyítését jelenti, azaz nem egy kettős vagy bikulturális stratégia kialakítását. Az ebbe a típusba tartozó migránsok nemzetközi identitásúnak vagy világpolgárnak vallják magukat. Saját hazatérésüket mérsékelten pozitívan értékelik, ugyanakkor nem tekintik teljesen véglegesnek, hiszen rövidebb-hosszabb időszakokra ismét szívesen külföldre költöznének (SUSSMAN, N. M. 2011). E csoport kritikájaként megemlíthető, hogy kialakulását nagyban befolyásolhatják az anyaország kulturális jellemzői. Egyes országokban ugyanis (például Törökország) megkövetelik az ottani kulturális normák viszonylag szigorú követését és az ettől való eltérések nem elfogadottak, így a globális identitású hazatérőket saját társadalmuk kirekesztheti magából, a visszatérőket diszkriminálhatják (KUNUROGLU, F. *et al.* 2015). Ezeket a negatív megítéléseket nevezi NEMES NAGY JÓZSEF (2009) negatív vándormadár stigmáknak. Mindazonáltal, más országok polgárai (pl. Hollandia, Luxemburg) viszont minden nehézség nélkül járnak át kultúrák között.

A modell megalkotása hongkongi visszatérők vizsgálata alapján történt, de a modell használatával az egyes országok visszatérői összehasonlíthatóvá válnak (SUSSMAN, N. M. 2011). Más – ír, olasz, portugál és törökországi – visszatérők példáival ellentétben a hongkongi remigránsokat viszonylag barátságosan fogadták, rugalmasabban kezelték, és az otthonérzet is erősebb volt körükben. Ez felhívja a figyelmet arra, hogy a visszatérők kulturális átmenettel kapcsolatos tapasztalataiban a szülőföldjük adott történelmi és társadalmi kontextusa fontos szerepet játszik, amire tekintettel kell lenni a modell alkalmazása során (KUNUROGLU, F. *et al.* 2015).

A kutatásomban használt elméleti megközelítés nincs teljes átfedésben az eddig bemutatott tudományos megközelítések egyikével sem, azok közül átvesz egy-egy fontosabb elemet. A doktori kutatás célja – részben – már a kezdetekben meghatározta a fő elméleti keretet. A dolgozatban leginkább a strukturalista felfogást használtam a

visszavándorlás értelmezéséhez, amely a hazatérők közötti tipizálásra ad lehetőséget. Emellett viszont további két elmélet is meghatározó volt munkám során. Az egyik a szocio-pszichológiai megközelítés, amely a többi nézőponttól eltérően rávilágít az egyénben végbemenő változásokra, ezáltal olyan személyes (puha) tényezők is megismerhetők, mint a vándorlások mozgatórugói, a hazatéréssel kapcsolatos nehézségek, a migrációs döntés körüli kérdések vagy a jövőbeli vándorlási stratégiák. A másik a munkaerő-migráció új gazdaságtana, amit az egyéni és a gazdasági tényezők együttes hatása miatt tartok fontosnak.

Ezeknek az elméleteknek az együttes alkalmazása lehetőséget ad arra, hogy megválaszoljam az alábbi kérdéseket: Mi célból történt a hazatérés?; Miben különböznek egymástól a hazatérők?; Az egyén számára milyen változásokkal járt a vándorlás? A vizsgálat e sajátos elméleti kerete felfogható egyfajta kevert nézőpontnak.

4. Az Európai Unió 21. századi bővítése és a migrációs hullámok

Az Európai Unió keleti bővítéseit követően megnőtt a kelet-nyugati munkaerő-vándorlás Európában. A vándorlási folyamat rendkívül sokféle hatással járt mind a küldő, mind pedig a fogadó országokban, amelyek nem egyszerűen csak negatív vagy pozitív hatásokat jelentettek. Egyrészt az újonnan csatlakozott európai uniós országokból több millió ember vándorolt Nyugat-Európa gazdaságilag fejlettebb területeire, főként a fővárosokba és legjelentősebb gazdasági centrumokba (PÁL V. – BOROS L. 2010), ezzel munkaerőhiányt okozva saját országukban. Másrészt a fogadó országok mellett, hogy az olcsó munkaerő révén komoly gazdasági előnyökre tettek szert, komoly terheket vettek vállukra a szociális ellátó rendszerükben és lakáspiacukon (BLANCHFLOWER, D. G. *et al.* 2007, LADOS G. *et al.* 2015).

A következő alfejezetekben megkísérlem bemutatni az Európai Unión belüli nemzetközi vándorlás előzményeit, okait, hatásait és a vándorlásban részt vevők körét.

4.1. Az elvándorlás európai dimenziói

Európa és ezen belül az Európai Unió a globális migrációs áramlások egyik kiemelt célterülete. Az elmúlt két évszázadban a munkaerő-vándorlás Európa egyes részeit több hullámban érintette. A 19. század közepétől egészen az első világháborúig főként az Észak-Amerikába, azon belül is az Egyesült Államokba történő kivándorlás jellemezte az egész kontinenst. A folyamat következtében mintegy 55-65 millióan hagyták el Európát (KOC SIS, K. *et al.* 2016). Az elvándorlás Kelet-Közép-Európa több országát is fokozottan érintette. 1880 és 1900 között például csak Németországból közel 2 millió fő, az Osztrák-Magyar Monarchiából mintegy 848 ezer fő, Lengyelországból pedig 150 ezer fő vándorolt el (US Department of Homeland Security 2010).

A következő nagy népességvándorlási hullám a második világháborúhoz köthetően jelentkezett. Főként az etnikai üldöztetéseknek és a háború utáni áttelepítéseknek köszönhetően több százezer német, lengyel és zsidó hagyta el kényszerből korábbi szülőföldjét. Ebben az időszakban szintén sokan költöztek el a kontinensről, de a nemzetközi vándorlások döntő többségben a kontinensen belül zajlottak le (DÖVÉNYI Z. 2013).

Európa újjáépítését követően a gazdasági fellendülés idején (1950-1960-as évek) Nyugat-Európában tömeges munkaerőhiány alakult ki, amit dél- és délkelet-európai munkaerő (pl. görög, olasz) elcsábításával orvosoltak. A nyugat-európai országok

kétoldalú szerződéseket kötöttek az egyes országokkal. Elsősorban a földrajzi közelség és a történelmi kapcsolatok határozták meg e munkaerő-vándorlásokat (például Franciaországba Portugáliából, Spanyolországból érkeztek vendégmunkások, Nagy-Britanniába a volt ázsiai és afrikai gyarmatokról), míg Németország intenzív munkaerő-toborzást végzett Olaszországban, Görögországban, Jugoszláviában és Törökországban is (TÓTH J. 2010).

A nyugatra költöző portugál, jugoszláv és török vendégmunkások százezreit hamarosan családtagjaik is követték, akik letelepedtek a fogadóországokban. E vándorlási hullámból a volt szocialista országok – Jugoszlávia kivételével – kimaradtak, mivel a Szovjetunió befolyása alatt álló kelet-közép-európai országokat vasfüggöny választotta el Európa többi részétől. Ám az 1956-os magyarországi forradalom és szabadságharc következtében elvándorlók hosszú távú hatásai (pl. gazdaságilag aktív népesség kiesése, természetes szaporodási ráta mérséklődése) maradandók voltak. Az 1956-os magyarországi menekültek száma közel 200 ezerre tehető, akik nagy része nem tért vissza a rendszerváltozásig (HABLICSEK L. – ILLÉS S. 2007, TÓTH J. 2010). A magyarok mellett Lengyelországból (az 1970-es és 1980-as években) és Csehszlovákiából (1968 után közel 160 ezer fő) is jelentős tömegek hagyták el szülőföldjüket, akiket elsősorban Ausztria és Németország fogadott be, de más nyugat-európai országok (pl. Svájc) is jelentős célországok voltak (KICINGER, A. – WIENAR, A. 2007, TÓTH J. 2010, FASSMANN, H. *et al.* 2014).

A célzott munkaerő-toborzás mellett jellemző volt még a korábbi gyarmati területekről történő bevándorlás, amelyet az Egyesült Királyság, Franciaország és Hollandia kedvező befogadási politikájukkal támogatott. Összességében 1950 és 1973 között Európa két felében eltérő migrációs folyamatok voltak megfigyelhetők. Nyugat-Európában a bevándorlásnak köszönhetően közel 10 millió fővel növekedett a népesség, amelyből közel 4,5 millióan a keleti blokk országaiból érkeztek (RÉDEI M. 2007).

Az 1973-as olajválság után mérséklődött az Európán belüli nemzetközi munkaerő-toborzás, de a pozitív migrációs egyenleg továbbra is fennmaradt. A küldő területek egyre inkább áthelyeződtek Afrika és Ázsia fejlődő térségeibe, miközben az Európa országaiba érkező bevándorlók között egyre nagyobb arányban jelentek meg az illegális bevándorlók (RÉDEI M. 2007).

A nemzetközi migráció egyenlegét vizsgálva megállapítható, hogy 2015-ben Európában több mint 76 millió bevándorló élt (1. táblázat). A kontinensen belül fontos kiemelni az Európai Uniót, amely a globális migráció egyik legvonzóbb célterülete,

azonban az összes regisztrált bevándorló között érdemes elkülöníteni egymástól az európai uniós állampolgárokat és az ún. harmadik országból érkezőket. Az unió területén regisztrált 54 millió külföldi közül a legtöbben Lengyelországból, Romániából és Törökországból származnak, a bevándorlóként regisztrált EU-s állampolgárok száma 23 millióra tehető. Az összes bevándorlót tekintve, a legvonzóbb célszörzágok Németország, az Egyesült Királyság és Franciaország [1].

		fő
Sorrend	Összes bevándorló	243 700 236
1	Európa	76 145 954
2	Ázsia	75 081 125
3	Észak-Amerika	54 488 725
4	Afrika	20 649 557
5	Latin-Amerika	9 233 989
6	Ausztrália és Óceánia	8 100 886

1. táblázat: A bevándorlók területi megoszlása a Földön (2015)

Forrás: ENSZ 2016

A globális migrációban résztvevők nem szerinti megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy enyhe férfitöbbslet figyelhető meg (51,8%), amely részben a nagyobb távolságokat átvélő vándorlások egyik törvényszerűsége (RAVENSTEIN, E. G. 1885), részben a kőolaj-kitermelő arab országok elmúlt évtizedben megnőtt munkaerő-keresletének eredménye (ENSZ 2016). Ezzel ellentétben, az Európai Uniót érintő nemzetközi vándorlásban – mind az unió területén élő összes külföldi állampolgár (52,3%), mind az unióba beérkező (53,5%) és onnan elvándorló (51,3%) népesség esetében is – a nemek szerinti megoszlásban nőttöbbslet van, amelyet nagyban meghatároz a kontinens előregedő társadalma. Ez az arány a Kelet-Közép-Európából² elvándorlók esetében sokkal hangsúlyosabb, egy másik uniós tagállamban élők 55,1%-a, míg az Európai Unióból elköltözők 53,6%-a nő [1].

² A helyzetet viszont némiképp árnyalják az egyes adatbázisok közötti eltérések. Például Magyarország esetében mind a 2011-es népszámlálás, mind pedig a tükörstatisztikák alapján férfitöbbslet tapasztalható az elvándorlásban (BLASKÓ ZS. – GÖDRI I. 2016).

4.1.1. Az 1990-es évek gazdasági átmenete és annak hatásai a nemzetközi vándorlásra Kelet-Közép-Európa országaiban

A fejezet célja, hogy bemutassa milyen társadalmi-gazdasági változások következtek be azokban a poszt-szocialista országokban, amelyek 2004-től – több lépésben – csatlakoztak az Európai Unióhoz, és ezek a változások hogyan járultak hozzá a migrációs rendszerek átalakulásához.

A második világháború utáni megosztott Európa két fele teljesen eltérő gazdasági fejlődésen ment keresztül. 1945 után a „vasfüggönytől” nyugatra fekvő országok a globális világgazdaság aktív résztvevői maradtak, ugyan néhányan korábbi – gazdasági, politikai – vezető szerepüket elvesztették. Ezzel szemben a vasfüggönytől keletre, a Szovjetunió befolyási övezetébe tartozó országok ettől a globális termelési rendszertől teljesen elzárkózva irányították gazdaságukat egészen 1989-ig.

Felmerülhet a kérdés, hogy miért fontos ezt a helyzetet kiemelni és bemutatni a dolgozat témája szempontjából? Az elemzésre azért van szükség, mert bár korábban a kelet-közép-európai országok a nemzetközi migrációs folyamatok aktív résztvevői voltak (például a 19-20. század fordulóján milliók vándoroltak el Észak-Amerikába), a második világháborút követően viszont közel fél évszázadra a térség szinte teljesen elzárkózott a globális vándorlások rendszerétől. Mindeközben Európa nyugati felében a gazdasági fellendülés miatt megnövekedett a munkaerő országok közötti vándorlása, amely folyamatba egyedüli szocialista országgént Jugoszlávia tudott bekapcsolódni (s ezzel az ország a szocialista blokkon belül teljesen egyedi utat járt be, így nehéz összehasonlítani más poszt-szocialista országokkal).

A kelet-közép-európai országok számára nemcsak ez az egyetlen hátrány, ami a szocialista múlttal járt. Ebben az időben Nyugat-Európában felgyorsult az integráció folyamata, gyors tudományos és technológiai fejlődés volt tapasztalható, valamint megjelentek azok a transznacionális vállalatok, amelyek később a világgazdaság fő szereplőivé váltak (SZENTES T. 2011).

Ezzel szemben Kelet-Közép-Európában az erőltetett iparosodás, a centralizált hatalmi és döntéshozatali rendszer kialakítása, a társadalmi feszültségek diktatórikus elfojtása és a nemzetközi munkamegosztás szocialista blokkon belül történő kialakítása ment végbe. A szocializmus időszakában ahelyett, hogy a térség a világgazdasági versenyben megelőzte volna a nyugati, kapitalista világot, lemaradt a gazdasági fejlődésben. Az 1980-as évek második felében a rendszer felbomlására felkészülve Kelet-Közép-Európában több reformot is végrehajtottak, amelyek együttesen a piacgazdaságra

való átmenetet segítették elő (LIPTÁK K. 2013, ROAF, J. *et al.* 2014). E gazdasági-politikai rendszerváltozásra korábban sehol máshol nem került sor (ugyan Latin-Amerikában az 1980-1990-es években számos ország a demokratizálódás útjára lépett, az átalakulási folyamat nem összehasonlítható [SOLTÉSZ, B. 2015]), így nem lehetett tudni milyen hatásokkal fog járni az átmenet.

Ennek a „többdimenziós és ellentmondásos átalakulási folyamatnak” (SZENTES T. 2011, p. 355) a fő célja az volt, hogy Kelet-Közép-Európa országait visszaintegrálja a világ gazdaságba, egyúttal felkészítse őket az európai magterülethez (Európai Unióhoz) történő csatlakozásra. A következő három alfejezetben a változások gazdasági, munkaerőpiaci és vándorlási sajátosságait mutatom be.

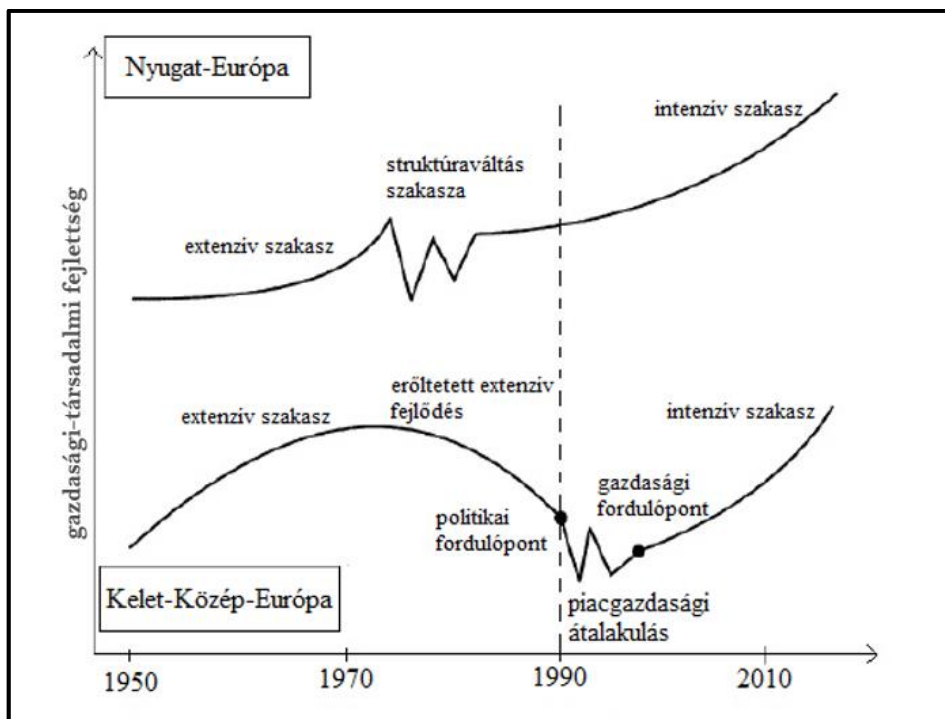
4.1.1.1. Az átalakuló politikai és gazdasági környezet

A kelet-közép-európai országokban 1990 után a piacgazdaságra való átmenet erőszakmentesen ment végbe, de a folyamat során több akadállyal is szembesültek (LIPTÁK K. 2013). A térség országaiban mindenhol tapasztalható volt az ún. transzformációs visszaesés, amely az egyes országok sajátosságaihoz illeszkedve más-más ütemben zajlott le, így eltérő fejlődési utak alakultak ki (KORNAI J. 1993, OBLATH G. 2014).

A szakirodalomban számos módszert találunk a rendszerváltó országok csoportosítására (KING, R. 2002, SZENTES T. 2011, GÁL, Z. 2015). Az egyik leginkább elfogadott nézőpont szerint, a kelet-közép-európai országok három különböző módon hajtották végre a rendszerváltozást (BOHLE D. – GRESKOVICS B. 2008). A gazdasági és társadalmi átalakulás a visegrádi négyek országaiban és Szlovéniában sikeresebbnek nevezhető, mint a balti államok (és a FÁK országai) esetében. Az egyes eltérő fejlődési útvonalak vagy rendszerpályák részben a gazdaságok nemzetközi beágyazottságára vezethetők vissza, globálisan minél beágyazottabb, nyitottabb volt az adott ország gazdasága, annál sikeresebben tudta végrehajtani a rendszerváltozást (BOHLE D. – GRESKOVICS B. 2008, FARKAS B. 2015).

A szakirodalomban széleskörűen elfogadott másik nézet szerint a rendszerváltozást a globális gazdaság fejlődési szakaszaihoz viszonyítva kell értékelni. Kelet-Közép-Európában a posztfordi átmenet 1990 után kezdődött el, mintegy két évtizedes késéssel Nyugat-Európa országaihoz képest (5. ábra). A rendszerváltó országoknak számos, a gazdasági átmenettel összefüggésben lévő negatív

következménnyel is szembe kellett nézniük, mint például a társadalom polarizálódása, a szegények arányának növekedése, a születéskor várható élettartam lassú növekedése, valamint a lakosság egészségügyi állapotának romlása (CSÉFALVAY Z. 2004).

5. ábra: A késleltetett posztfordi átmenet modellje

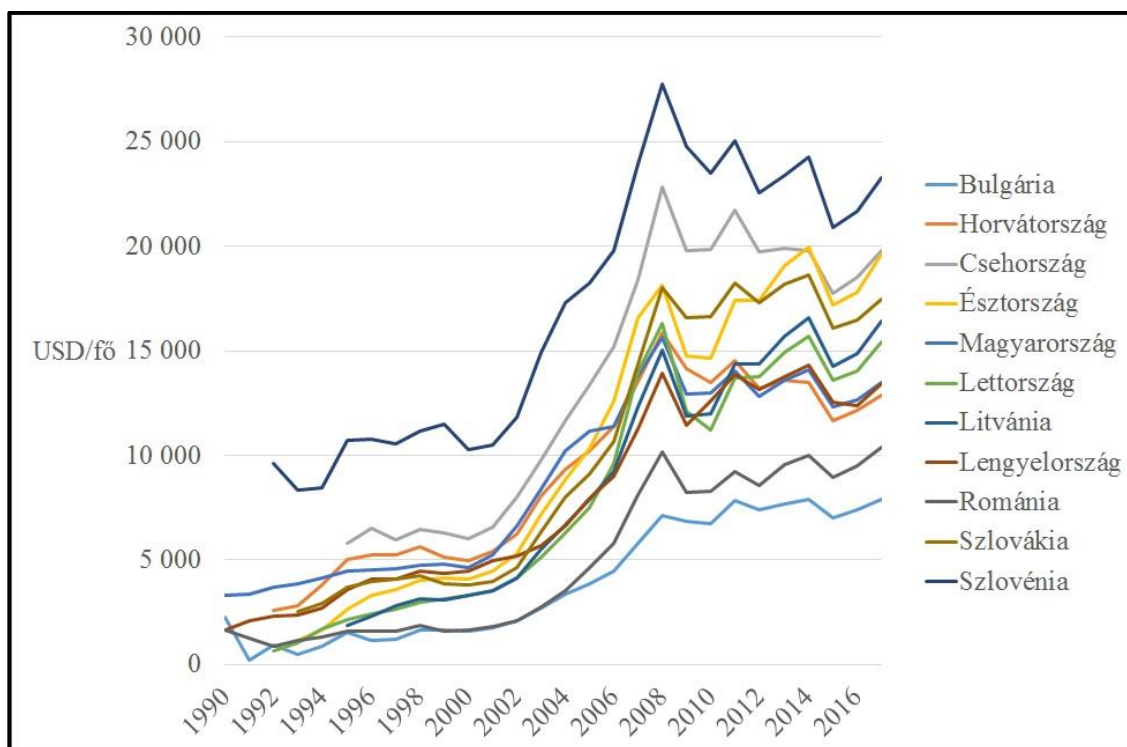
Forrás: CSÉFALVAY Z. 2004, p. 131.

Kelet-Közép-Európa integrációja a globális és az európai gazdasági rendbe viszonylag gyorsan lezajlott. A rendszerváltó országokban az átalakulás szakaszában a nemzetköziesedés és a transznacionalizálódás sokszínű hatása volt megfigyelhető, ami „többszörösen erősen intézményesített csatornákon” (BOHLE D. – GRESKOVICS B. 2008, p. 13.) keresztül történt. Ilyen csatornák lehetnek az újonnan kialakított kereskedelmi kapcsolatok, az európai uniós előcsatlakozási mechanizmusok, a poszt-szocialista országokban megjelenő külföldi működőtőke-befektetések, a külföldi hitelintézetek tevékenysége vagy a különböző nemzetközi szervezetek helyi irodáinak megjelenése, amelyek külön-külön mind a külföldi befolyást növelték az adott országokban (pl. egyes ipari ágazatokban, közüzemi szolgáltatásokban). Ez az összefonódás legszorosabban a bankszektorban volt megfigyelhető, a világon ezekben az országokban az egyik legmagasabb a külföldi bankok részesedése (BOHLE D. – GRESKOVICS B. 2008, ROAF, J. *et al.* 2014).

4.1.1.2. Megváltozott gazdasági szerepkörök

A rendszerváltó országokat számos probléma sújtotta a piacgazdaságra való átmenet során. Egyik ilyen nehézség volt a gazdasági hanyatlás, amely az 1990-es évek első felében volt a legsúlyosabb (6. ábra). Az országok egy része az 1989-es GDP szintet csak 1998-ra tudta ismét elérni. A nehéz gazdasági környezetet tovább súlyosbította a magas (néhol hiper-) infláció és a magas költségvetési hiány.

A piacgazdasági átalakulás nemcsak a gazdaság általános recessziójával, hanem ezzel párhuzamosan a külföldi hitelintézetek felé történő eladósodással is együtt járt. A hitelekre szükség volt a gazdaság talpra állításához, azonban azok visszafizetése több évre gondokat okozott a rendszerváltó országoknak. A külföldi hitelállomány felvételében Magyarország járt az élen, hiszen már az 1980-as évek végére jelentős adósságállományt halmozott fel külföldi magánpénzügyintézetekkel szemben. Lengyelország szintén jelentős mennyiségű hitelt vett fel külföldről, azonban ők a nemzeti államok felé adósodtak el, így a hitelek visszafizetése számukra kedvezőbb feltételek mellett történt. Ráadásul Lengyelország egy részleges adósságelengedést is kapott, ami tovább segítette a kezdeti reformok végrehajtását (BOHLE D. – GRESKOVICS B. 2008).

6. ábra: A GDP/fő változása a poszt-szocialista országokban

Forrás: World Economic Outlook adatbázisa alapján saját szerkesztés

A gazdaság újraszervezéséhez és az ipar átalakulásához szükség volt a térségbe érkező külföldi működőtőke-befektetésekre (FDI), amelyek az 1990-es évtized elejétől indultak meg a régió kiemelt gazdasági területei felé (például nyugati határmenti területek, fővárosok és agglomerációjuk, ipari körzetek). Kezdetben Magyarországra érkezett a legtöbb befektetés (1990 és 1993 között a 25 rendszerváltó országba érkező összes befektetés közel 45%-a), később Észtország, Csehország és Lengyelország felé is egyre több tőke áramlott (KAMINSKI, B. – RIBOUD, M. 2000). A külföldi befektetők mellett a legtöbb kelet-közép-európai országban próbáltak lehetőséget kínálni a hazai gazdasági szereplők számára is a privatizáció során, azonban ezek a kísérletek sokszor elbuktak. A korábbi állami vállalatok megszűnésével tömegek maradtak munka nélkül, ami a nehéz gazdasági környezetben a társadalom széles rétegét érintette.

A társadalom számára az egyik legsúlyosabb problémát az újonnan kialakuló munkanélküliség okozta. Ez a korábban ismeretlen jelenség leginkább az egyoldalú ipari monofunkciós területeket érintette. A munkanélküliség viszont nem egy időben jelentkezett a rendszerváltó országokban. Egyes országokban (például Magyarországon, Szlovéniában vagy Romániában) az 1990-es évtized első felében volt magas, míg máshol (például Horvátországban, Lengyelországban, Szlovákiában és Bulgáriában) az ezredforduló környékén tetőzött az állástalanok száma (2. táblázat). Ezt követően markáns fejlődési utak szintén kimutathatók az egyes országok között. Magyarország, Szlovénia és Csehország adatai hasonlóan változtak, 2008-ig az EU-15 átlaga alatt vagy azzal megegyező értékeket mutattak. Lengyelország és Szlovákia értéke 2004-ig folyamatosan emelkedett 18-19%-ra, később hirtelen visszaesett 10% köré, majd a 2008-as válságot követően ismét megnőtt. A balti államok esetében 2008-ig folyamatos csökkenés, majd szintén egy drasztikus emelkedés volt tapasztalható.

	1990	1995	2000	2005	2010	2015
Bulgária	2,9	11,4	18,1	10,2	10,3	9,2
Horvátország	n/a	14,5	20,6	17,6	17,2	17,1
Csehország	n/a	4,0	8,8	7,9	7,3	5,0
Észtország	n/a	9,6	14,6	8,0	16,7	6,2
Magyarország	2,1	10,2	6,0	7,2	11,3	6,8
Lettország	n/a	7,0	14,3	10,1	19,5	9,9
Litvánia	n/a	n/a	16,4	8,3	17,8	9,1
Lengyelország	6,3	13,3	16,1	17,7	9,6	7,5
Románia	3,4	9,9	7,6	7,2	6,9	6,8
Szlovákia	n/a	13,7	18,9	16,4	14,5	11,5
Szlovénia	n/a	7,0	6,7	6,5	7,3	9,0

2. táblázat: A munkanélküliségi ráta alakulása Kelet-Közép-Európában

Forrás: IMF 2017

A magas munkanélküliség azonban nem eredményezett jelentős kivándorlást az országokból (eltekintve az 1990-es évek első felében a Romániából Magyarországra vándorló magyaroktól), mivel a nemzetközi vándorlás költségei sokkal magasabbak voltak, mint az országhatáron belüli vándorlásé (GÖDRI I. – TÓTH E. F. 2010). A munkaerő-felesleg így részben országhatárokon belül maradván áthelyeződött új térségekbe, részben pedig más ágazatokban helyezkedett el.

A piaczgazdasági átmenet radikális gazdasági szerkezetváltással és a foglalkoztatás jelentős átrétegződésével járt. Nyugat-Európához viszonyítva, ahol folyamatos átalakulás volt tapasztalható (a mezőgazdaságban és az iparban dolgozók száma csökkent, a szolgáltatásokban dolgozóké nőtt), a poszt-szocialista országokban mindez időben megkésve és rendkívül rövid idő alatt következett be. A változás Lengyelországban volt az egyik legnagyobb, ahol a mezőgazdaságban dolgozók aránya 26,9%-ról 11,5%-ra csökkent 1995 és 2014 között, miközben Csehországban 6,4%-ról 3,3%-ra mérséklődött (5. sz. melléklet). A többi kelet-közép-európai országban szintén csökkent az első szektorban dolgozók aránya, azonban az EU15 átlagát így sem érik el (LIPTÁK K. 2013, KOVÁCS Z. 2015).

A tőke, az áru, a szolgáltatások és a munkaerő európai szabad áramlása az EU bővítésével kiszélesedett. Az Európai Unió 2004-es és 2007-es bővítésével a kelet-közép-európai országok munkaerőpiaca is megnyílt, de az európai uniós tagság leginkább az újonnan csatlakozó országok állampolgáira nézve fejtett ki jelentősebb migrációs hatást.

Az előzőleg bemutatott változások hatással voltak a poszt-szocialista országok vándorlási rendszerére, hiszen az újonnan kialakuló nemzetközi gazdasági kapcsolatok nagyban befolyásolták a későbbi évtizedek vándorlási útvonalait (GLORIUS, B. *et al.* 2013).

4.1.1.3. Migrációs változások a kelet-közép-európai térben

A vasfüggöny leomlása után a nyugat-európai országokban attól tartottak, hogy a kelet-közép-európaiak tömeges bevándorlására kell számítani (PEDERSEN, P. J. *et al.* 2004). Ez végül nem következett be, az Európai Unió 2004-es bővítéséig jórészt bilaterális egyezmények könnyítették egy-egy ország (pl. Németország és Lengyelország) között a nemzetközi vándorlást (GLORIUS, B. *et al.* 2013).

1990 után átalakultak a korábban tapasztalt migrációs rendszerek a poszt-szocialista országokban (KACZMARCZYK, P. – OKÓLSKI, M. 2005). A vasfüggöny leomlása után Kelet-Közép-Európából ugyan nőtt az elvándorlók száma, de ez közel sem volt tömeges, sőt a gazdasági visszaesést követő fellendülési szakaszban több vendégmunkás is visszatért hazájába (SALT, J. – ALMEIDA, J. C. 2006, NAGY G. 2010). A kivándorlás azokban az országokban volt nagyobb mértékű, ahol a rendszerváltozás is „drasztikusabban” (SOLTÉSZ, B. 2015, p. 11.) ment végbe. Például Romániából és Ukrajnából jóval többen vándoroltak el, mint Csehországból vagy Magyarországból, valamint statisztikailag a korábbi belső vándorlások nemzetközi vándorlások lettek (pl. Csehország és Szlovákia, valamint a jugoszláv utódállamok esetében) (SOLTÉSZ, B. 2015).

A nemzetközi vándorlás szempontjából több ország számára fordulópont volt a rendszerváltozás. Magyarország és Szlovákia elvándorló országból befogadó országgá váltak, amelyet főként a környező országokban élő magyarok és szlovákok etnikai migrációja idézett elő. Ezzel ellentétben a balti államok és Horvátország befogadóból küldő országgá váltak, ami a területükön élő külföldiek elvándorlásának (például oroszok, szerbek), valamint Horvátország esetében a délszláv háborúnak volt köszönhető (SOLTÉSZ, B. 2015).

4.1.2. Az Európai Unió tagállamai közötti migrációs folyamatok

Az egyes területek vándorlási jellemzőit megvizsgálva jelentős eltérések rajzolódnak ki a tagállamok között. Az Európai Unió egészét tekintve a bevándorlási többlet számottevő, mivel az ENSZ adatai alapján 2015-ben 34 millió külföldi élt az unió területén, miközben kevesebb mint 20 millió EU-s állampolgár élt az EU-n kívül [1]. Ezek a számok 2010-hez képest némi növekedést mutatnak. Emellett az Unión belül még jelentősebb munkaerőmozgás tapasztalható. A 2004 óta csatlakozott tagállamok külföldön élő összes állampolgára közül arányaiban többen élnek egy másik EU-s országban (73%), mint a régi tagországok esetében (46%). Ennek okát a korábbi gyarmatbirodalmak meglétében, a kiterjedtebb globális (gazdasági-, kereskedelmi-, politikai-) kapcsolatokban, valamint a társadalom jellemzőiben (nagyobb mobilitási hajlandóság, pénzügyi fedezet) kereshetjük.

Az EU-s csatlakozás átformálta a korábbi migrációs irányokat. Az Európai Uniót arányaiban többen választották a 2004 és 2015 közötti időszakban, mint 1990 és 2004 között. A legszembevetőbb változás a lengyelek esetében figyelhető meg, akik közül az uniós tagság előtt csupán 60 ezren éltek az Egyesült Királyságban (az összes elvándorló 2,9%-a), míg 2015-ben már több mint 700 ezren (15,8%). Ezzel párhuzamban csökkent az Európán kívüli területek részesedése a kivándorlásban. A legnagyobb változás szintén Lengyelország esetében történt, ahol 24 százalékkal és közel 50 ezer fővel csökkent a kontinensről elvándorlók aránya, miközben Szlovéniában kissé nőtt a tengerentúli kivándorlás, ugyanakkor az összes elvándorlóhoz mért arányuk csökkent [1].

A napjaikban tapasztalható Európán belüli vándorlás az Európai Unió 2004-es és az azt követő bővítéseivel kötődik. A régi uniós tagországok munkaerőpiacainak fokozatos megnyitása és a szabad munkaerőmozgás lehetősége felerősítette a kontinensen belüli kelet-nyugati vándorlást. Az újonnan csatlakozó tagországokból való elvándorlás más-más ütemben rajzolódott ki. Míg az uniós tagsággal egy időben Észtországban, Litvániában és Lengyelországban az elvándorlók száma hirtelen megugrott, addig Csehországból és Magyarországból (MOREH, C. 2014) mérsékeltebb kivándorlás volt tapasztalható (de Lettországból is 2007-től kezdődően emelkedett meg a külföldön élők száma [GÖLER, D. *et al.* 2014]). Az új EU-s tagországok számára az uniós munkavállalás egy 2+3+2 éves átmeneti időszakban korlátozva volt (KOIKKALAINEN, S. 2011), amelynek lejártát követően 2012-ben ugrásszerűen megnőtt a külföldön élők száma (2011: 3,6 millió fő; 2012: 5,2 millió fő) [3]. A tíz legnagyobb elvándorlással sújtott

európai NUTS 2 régióból hét a 2004-ben és 2007-ben csatlakozott kelet-közép-európai tagállamok egyikében található (3. táblázat).

	NUTS2 régió	Országkód	Évi átlagos elvándorlási ráta ³
1	Litvánia	LT	-9,78
2	Lettország	LV	-7,74
3	Severozapaden	BG	-7,21
4	Észak-Magyarország	HU	-5,22
5	Severen tsentralen	BG	-5,05
6	Île de France	FR	-3,77
7	Attiki	GR	-3,67
8	Nord-Pas-de-Calais	FR	-3,28
9	Észak-Alföld	HU	-2,77
10	Opolskie	PL	-2,63

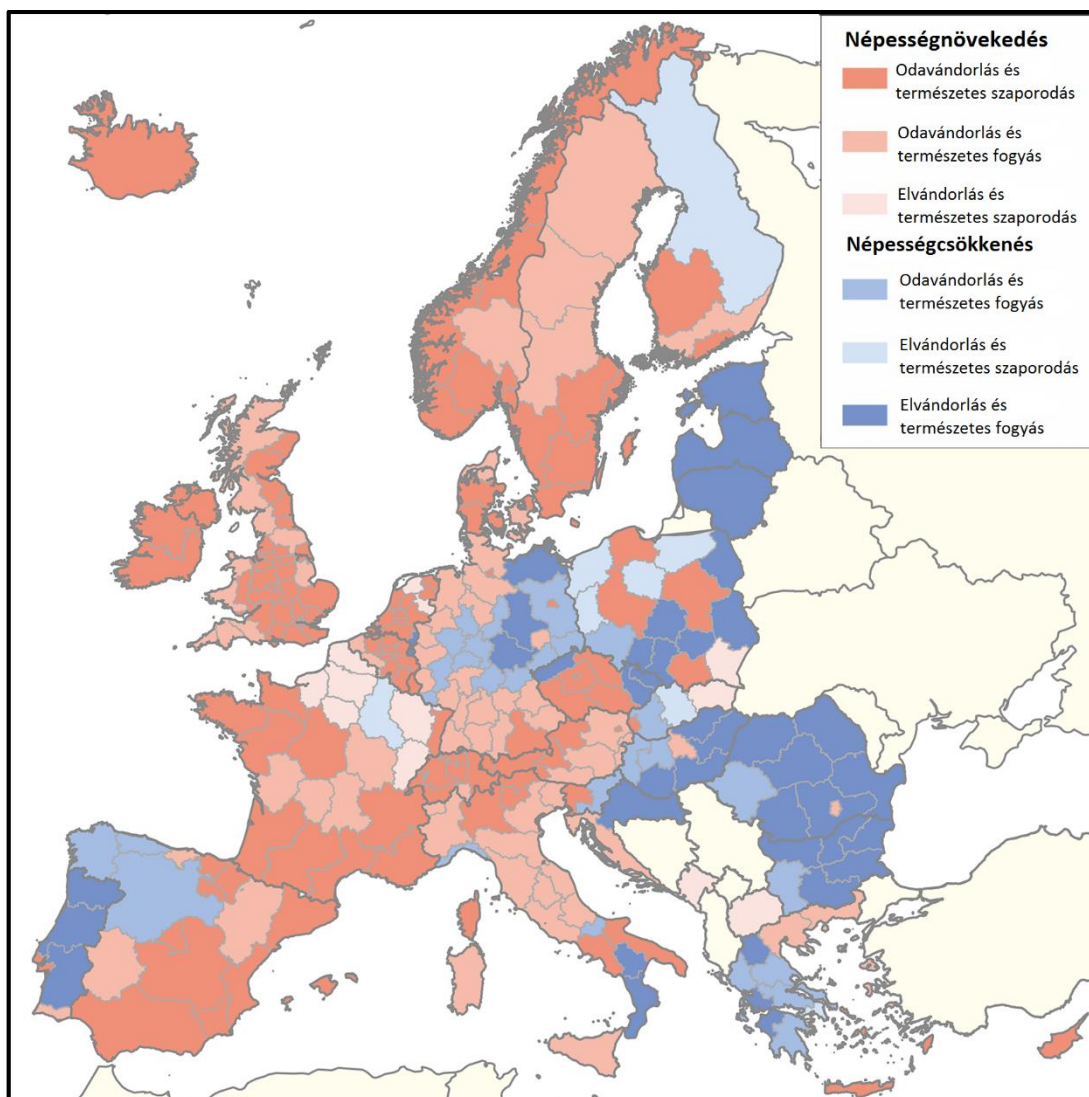
3. táblázat: A tíz legnagyobb elvándorlással sújtott régió az Európai Unióban⁴ (2004-2016)

Forrás: Eurostat adatbázisa [4] alapján saját szerkesztés

A vándorlási egyenleg értékeit elemezve centrum, periféria és úgynevezett „belső periféria” területeket különíthetünk el (KOVÁCS, Z. *et al.* 2013). A centrum térségek az Európai Unió magterületén található gazdaságilag fejlett területek, a perifériák viszont főleg a poszt-szocialista országok területén és a Mediterráneum déli régióiban találhatók (7. ábra). A „belső periféria” területei például Kelet-Németországban és Észak-Franciaországban alakultak ki, amelyek főként az országhatáron belüli vándorlás következményei (BACCAINI, B. 2007, NADLER, R. 2016).

³ 1000 főre számítva.

⁴ Bár a listára – mint hivatalosan az Európai Unió területét képező külbirtokok – három francia tengerentúli terület (Guadeloupe, Martinique, Réunion) is felkerülhetne, de mivel ezek az európai migrációs hálózathoz nem kapcsolódnak szervesen, nem tüntettem fel őket.

7. ábra: Népességszám változás és migráció összefüggése (2004-2016)

Forrás: Eurostat adatbázisa [4] alapján saját szerkesztés

Bár a média és a politika időről időre felkapja az elvándorlás és visszavándorlás témáját, a magyarokat érintő elvándorlási hullám a statisztikai adatok alapján nem kiemelkedő a poszt-szocialista térségben. Napjainkban több mint 8,5 millió kelet-közép-európai él másik EU-s tagországban. A kivándorlók száma alapján Magyarország sorrendben az ötödik a poszt-szocialista országok között (az első kettő természetesen a legnagyobb lélekszámú Románia és Lengyelország), de az abszolút értékek mellett sokkal fontosabb jelzőszám az összes kivándorolt aránya a teljes népességhez viszonyítva (4. táblázat). Kelet-közép-európai viszonylatban 2004 óta az elvándorlás volumene és aránya közel négyszeresére nőtt [3], amely leginkább Romániát, Litvániát, Lettországot és Horvátországot érintette hátrányosan. A 10 ezer főre jutó külföldön élők száma

Romániában, Litvániában és Lettorszáiban a legnagyobb, míg Magyarország, Szlovénia és Csehország esetében a legalacsonyabb.

10 ezer főre jutó kivándoroltak aránya	2004-2007	2008-2011	2012-2015	2016-2017
Románia	389,2	859,8	1198,7	1564,4
Litvánia	172,4	499,7	819,0	1120,4
Lettország	231,4	375,5	596,2	1028,8
Horvátország	765,5	564,5	758,8	1025,3
Bulgária	90,8	194,7	652,7	876,1
Észtország	158,1	313,2	472,4	621,9
Lengyelország	189,5	280,9	436,9	621,6
Szlovákia	180,3	251,7	407,2	618,3
Magyarország	82,7	104,8	256,5	418,5
Szlovénia	161,6	126,6	197,1	288,6
Csehország	55,2	60,6	81,0	147,1
Kelet-Közép- Európa	218,1	385,3	576,5	790,5

4. táblázat: Az Európai Unióban élő kelet-közép-európai elvándoroltak átlagos aránya (2004-2017)

Forrás: Eurostat adatbázisa [4] alapján saját számítás

A kelet-közép-európai országok földrajzi migrációs mintái meglehetősen különböznek egymástól (LAKATOS J. 2015). A román elvándorlók elsősorban Dél-Európába (Olaszország, Spanyolország), a balti munkavállalók főként az Egyesült Királyságba és Írországra, míg a többi nemzet elvándorlói leginkább Németországba és az Egyesült Királyságba költöznek [3].

Az elvándorlás a küldő országokban számos negatív következményekkel járt (például hiányszakmák kialakulása, elmaradó nyugdíjbefizetések), de a fogadó országokban sem volt egyértelműen pozitív hatású (idegenellenesség, növekedő jóléti kiadások, beszűkülő lakáspiac). Az Eurostat adatbázisának elemzése alapján aggasztó, hogy az újonnan csatlakozott EU-s tagállamokban a 20 és 34 éves korosztály száma több mint 3,6 millió fővel (15%-kal) csökkent 2004 és 2016 között [3].

Az elmúlt években több kutatás is megpróbálta kideríteni a kelet-közép-európaiak legfontosabb elvándorlási szándékait (BARCEVICIUS, E. *et al.* 2012, LANG, T. – NADLER, R. 2014). Bár e kutatások többsége nem minden esetben terjedt ki az összes poszt-

szocialista országra, az empirikus eredmények összevetéséből mégis kirajzolódnak az általános motivációk. Ezek közül talán a legfontosabb a nyugat-európai magasabb jövedelem és a jobb életminőség (a migránsok lakhatási körülménye viszont ez alól sokszor kivételt képez).

4.1.3. Az elvándorlás magyarországi dimenziói

Bár a poszt-szocialista országok többségét nagyobb arányban érinti az elvándorlás, ennek ellenére Magyarországon is súlyos ágazati problémákat okoz (pl. szakorvoshiány egyes országrészekben). Az elvándorlás pontos mértéke a hivatalos statisztikák alapján csak nehezen állapítható meg, azonban dinamikája jól lekövethető.

Magyarország a történelem során többször volt bevándorló és elvándorló ország (DÖVÉNYI Z. – TÓTH P. P. 2008, PÓCZIK SZ. 2008). A 19. század előtt nem álltak rendelkezésre pontos adatok, de egyes becslések szerint 1870 előtt Magyarország főként befogadó ország volt. Az Európát a 19. század végén érintő emigrációs hullámban hazánkból is jelentős tömegek vándoroltak ki Észak-Amerikába. Bár a különféle forrásokból (pl. európai kikötők kimutatásai, bevándorlási hivatalok regiszterei, hivatalos kivándorlási statisztikák) származó adatok némiképp eltérnek egymástól, a becslések szerint 1871 és 1913 között mintegy 2 millióan hagyták el Magyarországot, akik közül a legtöbben az Egyesült Államokba vándoroltak (PUSKÁS J. 1982). A kivándorlást némiképp mérsékelte a visszavándorlás folyamata, akik számát 1899 és 1913 között közel 300 ezer főre becsülték a magyarországi kimutatások, azonban más becslések a hazatérők arányát 17-40% közé teszik (PUSKÁS J. 1982, WYMAN, M. 1993).

Az Egyesült Államok a tömeges bevándorlást végül bevándorlási törvényekkel (1921, 1924, 1929) korlátozta, aminek következtében jelentősen visszaesett az európai kontinenst elhagyók száma (PUSKÁS J. 1982, FRANK T. 2015, FRANK T. 2016). Ezt követően a Magyarországról történő elvándorlás leginkább Kanada és Latin-Amerika (főként Brazília és Argentína), majd Ausztrália felé irányult (SZONDI I. – SERES A. I. 2011), viszont a vándorlás mértéke elenyésző volt a korábbi időszakban az Egyesült Államokba irányuló folyamathoz képest.

A két világháború közötti időszakot előbb a bevándorlás jellemezte (pl. a környező országokban élő magyarság), amit ismét jelentős kivándorlás (kb. 340 ezer fő) követett az 1929-32 közötti gazdasági világválság, majd a második világháborút követő kényszerkitelepítések miatt (RÉDEI M. 2006). A szocializmus időszakában ugyan erősen

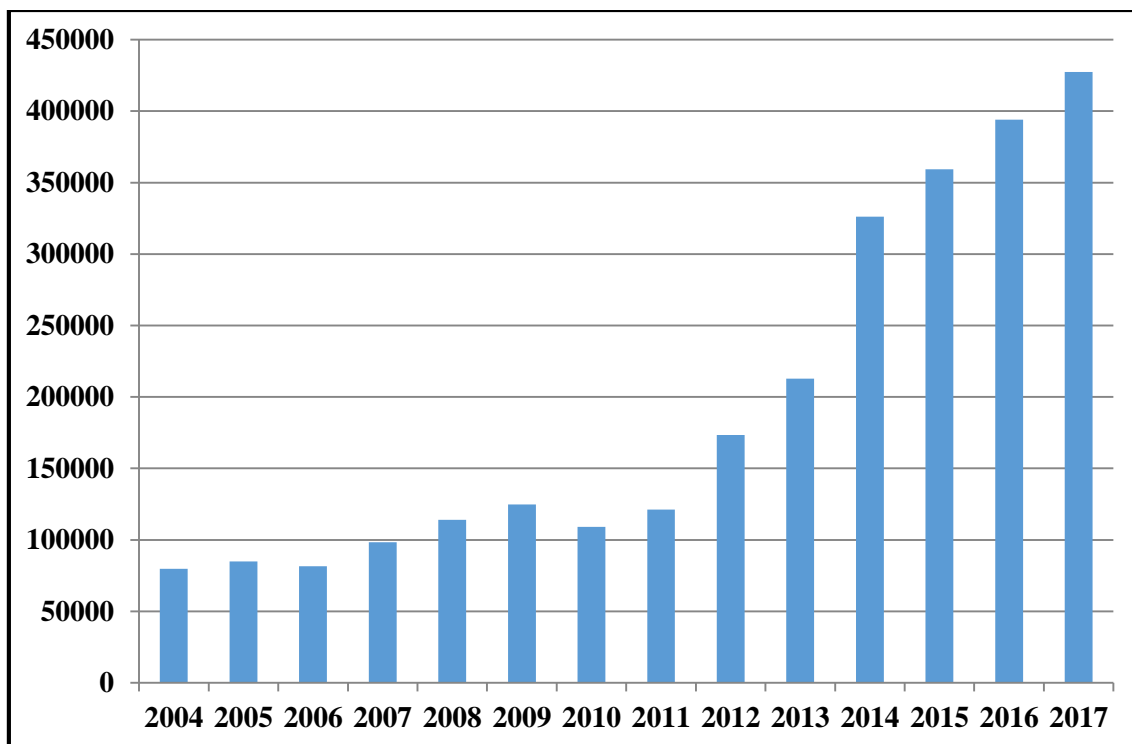
korlátozták (1947-ben a határok lezárásával gyakorlatilag megszűntek) a nemzetközi migráció feltételeit, de ezt az időszakot végig (illegális) elvándorlás jellemezte. Az 1956-os magyarországi forradalom és szabadságharcot követő kivándorlási hullámon kívül (amely közel 200 ezer főt érintett) az illegális migráció is jelentős volt, így 1947 és 1989 között több mint 500 ezer ember hagyta el Magyarországot (TÓTH P. P. 1997, TÓTH P. P. 2016). Az 1980-as évek második felétől Magyarország ismét befogadó országgá vált és a hivatalos statisztika szerint a migrációs egyenleg 2015-ig pozitív maradt (GÖDRI I. *et al.* 2014, SOLTÉSZ, B. 2015).

A bevándorlók összetételében jelentős változások figyelhetők meg az elmúlt közel három évtizedben. 1988 és 1995 között elsősorban a környező országokból (pl. Jugoszláviából és Romániából) érkező, többségében magyar nemzetiségű menedékkérőket, valamint az 1956-os magyar elvándorlók visszavándorlását kell kiemelni (DÖVÉNYI Z. 2011, ILLÉS S. 2013). Emellett az egész időszak alatt jellemző volt a Kárpát-medencében élő magyarság bevándorlása, amely a környező országokban zajló körülményektől (pl. délszláv háború) függetlenül végig magas maradt.

Sajnos a külföldön élő népesség pontos számát egyik rendelkezésre álló adatbázis sem tudja pontosan megadni, ami sok esetben az eltérő adatgyűjtési módszerekből, és a be-, illetve kivándorló népesség adatbejelentési hiányosságaiból adódik. E korlátok figyelembevételével az adatok jól használhatók a nemzetközi vándorlás tendenciáinak kimutatására. A következőkben az Eurostat és az ENSZ adataira támaszkodtam.

A rendszerváltozás óta két kivándorlási hullám volt megfigyelhető. Az első 1990 és 1991 között történt, amikor felgyorsult a képzett magyarok (diplomások, tudományos minősítéssel rendelkező kutatók) elvándorlása (CSANÁDY M. *et al.* 2008, FASSMANN, H. *et al.* 2014). Több kutatás is megpróbálta megbecsülni a kivándorlók pontos számát (egyes becslések pár ezer főre, mások 15-20 ezerre tették az 1990 és 2000 között elvándorolt, képzett magyarok számát) és motivációját (leginkább a hazai és a külföldi jövedelmi különbségek miatt hagyták el az országot), de a brain drain mérséklésére vagy visszafordítására tett kísérletekre még várni kellett (SZEMÉLYI, L. – CSANÁDY, M. 2011).

A második kivándorlási hullám 2012-ben kezdődött, amelyre az Eurostat adataiból tudunk következtetni (tehát az adatok csak az Európai Unióban élőkre vonatkoznak) [3]. A külföldön élők száma öt év alatt közel két és félszeresére nőtt (2012: 173 ezer fő; 2017: 427 ezer fő) (8. ábra). Ez a változás vélhetően a magyar állampolgárok munkavállalását korlátozó európai uniós szabályok megszűnése miatt következett be, amelyek az újonnan csatlakozó országokra vonatkoznak a csatlakozást követő hét évig.

8. ábra: Magyar állampolgárok az Európai Unió tagországaiban (2004-2017)⁵

Forrás: Eurostat adatbázisa [3] alapján saját szerkesztés

A külföldön élők pontos számának meghatározásához készült 2013-ban az „Életünk fordulópontjai” című kutatás, amely az Európai Unió tagországaiban élő magyar állampolgárok – pontosabban a 18-49 éves korosztály – számát 335 ezer főre becsülte (KAPITÁNY B. – ROHR A. 2013). Ugyanebben az évben, hasonló módszertannal készült a „Magyarok külföldön” című kutatása, amely 280 ezer főt jelölt meg, aki az EU- vagy egyéb EFTA-tagállamban élt (SEEMIG 2014).

A fő migrációs célországok alapvetően nem változtak meg az európai uniós csatlakozással. 2017-ben a legnépzsűrűbb célország továbbra is Németország volt, az Európai Unióban élő magyarok 42,2%-a élt itt. A második legtöbb magyar az Egyesült Királyságot választotta (22,5%)⁶, míg Ausztria volt továbbra is a harmadik legnépzsűrűbb célország (16,5%). Legnagyobb mértékben az Egyesült Királyság szerepe nőtt meg, mivel 2001 előtt az EU-s tagországokban élő magyarok csupán 5%-a választotta a szigetországot (GÖDRI I. 2015).

⁵ Az Egyesült Királyság adatai 2006 és 2013 között, Ausztria adatai 2010-ben és 2011-ben hiányosak.

⁶ Az ENSZ, az Eurostat és az OECD adatbázisai között jelentős eltérés van az Egyesült Királyságban élő magyar állampolgárok számával kapcsolatban. 2015-ben az ENSZ 56 166 főre, az Eurostat 86 519 főre, míg az OECD 101 000 főre becsülte a szigetországban élő magyarok számát. (Mindezeket túl az ONS, az Egyesült Királyság hivatalos statisztikai hivatala szerint 73 ezer magyar élt az országban.)

A nem Európában élő magyarok számát még nehezebb megbecsülni. A legfontosabb Európán kívüli migrációs területek az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Oroszország és Izrael. Az ENSZ 2015-ös adatai alapján a külföldön élő magyarok közel 29,3%-a ebben az öt országban él (5. táblázat).

	Elvándorlók száma (fő)	Elvándorlók aránya (%)		Elvándorlók száma (fő)	Elvándorlók aránya (%)
1990			1995		
USA	110 337	28,6%	USA	99 150	24,7%
Kanada	54 702	14,2%	Németország	69 867	17,4%
Németország	50 833	13,2%	Kanada	51 853	12,9%
Ausztrália	29 103	7,5%	Ausztrália	28 679	7,2%
Oroszország	18 236	4,7%	Oroszország	18 740	4,7%
Összes kivándorolt	386 321		Összes kivándorolt	400 912	
2000			2005		
USA	92 017	22,0%	Németország	127 950	26,9%
Németország	88 901	21,3%	USA	84 600	17,8%
Kanada	50 236	12,0%	Kanada	43 689	9,2%
Ausztrália	26 120	6,3%	Egyesült Királyság	30 132	6,3%
Oroszország	18 565	4,4%	Ausztria	28 059	5,9%
Összes kivándorolt	417 766		Összes kivándorolt	475 138	
2010			2015		
Németország	166 999	30,3%	Németország	172 755	29,0%
USA	78 221	14,2%	USA	77 670	13,0%
Egyesült Királyság	49 996	9,1%	Egyesült Királyság	56 166	9,4%
Kanada	39 766	7,2%	Ausztria	44 468	7,5%
Ausztria	38 020	6,9%	Kanada	44 441	7,5%
Összes kivándorolt	551 731		Összes kivándorolt	595 937	

5. táblázat: A külföldön élő magyar állampolgárok területi megoszlása

Forrás: ENSZ [1]

E célterületek közül Észak-Amerika szerepe kiemelkedik, az összes kivándorló közül minden ötödik magyar itt telepedett le, ugyanakkor a nemzetközi vándorlásban betöltött szerepe 1990 óta folyamatosan csökken.

Az elvándorlás kapcsán két problémát is ki kell emelni. Az egyik a magyar lakosság körében növekvő migrációs potenciál⁷. A kivándorlási kedv fokozódását jól

⁷ A migrációs potenciál azt fejezi ki, hogy mekkora a kivándorlási szándék az össznépességén belül (SIK E. 2003).

illusztrálja a migrációs potenciál folyamatos növekedése, amely már az EU csatlakozás előtt emelkedni kezdett, 2010 és 2012 között 19% volt, majd egy kisebb visszaesés után napjainkra ismét 17% körüli (HÁRS, Á. *et al.* 2004, BLASKÓ ZS. *et al.* 2014, SIK E. – SZEITL B. 2016). Ahogy arra számos kutatás rávilágított, az elvándorlási kedv növekedése kifejezetten a fiatalok és a magasán képzettek körében növekedett az elmúlt években (BLASKÓ ZS. *et al.* 2014, MOLNÁR, J. *et al.* 2015, SZABÓ A. 2015, SISKÁNÉ SZILASI, B. *et al.* 2016).

A másik probléma a külföldön vállalt munka minősége. Ez később, a visszavándorlást követően lehet hátrány, mind az egyén, mind az anyaország számára, mert a kevésbé hasznosítható külföldi munkatapasztalatból egyik fél sem tud kellően profitálni.

A nemzetközi kutatásokban a különféle léptékek egyaránt megjelennek, a makro-(például területi, intézményi, ágazati) mellett fontos a mikro-lépték, vagyis az egyén szintjének a vizsgálata is, mivel a migrációs döntést ezen a szinten hozzák meg. A migránst részben befolyásolhatja az aktuális gazdasági-társadalmi és politikai környezet, azonban a végső döntés többségében egyéni, többé-kevésbé racionális célok elérése érdekében történik.

Az elvándorlás nemcsak a fogadó, hanem a küldő ország társadalmára is jelentős hatással van. Aggodalomra adhat okot például a kivándorlók demográfiai összetétele. Döntő többségében fiatal férfiak költöznek külföldre, az iskolai végzettség tekintetében pedig a kivándorlók között magasabb a képzett szakmunkások és diplomások aránya, mint a magyar társadalmon belül. Az elmúlt időszak migrációs kutatásai egyhangúan alátámasztották, hogy legalább minden második külföldre költöző magyar 35 évnél fiatalabb, döntő többségében a 26-35 éves korcsoportba tartozik (az országos átlag 13%), valamint közel egyharmaduk 36 és 50 év közötti (az országos átlag 22%) (BLASKÓ ZS. – GÖDRI I. 2016).

A kivándorlás negatív demográfiai hatása, hogy tovább erősíti a magyar társadalom elöregedését. FÓTI KLÁRA (2014) szerint 2004 és 2013 között a 25-29 évesek össznépességen belüli részaránya 2,3%-kal csökkent hazánkban (ez körülbelül 70 ezer főt jelent), ami az elvándorlásnak köszönhető. A produktív korúak elvándorlása a születések számát is tovább csökkenti. Ha a jelenlegi kivándorlási folyamat a jövőben is folytatódik, hosszútávon komoly problémák jelentkezhetnek az adózás vagy a nyugdíjellátás területén, kialakulhatnak további hiányszakmák, illetve a gyermekvállalási kedv további csökkenésére is számítani lehet.

Közgazdasági értelemben az elvándorlás számos pozitív és negatív hatással jár (6. táblázat). A külföldön dolgozók növekvő száma a 2008-as gazdasági válság óta különösen hatással van a magyar munkaerőpiacra, amely egyszerre jár pozitív és negatív következményekkel (HALÁSZ L. 2018). Rövid távon mindenképp súlyos következményekkel jár az elvándorlók magas száma, mivel a kevesebb munkaerő a versenyképesség és az ellátórendszerek fenntarthatóságának csökkenéséhez vezethet (BODNÁR K. – SZABÓ L. T. 2014).

	Pozitív hatások	Negatív hatások
Népességsökkenés és kevesebb aktív népesség	<ul style="list-style-type: none"> • Kevesebb munkanélküli. • Alacsonyabb szociális kiadások. • A munkaerőhiány miatt növekvő bérek. 	<ul style="list-style-type: none"> • Negatív demográfiai hatások (például fiatalok elvándorlása, területi kohézió hiánya). • Csökkenő adóbevételek. • A szociális ellátórendszerek fenntarthatósága veszélybe kerül (nyugdíjrendszer, egészségügy). • Alacsonyabb gazdasági produktivitás a munkaerőhiány következtében.
Szelektív kivándorlás	<ul style="list-style-type: none"> • Ha a kevésbé termelékenyek mennek külföldre, az átlagos termelékenység emelkedhet. • Ha olyan szakmák képviselői vándorolnak ki, amelyekben túlkínálat van, a munkaerőpiac illeszkedési problémái javulhatnak. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ha a termékenyebbek mennek külföldre, az átlagos termelékenység mérséklődhet. • Ha olyan szakmákból mennek külföldre, amelyekben túlkereslet van, az illeszkedési problémák súlyosbodhatnak.
Hazautalások	<ul style="list-style-type: none"> • A hazautalások növelhetik a hazai életszínvonalat, forrásokat jelenthetnek a beruházásokhoz, az oktatás fejlesztéséhez. 	<ul style="list-style-type: none"> • A hazautalások ronthatják a hazai termelékenységet.
Munkaerő-mobilitás	<ul style="list-style-type: none"> • A külföldön dolgozók átadják a tapasztalataikat, tudásukat (brain gain). 	<ul style="list-style-type: none"> • Agyelszívás (az oktatásba, képzésbe fektetett erőforrások elvesznek, alacsonyabb versenyképesség).
Egyéb	<ul style="list-style-type: none"> • Erősödő kereskedelmi kapcsolatok. 	<ul style="list-style-type: none"> • A személyek vándorlása helyettesítheti az áruk vándorlását, így a kivándorlás a külkereskedelem mérséklődéséhez vezethet.

6. táblázat: A kivándorlás hatásai a küldő országban

Forrás: BODNÁR K. – SZABÓ L. T. 2014. p. 22.

Ugyanakkor a kivándorlás miatt kialakult munkaerőpiaci feszesség rövidtávon bérnövekedéshez vezethet, tehát az egyes szakmákban fellépő munkaerőhiány miatt a munkavállalók jobb bértárgyalási pozícióba kerülnek az elvándorlás hatására. Továbbá,

a külföldön megszerzett tapasztalatuk jövőbeli hasznosulása és a külföldön dolgozók hazautalásai is a hazai versenyképességet erősítheti (BODNÁR K. – SZABÓ L. T. 2014).

Ez utóbbi folyamat jelentőségét mutatja, hogy az elmúlt években Magyarországra hazautalt pénzeknek egyre jelentősebb nemzetgazdasági haszna van. A hazautalások pontos mértékét nehéz megbecsülni, a számolás módszertana vitatott, az eredmények időbeli változására pedig nincs mindig tudományos magyarázat (RATHA, D. – SHAW, W. 2007, BLASKÓ ZS. *et al.* 2014). A becslés során számolni kell például azzal, hogy a migránsok jövedelmük egy részét készpénz formájában juttathatják haza, emiatt a pénztranszfer költségét el tudják kerülni. A Világbank statisztikái a munkavállalók átutalásait három összetevőre bontják. Ezek egyrészt az úgynevezett folyó transzferekként (*current transfers*) regisztrált átutalások, másrészt a bérkompenzáció (*compensation of employee*), illetve harmadrészt a tőkeátutalások (*capital transfers*) (AUSTERS, A. 2015).

Mindhárom összetevőt figyelembe véve és kissé tágabban értelmezve a hazautalásokat, jól látható egy dinamikusan növekedés Magyarország esetében. Amíg 1995-ben körülbelül 152 millió dollár volt ez a pénzmennyiség, addig 2016-ra több mint 5,5 milliárd dollárra növekedett [5]. A legfontosabb európai fogadó országokból jelentős volt a Magyarországra irányuló utalások nagysága. A legfőbb fogadó célországunk Németország, ahol Lengyelországot és Libanont követően 2014-ben hazánkba érkezett a legtöbb hazautalás, 952 millió dollár összértékben. Az utalások volumenét tekintve az Egyesült Államok volt a második (671 millió dollár), Kanada a harmadik (420 millió dollár), Nagy-Britannia a negyedik (396 millió dollár) és Ausztria az ötödik (365 millió dollár), ahol Magyarország az átutalások harmadik legjelentősebb fogadó országa volt (IFAD 2015, CSORTOS O. – KÓCZIÁN B. 2017).

4.2. A visszatérők földrajzi és demográfiai jellemzői

Az Európai Unió tagországai között a nemzetközi vándorlások egy rendkívül dinamikus rendszert alkotnak, amelyben az elvándorlás, a továbbvándorlás és a hazatérés egyszerre van jelen. Fontos megemlíteni, hogy az előzőekben bemutatott migrációs folyamatok többnyire az elvándorlást érintették, azonban a nemzetközi migráció nem egyirányú folyamat – bár ez sokszor túlságosan leegyszerűsítve jelenik meg a médiában és a mindennapi közbeszédben.

Ahogy az elvándorlók, úgy a visszatérők pontos száma sem ismert. A folyamatról az egyik legpontosabb képet (demográfiai, gazdasági, földrajzi sajátosságok tekintetében) a népszámlálási adatok szolgáltatják, viszont ezek korlátozott tartalommal csak tíz évente állnak rendelkezésünkre, így a visszatérő migráció dinamikájának mérésére alkalmatlanok. A folyamat mérésére szokták alkalmazni az európai uniós Munkaerő-felmérést (Labour Force Survey), amely Magyarországon egy viszonylag nagy mintában (negyedévente 36 ezer háztartást kérdeznek meg) vizsgálja a lakosság munkaerő-piaci helyzetét. A felmérés ugyan érinti a külföldi munkavállalási tapasztalatot, amennyiben a megkérdezett (vagy a vele közös háztartásban élő személy) egy éve külföldön dolgozott, de az eredmények alkalmazhatósága erősen korlátolt (pl. magas hibahatár, kevés információ a migrációs előéletre), így nem alkalmas a visszatérő migráció átfogó vizsgálatára. Ebből adódóan a fejezetben főként az Eurostat adatait, illetve nemzetközi kutatások adatait használtam fel.

A hazatérő migráció az újonnan csatlakozott európai uniós tagállamokban jelentősebb, mint az EU15-ben. Az Eurostat adatai alapján 2012 és 2016 között a kelet-közép-európai országokba érkező összes bevándorló 60%-a hazatérő volt [6]. Ez az arány Romániában (89,9%), Litvániában (81,6%) és Lettországon (60,5%) volt a legmagasabb, Szlovéniában (17,6 %) és Csehországban (14,3%) a legalacsonyabb (7. táblázat). Ezzel szemben, az unió régi tagországaiban kevesebb, mint 17% volt a visszavándorlók aránya, amelyek közül a hagyományosan munkaerő-küldő országnak számító Portugália (55,2%) emelkedett ki a legnagyobb, míg Németország (9,6%), Ausztria (7,6%) és Luxemburg (5,6%) a legkisebb visszatérési arányokkal.

	Hazatérők aránya ⁸			10 ezer főre jutó hazatérők száma		
	2004-2007	2008-2011	2012-2016	2004-2007	2008-2011	2012-2016
Románia	n/a	92,1%	89,9%	n/a	64,6	65,6
Litvánia	68,8%	79,9%	81,6%	14,9	23,3	60,1
Észtország	39,1%	50,0%	53,2%	6,1	13,2	33,0
Lengyelország	87,0%	70,1%	53,9%	2,5	30,8	30,8
Lettország	n/a	72,0%	60,5%	n/a	34,5	30,1
Magyarország	8,1%	9,7%	51,0%	2,1	2,9	24,7
Horvátország	92,8%	60,7%	50,9%	34,4	16,7	13,4
Szlovénia	9,1%	12,8%	17,6%	8,5	14,2	12,8
Bulgária	96,0%	n/a	37,0%	2,0	n/a	10,8
Szlovákia	n/a	18,8%	50,3%	n/a	2,2	5,7
Csehország	2,9%	28,3%	14,3%	2,0	17,6	5,1
Kelet-Közép-Európa	20,3%	61,8%	60,0%	3,1	25,1	31,4

7. táblázat: A kelet-közép-európai országok hazatérési arányai (2004-2016)

Forrás: Eurostat adatbázisa [6] alapján saját szerkesztés

A visszavándorlás mind volumenében, mind pedig arányaiban a 2008-as pénzügyi világválság óta lett egyre jelentősebb, ami azzal magyarázható, hogy a kelet-közép-európaiak a válság által jobban érintett foglalkoztatási szektorokban dolgoztak külföldön (ZAICEVA, A. – ZIMMERMANN, K. F. 2012, RIENZO, C. 2016, MOREH C. 2016). A legnagyobb változás a Baltikum országaiban, Lengyelországban és Magyarországon volt tapasztalható, amely növekedés 2012 óta ismét tovább folytatódott. A 10 ezer főre jutó hazatérők száma Romániában, Litvániában a legmagasabb, ellentétben a gazdaságilag viszonylag fejlettebb országokkal (Szlovákia, Csehország). Ez utóbbi megállapítás azért lehet érdekes, mert feltételezhetnénk, hogy a kibocsátó ország jó gazdasági teljesítménye visszacsábítja az elvándoroltakat, azonban figyelembe kell venni a változás mértékét is, amit minden esetben az elvándorlás óta eltelt időszakban kell országonként értelmezni. Tehát egy gazdaságilag fejlettebb országban nagyobb változásra van szükség a külföldön élők visszacsábításához, mint egy fejletlenebb ország esetében. Továbbá, nem szabad elfelejteni, hogy a szülőföld gazdasági teljesítményén kívül a hazatérők több szempontot is figyelembe vesznek a visszaköltözés során (LANG, T. – NADLER, R. 2014).

⁸ Az adott időszakban a hazatérő magyar állampolgárok aránya az összes bevándorlóhoz viszonyítva egy év átlagában.

A kelet-közép-európai visszatérő migránsok gazdasági-demográfiai jellemzőivel kapcsolatban egyelőre szintén kevés kutatási eredmény áll rendelkezésre. A nyugat-európai munkatapasztalat leginkább az elsajátított képességek, tudás és az új – főként üzleti – kapcsolatok miatt tekinthető pozitívnak (BARCEVICIUS, E. *et al.* 2012, SMOLINER, S. *et al.* 2013). Arról, hogy a hazatérés pénzügyileg mennyire jövedelmező az egyén számára, megoszlanak a vélemények, azonban a visszatérők bevétele átlagosan magasabb, mint a külföldi munkatapasztalattal nem rendelkezőké (CO, C. Y. *et al.* 2000).

A nemek szerinti arányokat figyelembe véve a kelet-közép-európai visszatérők között stabil férfitöbbslet tapasztalható (2004 és 2016 között évi 57,1%), amely leginkább 2008 és 2011 között volt számottevő (58,5 – 64,4%). Az elmúlt években a Csehországba visszavándorlók körében alakult ki egy jelentős nőtöbbslet (2009 és 2016 között évi 53,8%), de máshol csak egy-egy évben tapasztalható némi változás [6]. A régiós visszatérők – az elvándorlókhoz hasonlóan – jóval fiatalosabb korszerkezettel, magasabb iskolázottsággal és magasabb vállalkozói hajlandósággal rendelkeznek, mint az otthon maradt népesség (MARTIN, R. – RADU, D. 2012).

A hazai szakirodalom a visszavándorlás magyarországi aspektusait többnyire az 1989-es rendszerváltozás óta követi figyelemmel. Az 1990-es évek elején elsősorban azok tértek haza családtagjaikkal, akik a szocializmus időszaka alatt – főként az 1956-os forradalom után – külföldre vándoroltak. Ezt követően a visszatérés a 2004-es EU-s csatlakozás után emelkedett meg. Ebben az időben a kivándorlás egyre inkább növekedni kezdett, amelynek ellenirányú folyamataként a visszavándorlás is jelentősebb lett. A hazatérők számának növekedése különösen 2011-től markáns, 2011 és 2015 között közel hatszorosára, 32 557-re nőtt a visszavándorlók száma, majd a rákövetkező évben kissé mérséklődött ez a szám (2016: 29 815 fő) [6]. Az ide vonatkozó adatok között ebben az esetben is nagy ellentmondásokat találunk. Például amíg a KSH 2012-ben 13 ezer visszatérőt jegyzett, addig egyes becslések csak a Németországból visszatérő magyarok számát közel 30 ezerre tették (HORVÁTH Á. 2016). A statisztikai adatok mérési hibáiból arra következtethetünk, hogy a hazatérők valódi száma (az elvándorlókéhoz hasonlóan) jóval magasabb, mint a hivatalos közleményekben szereplő adatok (GÖDRI I. 2015).

A hazatérő magyar állampolgárok körében olyan jellemző migráns attitűdöket lehet felfedezni, amelyek a letelepedési szándékban jól kimutathatók (KINCSES Á. 2014). A magyar visszatérők a letelepedés során figyelembe veszik az egyes térségek munkaerőpiaci potenciálját. A KSH adatai alapján előző lakóhelyükre csupán a

visszatérők 30,7%-a tér vissza. A legtöbb Budapesten és agglomerációjában, a Balaton környékén, valamint a megyeszékhelyeken telepednek le.

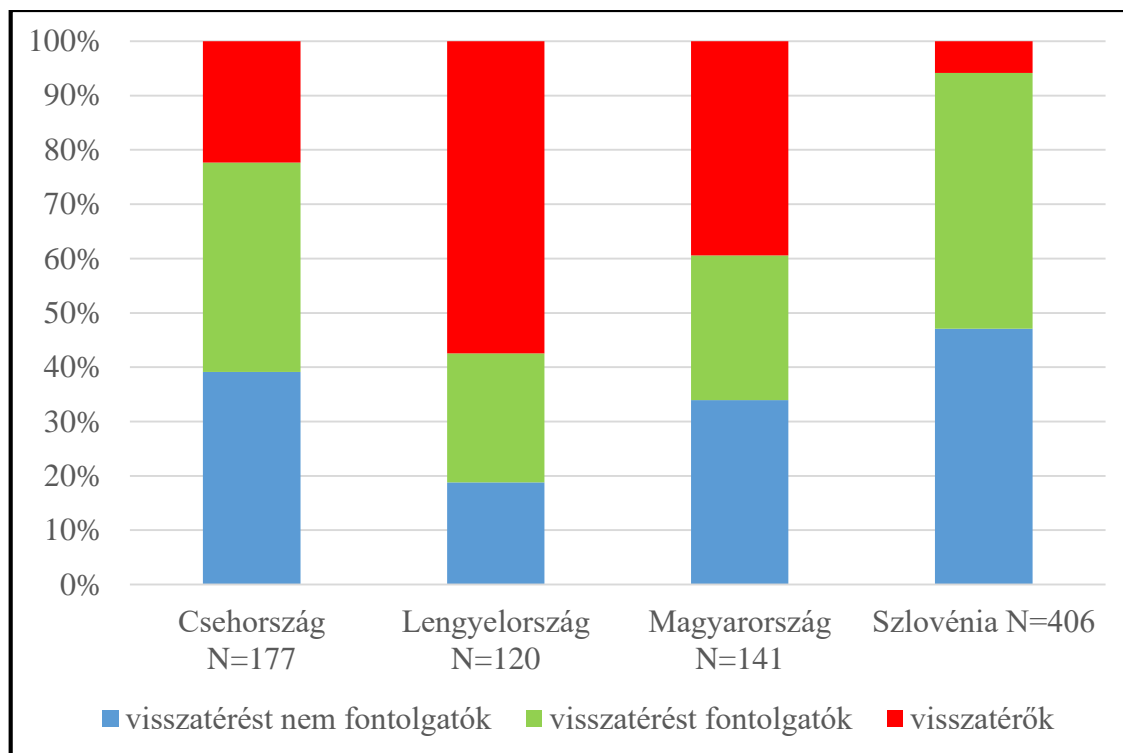
Megyei szinten 2012 és 2014 között Budapestre érkezett vissza a legtöbb magyar (3616 fő/év), amit Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (2580 fő) és Pest megye (1809 fő) követ. A lista végén Nógrád, Somogy és Tolna megye található pár száz fővel. A hazatérők népességhez viszonyított aránya kissé más képet mutat. 10 ezer lakosra vizsgálva Szabolcs-Szatmár-Bereg (45,8 fő), Csongrád (38,8 fő) és Hajdú-Bihar (28,2 fő) megyében a legjelentősebb a visszatérők aránya, amely az országos átlagot (20,1 fő) meghaladja, az első kettő pedig a kelet-közép-európai átlagnál (ebben az időszakban 32,8 fő) is nagyobb. A legkisebb visszavándorlási arányokat Nógrád (6,2 fő), Somogy (8,2 fő) és Fejér (9,8 fő) megyében találjuk. E tendencia 2011 óta áll fenn, amikortól a visszavándorlási arányok is megugrottak. Ezen időszakot megelőzően az ország gazdaságilag fejlettebb térségeibe (Budapest, osztrák határ mente) volt a legnagyobb a visszavándorlási ráta, a legkisebb értékeket pedig rendszerint Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Nógrád megyékben mérték.

5. A kelet-közép-európai hazatérők jellemzői

Napjainkban a legtöbb kutatás csak a kelet-közép-európai országokból elvándorlókkal foglalkozik, a hazatéréssel kapcsolatban sokkal kevesebb empirikus eredmény áll rendelkezésünkre (BARCEVICIUS, E. *et al.* 2012, LANG, T. – NADLER, R. 2014).

A következőkben a már említett Re-Turn projekt kutatásában részt vett négy kelet-közép-európai országra fókuszálunk, azaz a magyar, a lengyel, a cseh és a szlovén mintákat hasonlítom össze a szerint, hogy milyen demográfiai-gazdasági tulajdonságokkal jellemezhetők az egyes országokból elvándorlók, illetve milyen elvándorlási- és visszatérési motivációik voltak. A társadalmi-gazdasági fejlettséget tekintve ez a négy ország igen hasonló, amely lehetőséget ad a poszt-szocialista országokból elvándorlók közös motivációinak feltárására.

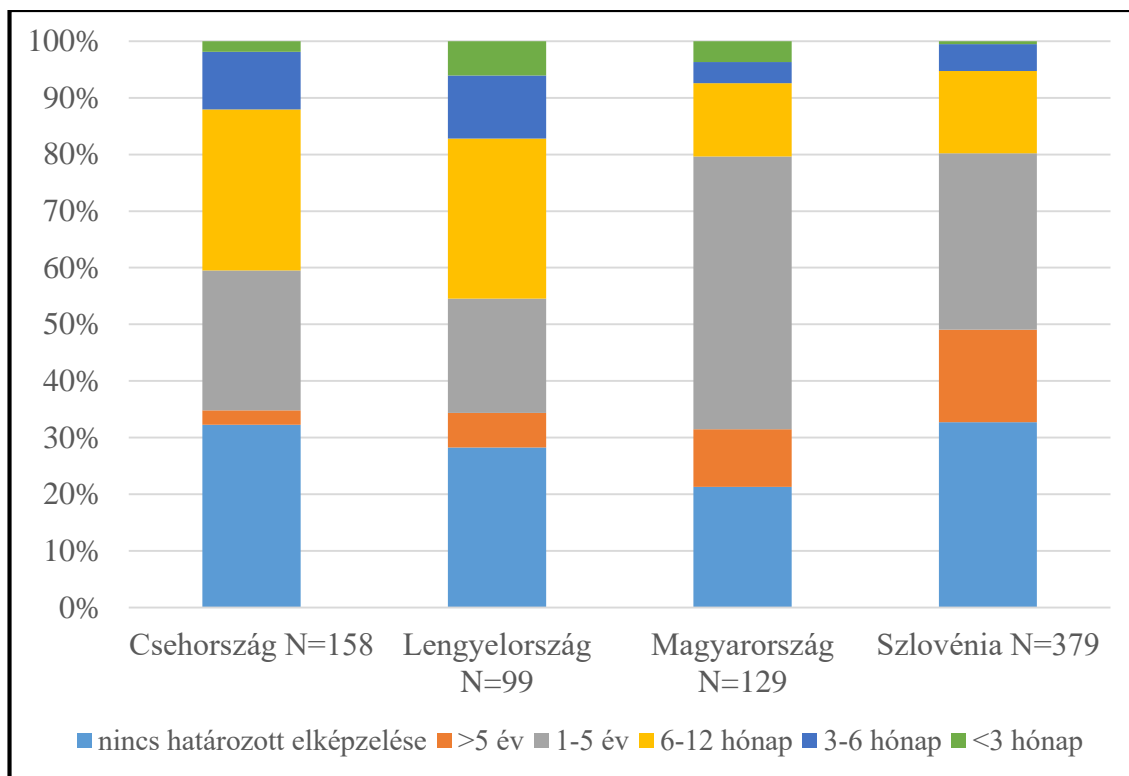
A válaszadók között a visszatérésüket nem fontolgató emigránsok mindegyik nemzetiségen belül, bár eltérő aránnyal, de kisebbségben vannak. Arányuk a lengyelek között a legalacsonyabb, ami utalhat a család és a vallás tradicionálisan erősebb szerepére és ezáltal a szülőföldhöz való erősebb kötődésre Lengyelországban (LADOS, G. *et al.* 2013). A legkevesebben a szlovének között fontolgatják visszatérésüket. A válaszadók között tapasztalható viszonylag nagy eltérés okát abban kereshetjük, hogy Szlovénia nyitott gazdasága és magasabban képzett munkaereje révén szorosabban integrálódik a nyugat-európai munkaerőpiacba. Ezzel párhuzamosan, a szlovének kulturális és vallási kötődése is vélhetően gyengébb, mint a lengyeleké. A két véglet között találjuk Csehországot és Magyarországot, előbbi inkább a szlovén, utóbbi a lengyel modellhez áll közelebb (9. ábra).

9. ábra: Az online kérdőíves minta megoszlása országonként

Forrás: Re-Turn projekt kérdőíves vizsgálat, 2012

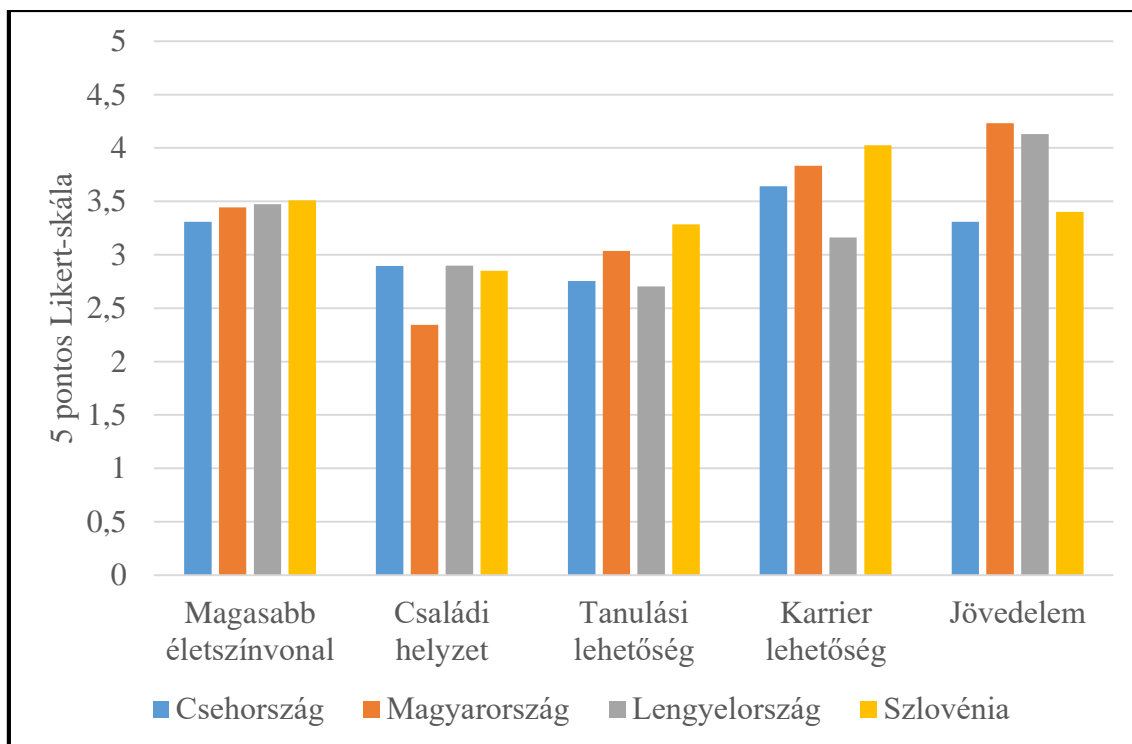
A külföldön tervezett időtartam alapján szintén vizsgálhatjuk a szülőhazához való kötődés mértékét. A legkisebb időtávra (3 és 12 hónap között) tervezők aránya a lengyel migránsok között volt a legnagyobb, megerősítve a család és a vallás fokozott jelentőségét. Ezzel ellentétben, leginkább a magyarok terveznek hosszabb külföldi tartózkodást (1 és 5 év között), amely a 2008-as pénzügyi világválság utáni bizonytalan gazdasági körülményeket tükrözi, tekintettel arra, hogy a felmérésre 2012-ben került sor (10. ábra). Mivel a megkérdezettek többsége csak ideiglenesen hagyta el szülőhazáját feltételezhetjük, hogy számukra a remigráció mint egy előre eltervezett stratégia jelent meg. Ez megerősíti azokat a kutatási eredményeket, amelyek szerint napjainkban az elvándorlók egyre jelentősebb hányada csupán átmenetinek tartja a külföldre költözést (KOVÁCS É. – MELEGH A. 2000, KINCSES Á. 2014, SISKÁNÉ SZILASI B. *et al.* 2017). Azok, akik 5 évnél hosszabb időre tervezik külföldi munkavállalásukat, mindegyik országban abszolút kisebbségben vannak.

10. ábra: A tervezett külföldi tartózkodás időtartama országonként

Forrás: Re-Turn projekt kérdőíves vizsgálat, 2012

A kérdőíves felmérés megerősítette a korábbi kutatások eredményét (KLAGGE, B. – KLEIN-HITPAß, K. 2007), a tekintetben is, hogy a kelet-közép-európai elvándorlók három fő motivációja a külföldi munkavállalással kapcsolatban *i)* a magasabb kereseti lehetőségekben, *ii)* a kedvezőbb karrier lehetőségekben, és *iii)* a nagyobb életszínvonalban keresendők (11. ábra). Ezek a célok a munkaerő-migráció új gazdaságtanával (NELM) állnak összefüggésben, mivel a gazdasági mellett megjelennek az egyéni célok is (STARK, O. 1991). A magyarok között volt a legnagyobb a magasabb fizetés iránti vágy, amely szintén a 2008 utáni évek gazdasági helyzetét tükrözheti vissza (hanyatló gazdasági teljesítmény, növekvő munkanélküliség). Ezzel ellentétben, a karrier lehetőségek reményében történő elvándorlás a térség két legerősebb gazdasággal rendelkező országában, a csehek és a szlovének körében jelenik meg fontos tényezőként.

11. ábra: Kelet-Közép-Európa elvándorlóinak fő motivációi

Forrás: Re-Turn projekt kérdőíves vizsgálat, 2012

A munkakörülményeket tekintve legfőképp a magyar és lengyel emigránsokra jellemző, hogy külföldön az eredeti végzettségükhöz képest jóval alacsonyabb munkaköröket töltenek be. Ez rávilágít a brain waste jelenségére, amely a szakirodalomban is többnyire a volt szocialista országokkal kapcsolatban merül fel (SZEMÉLYI, L. – CSANÁDY, M. 2011). A cseh és szlovén migránsok átlagos külföldi jövedelme jóval meghaladja a lengyel és magyar migránsokét. A küldő és fogadó országok közötti bérkülönbség növekedése és az anyaországban a gyengébb munkahelyi biztonság együttesen magyarázatul szolgálhatnak a magyarok és a lengyelek kedvezőtlenebb külföldi munkaerőpiaci helyzetére a csehekkel és a szlovénekkal szemben.

A hazatérési motivációkat több szempont is befolyásolhatja, melyeket két csoportra oszthatjuk: makro- és mikro-tényezőkre. A cseh és a szlovén remigránsok számára az otthoni általános jó életszínvonal és egyéb személyes tényezők számítottak leginkább. Megjegyzésként, e két országban kimutathatóan nagyobb az egy főre jutó nemzeti jövedelem, mint Magyarország és Lengyelország esetében. A család visszahúzó ereje kevésbé érvényesül, jelentősebb statisztikai különbség nincs a két nemzetiség válaszadói között.

Ezzel ellentétben, a magyar és lengyel remigránsok körében legnagyobb visszacsábító ereje a családi kapcsolatoknak van. Ez alapján kijelenthető, hogy a fejlettebb gazdaságú poszt-szocialista országokban a makro-tényezők szerepe (mint például a gazdasági növekedés vagy a javuló munkaerőpiaci lehetőségek) a visszatérésben sokkal fontosabb, mint olyan személyes tényezőké, mint a remélt és kedvezőbb karrier lehetősége. Ez utóbbiak a kutatásban a harmadik, negyedik helyre kerültek (8. táblázat). Az eredmények ismeretében megállapítható, hogy a többi nemzetközi kutatáshoz (BARCEVICIUS, E. *et al.* 2012, ZAICEVA, A. – ZIMMERMANN, K. F. 2012) hasonlóan ez a minta is alátámasztja a család és a barátok szerepének fontosságát a hazatérés során, de a kelet-közép-európai állampolgárok számára mást jelentenek ezek a tényezők.

	Csehország, N=32	Magyarország, N=38	Lengyelország, N=50	Szlovénia, N=22
Általános életkörülmények	3,88	2,87	3,20	4,05
Családi helyzet	4,00	3,53	3,72	3,91
Barátok közelsége	3,65	2,87	2,90	3,45
Oktatási-képzési kínálat	2,37	2,03	2,54	2,77
Karrierlehetőségek	2,87	2,82	2,93	3,27
Jövedelem	2,81	2,39	2,66	2,90
Tájkép/természeti környezet	2,44	2,45	2,57	3,68
Társadalmi alapellátás	2,19	2,37	2,50	3,55
Kulturális/éjszakai élet	2,32	2,45	2,14	2,68
Szociális jóléti rendszer/biztonság	2,16	2,13	2,40	3,36

8. táblázat: A kelet-közép-európai remigránsok fő visszatérési motivációi⁹

Forrás: Re-Turn projekt kérdőíves vizsgálat, 2012

A kelet-közép-európaiak anyaországához való kötődését és a migráció ideiglenes jellegét mutatta továbbá az a tény, hogy a megkérdezettek több mint 50%-a rendelkezett vagy tartott fenn egy háztartást saját országában, mialatt külföldön munkát vállalt. Ez a visszatérés szempontjából fontos, befolyásoló tényező lehet. A külföldön újonnan szerzett tapasztalatok, a pénzügyi- és humántőke mind a remigránsokra, mind pedig

⁹ Az értékek öt pontos Likert skála alapján értelmezhetők.

közvetlen környezetükre (család, település, régió) fejlesztő hatással lehet (OLESEN, H. 2002). A visszatéréssel kapcsolatban viszont meg kell jegyezni, hogy a lengyel migránsok körében igen kevés változás volt kimutatható a foglalkoztatás javulásában, illetve a visszatérők közel fele munkanélküli volt a hazatérést követően. A magyar, a cseh és a szlovén válaszadóknál a remigráció nem eredményezett kedvezőbb munkalehetőségeket vagy sokkal magasabb bérezést, amely az ismételt elvándorlás, vagyis a cirkulálás veszélyét tovább erősíti.

Összességében megállapítható, hogy az elmúlt években Kelet-Közép-Európában érzékelhető tömeges elvándorlás legfontosabb motivációja a nyugat-európai magasabb bérezés, a magasabb életszínvonal és a kedvezőbb karrier lehetőségek. Az elvándorlás negatív következménye a brain waste, amely a volt szocialista országokból elvándorlókra különösen jellemző a nyugat-európai munkaerőpiacon. Bár a legtöbben el tudnak sajátítani olyan ismereteket, amelyek később előnyükre válhat (például nyelvtudás), a képzésükre befektetett költségek elvesznek vagy másik országban hasznosulnak. Annak ellenére, hogy az elmúlt években az Európai Unió területén tapasztalható kelet-nyugati munkaerő-vándorlás évről évre egyre több embert érintett, a kivándorlás nem feltétlenül egyirányú folyamat.

A Kelet-Közép-Európába visszatérők körében a rokoni és baráti kapcsolatok megléte jelenti a legfontosabb vonzó tényezőt. A visszatérők jelentős része tudatosan megtervezi saját hazatérését, ám a visszatérés során számos akadállyal, illetve nehézséggel is szembesül (például munkanélküliség, kirekesztettség érzése). A hazatérők közötti különbségekre és a visszatérés során felmerülő problémákra a nyolcadik fejezetben bemutatásra kerülő interjú felmérésnél térek ki részletesebben.

6. A Brexit hatása az európai uniós állampolgárok nemzetközi vándorlására

Az európai nemzetközi vándorlásokon belül külön figyelmet érdemel az Egyesült Királyság Európai Unióból történő kilépésének (Brexit) folyamata. Az egyik legnépszerűbb európai és globális célországban a legkésőbb 2019-ben életbe lépő migrációs változások várhatóan át fogják rajzolni az európai migrációs irányokat. Ezek a változások lehetnek drasztikusak (pl. országból való kiutasítás) vagy enyhék (pl. egyszerű adminisztrációs akadályozás). Bármelyik véglet is teljesüljön, a napjainkban ismert brit bevándorláspolitikára nagy valószínűséggel szigorodni fog. Amennyiben az Európai Unióból történő kilépés olyan következményekkel jár, amely miatt a szigetország többé már nem lesz olyan vonzó célország, készülni kell az ott dolgozók továbbvándorlására és hazatérésére.

A fejezet bemutatja az Egyesült Királyság nemzetközi migrációban elfoglalt helyét (a kelet-közép-európai országok szemszögéből), a Brexit és a bevándorlás közötti kapcsolatot, illetve kísérletet tesz a szigetországban élő magyarok jövőbeli migrációs terveinek ismertetésére.

6.1. Az Egyesült Királyságban élő külföldiek demográfiai és területi megoszlása

Európa globális migrációban betöltött szerepét bizonyítja, hogy 2015-ben a világ országaiban élő közel 244 millió bevándorlónak több mint 31%-a Európában élt. Ahogy az a 4.1-es alfejezetben már korábban említésre került, az Európában tartózkodó külföldiek 71%-a, több mint 54 millió ember az Európai Unió területén élt és közülük jelentős arányban vannak azok, akik uniós tagállamokból érkeztek. Az Egyesült Királyság mind a kontinensen belül, mind globális léptékben kiemelt migrációs célterület (9. táblázat).

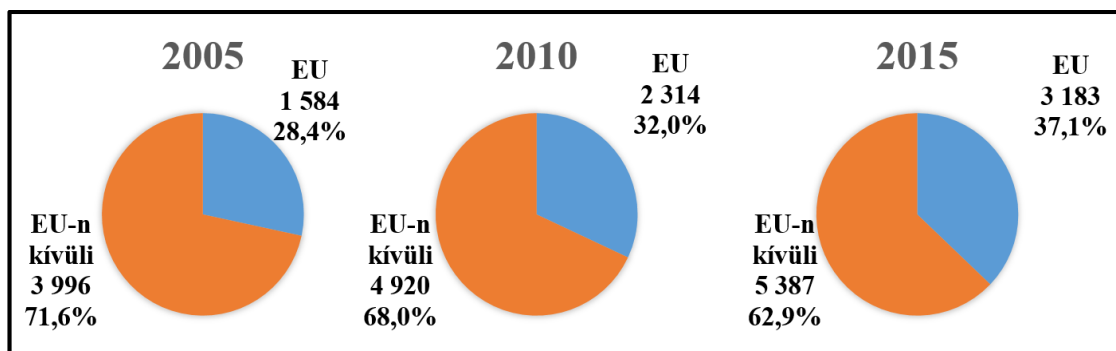
Sorrend		fő	%
	Összes bevándorló	243 700 236	100%
1	Egyesült Államok	46 627 102	19,1%
2	Németország	12 005 690	4,9%
3	Oroszország	11 643 276	4,8%
4	Szaúd-Arábia	10 185 945	4,2%
5	Egyesült Királyság	8 543 120	3,5%
6	Egyesült Arab Emírségek	8 095 126	3,3%
7	Kanada	7 835 502	3,2%
8	Franciaország	7 784 418	3,2%
9	Ausztrália	6 763 663	2,8%
10	Spanyolország	5 852 953	2,4%

9. táblázat: A tíz legtöbb külföldit befogadó ország (2015)

Forrás: ENSZ [1]

Az Egyesült Királyságban élő külföldiek száma 1995 óta több mint kétszeresére növekedett (1995: 3,8 millió fő; 2015: 8,7 millió fő), arányuk 6,9%-ról 13,5%-ra nőtt. A két időpont között szinte évről-évre egyre több bevándorló érkezett a szigetországba, ami 2004 óta évente 500 ezer fő körül mozog (RIENZO, C. – VARGAS-SILVA, C. 2017).

A külföldiek között az EU-n kívüli országokból származók többségben vannak, de 2004 óta az Európai Unió tagországaiból érkezők aránya fokozatosan nőtt (12. ábra). Ez nemcsak az össznépeségen belüli részesedésben, hanem a migrációs egyenlegben is megfigyelhető. Jól szemlélteti a két csoport közötti különbségeket a 2015. évi bevándorlási adat, amikor az EU-ból érkezett állampolgárok száma elérte az addigi maximumot (258 ezer fő), miközben az ún. harmadik országból érkezett bevándorlók száma 1999 óta az egyik legalacsonyabb volt (300 ezer fő) (ONS 2017).

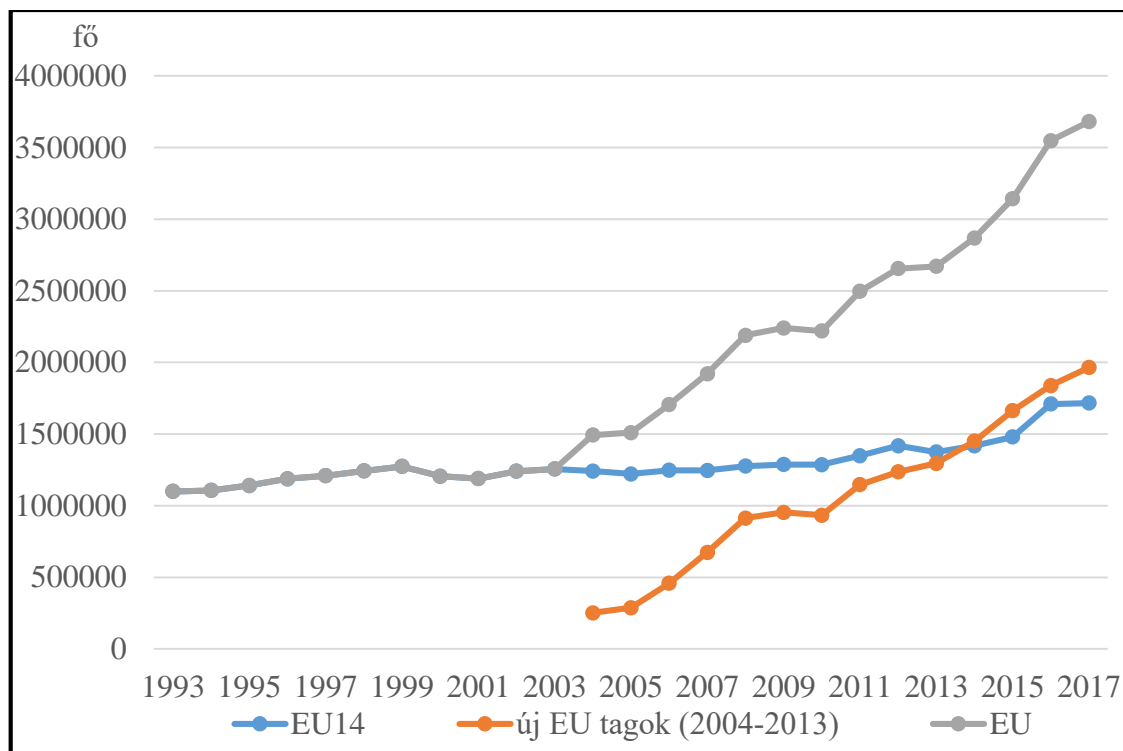

12. ábra: Az Egyesült Királyságba érkező európai uniós és harmadik országbeli bevándorlók száma (ezer fő) és aránya (%) az összes bevándorló között (2005-2015)

Forrás: ONS adatbázisa alapján saját szerkesztés

Az Európai Unióból érkezők megoszlásában szintén jelentős változás ment végbe 2004 óta. Évről évre több EU-s állampolgár telepedett le a szigetországban, de amíg 2004-ben még a régi tagországokból (EU14¹⁰) származók aránya volt nagyobb, 2014 óta már az újonnan csatlakozott országokból származók vannak többségben (13. ábra). Ez a változás nem véletlen, Németország és Olaszország után az Egyesült Királyság a harmadik legnépszerűbb célország a kelet-közép-európai munkaerő számára [1]. 2015-ben a Brit Statisztikai Hivatal (ONS) adatai szerint a kelet-közép-európaiak közül a lengyelek (831 ezer fő) voltak a legtöbben (ezzel egyidőben a legnépesebb külföldi nemzetiség is a lengyel volt), akiket a románok (220 ezer fő), a litvánok (151 ezer fő), a lettek (94 ezer fő), a szlovákok (85 ezer fő) és a magyarok követték (80 ezer fő) (ONS 2017, RIENZO, C. – VARGAS-SILVA, C. 2017).

¹⁰ EU14 országok: Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Írország, Luxemburg, Németország, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Svédország.

13. ábra: Az Európai Unióból bevándorlók száma az Egyesült Királyságban (1993-2016)

Forrás: VARGAS-SILVA, C. – MARKAKI, Y. 2016.

Az Egyesült Királyságban élő külföldiek többsége munkavállalási szándékkal érkezett az országba. Ez a motiváció leginkább az EU-s állampolgárookra, azon belül is az ún. EU8¹¹ és EU2¹² országokból érkezőkre érvényes (2016-ban kb. 80%). Egyes kimutatások szerint a kelet-közép-európaiak közül arányaiban a magyarok dolgoznak a legtöbben, a 16 és 64 éves korcsoport 84,3%-a, míg a többi poszt-szocialista országból érkezők 72,6%-a volt gazdaságilag aktív 2015-ben (MOREH C. 2016, RANDALL, M. 2017).

Az elmúlt 25 évben a szigetországban dolgozó külföldiek egyre nagyobb arányban vannak jelen a brit munkaerőpiacon (1992: 7,2%; 2015: 16,7%). A legtöbb külföldi hagyományosan a feldolgozóiparban, azon belül is az élelmiszeriparban dolgozik (2015: 41%) (RIENZO, C. 2016). CHRISTIAN MOREH (2016) szerint a magyar munkavállalók hasonló nemzetgazdasági ágazatokban, közel megegyező arányban helyezkednek el, mint a kelet-közép-európaiak. Különbség csupán a lista élén található, a magyarok számára a szálloda- és vendéglátóipar (26,5%), az újonnan csatlakozott poszt-szocialista

¹¹ EU8 vagy „Accession 8” országok: Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Szlovákia, Szlovénia.

¹² EU2 vagy „Accession 2” országok: Románia és Bulgária.

országokból érkezőknek a feldolgozóipar (23,2%) a legnépszerűbb, amit mindkét esetben a kereskedelem és az ingatlanpiac követ (13-14%).

A küldő országok számára az elvándorolt munkaerő hosszú távon veszteséget okozhat (pl. az egyetemi képzésben megszerzett tudásuk elavul, idővel elveszik), de rövidtávon gazdasági előnyökkel is járhat a hazautalt pénzek tekintetében. Magyarország számára pénzügyileg jelentős forrást jelent az Egyesült Királyságban dolgozó magyarok hazautalása. 2016-ban a külföldön tartósan (azaz egy évnél hosszabb ideig) dolgozók hazautalásait figyelembe véve Németország (300 millió euró) után az Egyesült Királyságból (200 millió euró) érkezett a legtöbb hazautalás (CSORTOS O. – KÓCZIÁN B. 2017).

6.2. A Brexit és a külföldi munkaerő-vándorlás összefüggései

Az Európai Unióból történő kilépésről szóló brit népszavazásnak különféle okai vannak, de a dolgozat témájához kapcsolódva a bevándorlás lehetséges hatásait emelem ki a továbbiakban. A fejezet első részében bemutatott vándorlási trendeket figyelembe véve nem meglepőek azok a felmérések, amelyek a brit társadalom növekvő idegenellenességére hívják fel a figyelmet. A bevándorlók és a helyiek között egyre kiéleződő feszültséget a politika is kihasználta. 2012 decemberében az akkori brit miniszterelnök, David Cameron politikai kampánya során bejelentette, hogy népszavazást fog kiírni az Európai Unióból való kilépéssel kapcsolatosan. Ezt követően folyamatosan emelkedni kezdett a bevándorlással kapcsolatos ellenszenv a brit társadalmon belül, mivel a politikai kampány során főként a Kelet-Közép-Európából érkező bevándorlást jelölték meg, mint oly sok probléma okozóját (BLINDER, S. – ALLEN, W. 2016). Bár ezek a problémák nem voltak teljesen alaptalanok, de kétségtelenül eltúlozták őket. A problémák röviden három pontban foglalhatók össze: szociális terhek, munkaerőpiaci feszültség és társadalmi problémák.

A kilépést támogatók egyik hangsúlyos érve az volt, hogy a kelet-közép-európai bevándorlók túlzottan megterhelik a brit szociális rendszereket (pl. munkanélküli- és lakhatási segélyezés), ráadásul a külföldre utalt családi pótlékok nagy része az újonnan csatlakozott Európai Unió tagországokba áramlanak (Open Europe 2014). Ezt a nézőpontot a brit média egy része is tovább erősítette. Ahogy egy az Egyesült Királyságban élő interjúalany elmondta, a média nagyban befolyásolta a szavazókat: „Sokaknak az nem tetszett, hogy vannak olyan lengyelek, akik egész nap kint söröznek az

utcaikon és nem csinálnak semmit (...) Napokig csak ezeket a képeket adták a TV-ben” (Eszter, szellemi munkás). Természetesen az érvek másik oldalát sem imertették tényszerűen. A hivatalos statisztika szerint az új tagállamokból érkezők által igénybe vett támogatások valódi aránya csupán 2,2% volt 2015-ben (ONS 2016) és a kifizetett összegnek is csupán 0,26%-t utalták másik EU tagországba (a legtöbbet Lengyelországba). Ez számokban kifejezve körülbelül 30 millió fontot és 35 ezer gyermeket jelent, amely csekély részét képezi az összes támogatásnak (GELLÉR-LUKÁCS, É. *et al.* 2016).

A kilépés pártiak másik érveként a munkaerőpiacon tapasztalt külföldi és brit munkaerő közötti feszültséget lehetne említeni. A felhozott indokok szerint az alacsonyan képzett és alacsonyan fizetett bevándorlók a bérek egyenlőtlen növekedését okozhatják (a legalacsonyabb és legmagasabb bérek között tovább nőhet a különbség) (Open Europe 2014). A kilépést pártolók rosszul értelmezték annak a tanulmánynak az eredményeit, amely 2000 és 2011 között vizsgálta a külföldi munkaerő gazdasági előnyeit a brit gazdaságban (DUSTMANN, C. – FRATTINI, T. 2014). A kutatás ugyan nem tagadja, hogy a növekvő bevándorlás miatt az egyes jóléti támogatási rendszerekre nagyobb teher hárul, de a külföldi munkaerő jelenlétéből fakadó gazdasági előnyök ennél jóval jelentősebbek. A szerzőpáros kiemelte, hogy a külföldi munkaerő 24 milliárd font többlettel, ezen belül csak a poszt-szocialista országok a világgazdasági válság alatt (2007 és 2011 között) 2 milliárd font többlettel járultak hozzá a gazdaság működéséhez, mint amennyi támogatást igénybe vettek. A számszerűsíthető gazdasági hasznon túl a bevándorlók képzettségének előnyeit a tanulmány további 18 milliárd fontra becsülte. A vizsgálat nem újkeletű, korábban is hasonló eredmények születtek (BLANCHFLOWER, D. G. *et al.* 2007), igaz a kelet-közép-európai munkaerő bevándorlása ez utóbbi kutatás időpontjában még elenyésző volt.

Az olcsó külföldi munkaerő visszafoghatja a bérek növekedését, sőt, a nemzetközi migráció neoklasszikus elmélete szerint a bérek csökkenéséhez is vezethet a munkaerő-túlkínálat (MASSEY, D. S. *et al.* 1993). Jelenleg a külföldi és a brit munkaerő között jelentős különbségek rajzolódnak ki. Általánosságban, egyes bevándorlók (pl. Ausztráliából, az EU14-ből, az Egyesült Államokból vagy Indiából érkezők) átlagos órabére magasabb, mint a brit munkavállalóké, szemben a kelet-közép-európaiakkal, akik leginkább alacsonyabb képzettséget igénylő munkakörökben helyezkednek el, így az átlagos munkabérük jóval elmarad az összes többi foglalkoztatottétól (VARGAS-SILVA, C.

– MARKAKI, Y. 2016, RIENZO, C. 2017). Ez részben a brit és a kelet-közép-európai munkabérek közötti különbségekre vezethető vissza.

Ezek a problémák együttesen növelték a társadalmon belüli elégedetlenséget – elsősorban – a kelet-közép-európai munkavállalókkal szemben. A problémák harmadik csoportjába sorolható, hogy a növekvő ingatlanpiaci árakat és a munkanélküliséget is a bevándorlással azonosították (WADSWORTH, J. *et al.* 2016). A külföldiekkel szemben tanúsított ellenségeskedés már a népszavazás előtt tapasztalható volt. E támadások középpontjában leginkább a lengyelek álltak, akiket egyes esetekben a „segélytolvaj vízvezetékszerelő” képével azonosítottak [7].

Látható, hogy a népszavazás egyik fő kérdése a bevándorlás visszaszorítása volt. A szavazást követően megkérdezték a lakosságot, hogy pontosan a bevándorlók mely csoportjainak a számát szeretnék csökkenteni. A válaszokból kiderült, hogy a lakosság többsége csupán az alacsonyan képzettek bevándorlását akarja visszaszorítani, a képzett bevándorlást továbbra is támogatja (KATWALA, S. *et al.* 2016).

A 2016. június 23-án tartott népszavazáson az Egyesült Királyság lakosságának többsége az Európai Unióból való kilépés mellett tette le a voksát. A szavazásra jogosultak 72,2%-a ment el szavazni, közülük 51,9% volt a kilépést támogatók aránya. Ahol a legtöbben szavaztak a kilépésre, ott a külföldiek, azon belül is az új tagállamokból érkező bevándorlók aránya viszonylag nagy volt a népességben belül (pl. West Midlands, East Midlands, North-East) (10. táblázat).

A népszavazás eredményéhez ragaszkodva az Egyesült Királyság 2017. március 29-én elindította az Európai Unióból való kilépés folyamatát. Ennek eredményeként a jövőben számos változás fog bekövetkezni a szigetországban, amelyek közül az egyik legjelentősebb az európai uniós állampolgárok szabad munkavállalását fogja érinteni. A 2016-os népszavazás óta eltelt időben több próbálkozás is volt egy újabb népszavazás kiírására, amit a társadalmi és gazdasági szereplők jelentős része támogatna, azonban a megkérdezett szakértők szerint ennek nincs nagy valószínűsége. Egyikük utólag mégis megjegyezte: *„Nem lennék meglepve, ha valahogy mégis bent maradnának az Európai Unióban (...) jogilag megtehetik. (...) Az Európai Unióról szóló szerződés 50. cikkében nincs szó arról, hogy a kilépésre tett notifikációt ne vonhatnák vissza. (...) Annyi veszteségük lesz gazdasági és egyéb értelemben, hogy most az unióból való távozás egy gazdasági öngyilkosság”* (szakértő 1).

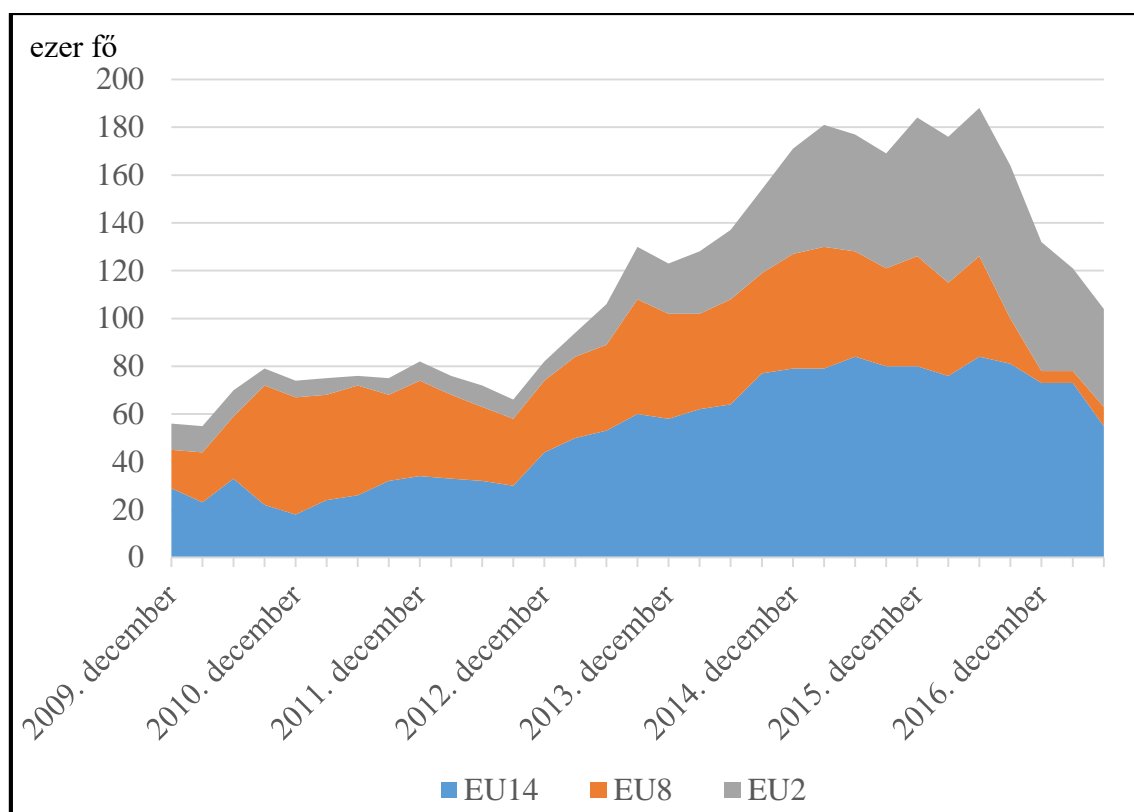
	Népszavazás eredménye		Külföldiek aránya	Kelet-Közép-Európaiak aránya
	Kilépésre szavazók aránya	Bent maradásra szavazók aránya		
Tagországok				
Anglia	53,4%	46,6%	14,6%	2,6%
Wales	52,5%	47,5%	5,6%	1,1%
Skócia	38,0%	62,0%	7,4%	2,1%
Észak-Írország	44,2%	55,8%	7,0%	2,3%
Legnagyobb kilépére szavazó körzetek				
West Midlands	59,3%	40,7%	12,1%	2,5%
East Midlands	58,8%	41,2%	10,9%	3,1%
North East	58,0%	42,0%	5,5%	0,9%
Legnagyobb bentmaradásra szavazó körzetek				
Northern Ireland	44,2%	55,8%	7,0%	2,3%
London	40,1%	59,9%	36,6%	4,7%
Scotland	38,0%	62,0%	7,4%	2,1%

10. táblázat: Az Egyesült-Királyság EU-tagságáról szóló népszavazás eredménye és a külföldiek aránya a teljes népességben belül

Forrás: ONS adatbázisa és UBEROI, E. 2016. alapján saját szerkesztés

Az Egyesült Királyság és az Európai Unió között folytatott tárgyalások során a felek megegyeztek abban, hogy azok az európai uniós állampolgárok, akik a kilépéskor a szigetországban tartózkodnak, továbbra is az országban maradhatnak [8]. A szigetországban maradás lehetősége ezt követően nem mindenki számára válik biztosítottá. Azok az uniós állampolgárok és családtagjaik, akik 2020. év végéig már öt éve folyamatosan az országban élnek, határozatlan letelepedési jogot igényelhetnek. Ezen kívül azok is jogosultak a letelepedésre, akik az említett időpontban kevesebb ideje tartózkodnak a szigetországban (Home Office 2018, Európai Bizottság 2018). „Azok, akik ez után a határnap után érkeznek, most még nem tudjuk” (szakértő 1).

Az ígérek ellenére, az újonnan érkező külföldiek száma, főként az EU8 országokból érkezőké, nagyban visszaesett az elmúlt időszakban (14. ábra). A migrációs egyenleg szerint 2017. második negyedévében alig 8 ezer fővel több bevándorló érkezett az új EU-s tagországokból, mint amennyien elhagyták a szigetországot (WHITE, N. 2017). Ez a csökkenés vélhetően a Brexitnek és az ezzel kapcsolatos bizonytalanságnak köszönhető.

14. ábra: Az Egyesült Királyságba érkező európai uniós állampolgárok nettó migrációja (2009. december - 2017. június)

Forrás: ONS adatbázisa alapján saját szerkesztés

Az uniós tagság megszűnése nem csak a bevándorlás csökkenését eredményezheti, hanem súlyos gazdasági és strukturális problémákat okoz. A brit gazdasági szereplőknek gondot okozhat a kilépés miatt bevezetésre kerülő új vám-, adó- és törvényi szabályozás, a külföldi munkaerőhiány rövidtávon egy-egy ágazatban akut problémákat okozhat (pl. a feldolgozóipar, a kereskedelem vagy a vendéglátóipar, területén, ahol kimagasló az újonnan csatlakozott EU-s állampolgárok aránya), s mindez hosszútávon akár a GDP csökkenéséhez is vezethet (PWC 2016, Migration Advisory Committee 2017).

A külföldi munkaerő bevándorlásának mérséklése a brit egészségügyben okozhatja az egyik legnagyobb gondot, ahol az uniós tagországokból érkezők a munkaerő 8%-t adják, hiányuk pedig Észak-Írországon, Londonban és Dél-Kelet-Angliában éreztetné leginkább hatását (BMA 2018). A külföldi orvosok számának csökkentése a brit egészségügyi politikában is felmerült, amely „önellátóvá” tenné a brit egészségügyet [9]. Az OECD országok közül az Egyesült Királyságban a legnagyobb a külföldi orvosok

aránya, 2013-ban a praktizáló orvosok 29%-a volt külföldi, 18%-uk valamelyik EU tagországból érkezett (OECD 2015).

Bár azok a forgatókönyvek, amelyek a külföldi (a Brexit kapcsán az EU-s és az újonnan csatlakozott kelet-közép-európai) állampolgárok kitiltására vonatkoznak, nagy valószínűséggel nem fognak megvalósulni, de a szigetország bevándorláspolitikája alapjaiban meg fog változni. Az egyes ágazatokban valószínűsíthető munkaerőhiány mérséklésére ugyan kidolgoztak egy javaslatot, amely a 18 és 30 év közötti EU-s fiatalok számára nyújtana lehetőséget, hogy az alacsony képzettséget igénylő szakmákban (pl. építőipar, kereskedelem, vendéglátás) munkát vállaljanak, az EU-ból való kilépés sok külföldit eltántoríthat a brit munkaerőpiactól [10]. A népszavazásnak már így is számos vesztese van, az egyik legnagyobb a Londonban működő pénzügyi szféra, miután az elmúlt évben több nagyobb vállalat is bejelentette távozását az Egyesült Királyságból (például Morgan Stanley, JP Morgan), de több nagyobb gazdasági szereplő is aggodalmát fejezte ki a Brexittel kapcsolatban, amelyek a beruházások csökkenését eredményezhetik [11].

6.3. Az Egyesült Királyságban dolgozó magyarok jövőbeli tervei

A Brexit minden bizonnyal át fogja rajzolni az európai vándorlási hálózatokat. A jövőben várhatóan nehezebb lesz külföldiként munkát vállalni az Egyesült Királyságban, mint eddig. A brit bevándorlási politika átalakításának csupán a tervezetei ismertek napjainkban, azonban e tervek és a bizonytalan munkavállalás elsősorban az európai uniós tagállamokból történő bevándorlás csökkentését eredményezhetik. Ebben az alfejezetben a szigetországban dolgozó magyar munkavállalók egy szűk csoportjának a jövőbeli terveit mutatom be. A vizsgálat célja az volt, hogy a migrációban részt vevő személyek és a Brexitben érintett szakértők véleményét felhasználjam a jövőbeli migrációs stratégiák feltárásához. Ehhez a módszertanban leírt tartalomelemzés (11. táblázat) és interjúk felmérés eredményeit használtam fel.

Megjelenés éve	2016	2017	2018	Összesen
Hírek	10	18	3	31
Vélemények	18	11	1	30
Összesen	28	29	4	61

11. táblázat: A Brexittel kapcsolatos hírek és vélemények a „hataratkelo.blog.hu”-n

Forrás: saját szerkesztés

A véleménynyilvánítókat és az interjúalanyokat négy csoportba osztottam a jövőbeli lehetőségeik alapján: *i)* Egyesült Királyságban maradók, *ii)* egy másik külföldi országba továbbköltözők, *iii)* Magyarországra hazatérők és *iv)* bizonytalanok (12. táblázat). A válaszok nem minden esetben voltak határozottak, így ezeket a személyeket a bizonytalanok csoportjába osztottam be.

	Egyesült Királyságban marad	Tovább költözik	Hazatér Magyarországra	Bizonytalan	Összesen
Véleménynyilvánítók	16	3	2	5	26
Interjúalanyok	2	-	-	1	3
Összesen	18	3	2	6	29

12. táblázat: A véleménynyilvánítók és az interjúalanyok jövőbeli tervei

Forrás: saját szerkesztés

Általánosságban, a népszavazás végeredménye szinte minden véleménynyilvánítót és interjúalanyt meglepett. A munkában és a hétköznapi életben eltérő tapasztalatokról számoltak be. Egyik oldalról, többen említették, hogy a népszavazás után a brit kollégáik és feletteseik azonnal elnézést kértek tőlük az eredményért és a bizalmukról biztosították őket. Másfelől a hétköznapiakban egyre több inzultussal és ellenségeskedéssel szembesültek a kilépést pártolók részéről: „*A minap egy idős néni a buszmegállóban próbált kötözködni. Anyukámmal beszéltem telefonon magyarul (...) Fennhangon éltette a Brexitet, szidta a migránsokat, miközben lesújtó pillantásokat vetett felém*” (Férfi, 35-40 éves). Egyesek úgy vélekedtek, hogy bár a népszavazás előtt is érezték, hogy ők valahogy „nem odavalók”, a népszavazás óta érezhetően megváltozott a társadalom egy részének magatartása a külföldiekhez. Az egyik szakértői interjúpartner szerint ez a probléma visszavezethető az elmúlt évek

migrációs válságára, amikor „a gazdasági migráns egyfajta negatív töltetet kapott, ezzel sajnos a magyar állampolgárok közül azok, akik Nyugat-Európába mentek, ők is kaptak ebből a negatív narratívából egy jó adaggal” (szakértő 2).

Azok, akik továbbra is a szigetországban szeretnének maradni, többnyire nem féltek attól, hogy hazaküldik őket vagy munkanélkülivé válnak külföldi állampolgárságuk miatt. Úgy gondolták az Egyesült Királyságnak szüksége van a külföldi munkaerőre, így magabiztosak voltak a jövőjükkel kapcsolatban. Ahogy egyikük említette, a külföldön megszerzett képességeivel biztos benne, hogy könnyen találna másik munkát az országon belül: „Ha megszűnne a munkahelyem nem esnék kétségbe. Az eddigi tapasztalatommal biztos vagyok, hogy sikerülne munkát találnom (...) itt kint. Ha más nem, jelentkeznék egy munkaerő-közvetítő ügynökséghez” (Róbert, földmérő).

A Brexittel kapcsolatos bizonytalanság nyugtalanította azokat, akik az elköltözés mellett döntöttek. Bár az egyik véleménynyilvánító elsősorban a nehéz lakáshelyzet miatt hagyta el az Egyesült Királyságot, a Brexit okozta bizonytalan jövő szintén nagyban befolyásolta. A csoport tagjai közül nem mindenki említett ilyen határozott érveket, volt, aki csak akkor szándékozik elhagyni a szigetországot, „ha lehetetlenné válnak a körülmények” (ismeretlen szerző).

A média által hangzatosan emlegetett tömeges hazatérés a blog bejegyzői körében nem volt tapasztalható. Csupán két véleményben említették a hazatérést, mint lehetséges forgatókönyvet. Egyikük cirkuláris migráns volt, aki korábban már többször hazatért rövidebb-hosszabb időre Magyarországra. Őt a közelmúlt eseményei nem befolyásolták. A másik véleményformáló számára viszont a Brexit egy plusz indokot jelentett a hazatérésre, mert elégedetlen volt a külföldi munkájával: „egyfolytában azon gondolkodtam, hogy menni vagy maradni (...) boldog vagyok itthon (Magyarországon) és bár a volt főnököm érdeklődik, hogy mikor költözöm vissza, most a válaszom az, hogy soha. Végre van otthonom és ezt nem adom fel többé” (ismeretlen szerző).

A negyedik csoportba sorolt bizonytalanok számára az Egyesült Királyság már nem jelenti azt a biztos helyet, mint a népszavazás előtt. Elsősorban a munkanélküliséget említették, mint legaggasztóbb problémát, amely leginkább az alacsony képzettségű, határozott idejű munkakörben dolgozók számára jelenthet gondot: „Nem tudom mit csináljak, ha elveszítem a mostani állásom (...) Az én koromban új munkát keresni itt (az Egyesült Királyságban) is nehéz lenne (...) Valószínű haza kell térnem” (Tamás, 55-60 év). Volt olyan kivándorolt magyar, aki úgy érezte, hogy a Brexit miatt még több akadállyal kell megküzdenie (pl. az ügyintézésben), mint külföldi nemzetiségű

kollégájának. A bizonytalanok közül viszont nem mindenki szeretne hazatérni, és már a továbbköltözés gondolata is számos kétely elé állítja őket: *„Adott egy vállalkozás ötlete, amit a Start-Up Visa programmal Kanadában meg tudnánk valósítani (...) Persze rengeteg kérdés és kétely van bennünk. Érdemes mindent ismét hátrahagyva szedni a sátorfánkat és továbbállni, ráadásul egy másik kontinensre? Mi lesz a családdal? (...) Angliából nem nagy kunszt elrepülni Budapestre, de Kanada esetében ez már jóval drágább és több szervezést igényel”* (nő, 30-35 év).

Természetesen ezen vélemények többsége csupán terv, közülük kevés valósulhat meg ténylegesen. A véleménynyilvánítók többsége nem rendelkezett jól átgondolt, másodlagos tervvel arra az eshetőségre, ha el kellene hagynia az Egyesült Királyságot, de a vizsgálat alapján nem elhanyagolható a szigetországot potenciálisan elhagyók aránya sem. Ha a jövőben tovább fokozódik az idegenellenesség a brit társadalom tagjai között, azokat is elbizonytalaníthatja a Brexit, akik jelenleg határozottan maradni szeretnének. Számukra további aggodalomra adhat okot a brit font tartósabb gyengélkedése, amely akár olyan országokat is vonzóbbá tehet, ahol a migrációval járó költségek (pl. megélhetés, lakhatás, hazautazás költségei) jóval kisebbek. Az Európai Unión belüli nemzetközi vándorlások alakulásáról van olyan vélemény is, amely szerint *„az Egyesült Királyság valószínűleg meg fog maradni egy fontos célpontként a szakértői/diplomás migráció számára, de a munkaerőmigráció összességében arányosabban fog majd eloszlani”* (szakértő 3).

Ez a rövid kitekintés segíthet jobban megérteni a külföldön élő magyarok jelenlegi hozzáállását a Brexithez, azonban semmiképp nem tekinthető reprezentatív eredménynek. A folyamat nyomonkövetése figyelmet érdemel, mert a szigetországban dolgozó kelet-közép-európaiak számára a közeljövőben bármikor aktuálissá válhat az Egyesült Királyságban való maradás vagy elköltözés kérdése. Például elég ehhez egy gyorsan elfogadott brit törvény, amely megnehezíti vagy ellehetetleníti a külföldiek (elsősorban az európai uniós munkavállalók) foglalkoztatását. Bár a többi európai uniós tagország (köztük az elvándorlók szülőhazája is) tárt karokkal várja a Brexit miatt esetleg elköltözők tömegét (egyéneket és üzleti szereplőket egyaránt), tömeges vándorlásról jelenleg még nem beszélhetünk. Ha ez a vándorlás a jövőben mégis bekövetkezne, az Egyesült Királyság szerepét például Írország, Hollandia vagy Norvégia is átveheti, de a vizsgált blogon dániai és svájci munkalehetőségek iránt is megnőtt az érdeklődés a brit népszavazás óta.

Ugyan a tartalomelemzés azt mutatja, hogy a véleménynyilvánítók többsége maradni szeretne az Egyesült Királyságban, amire a Brexit mostani szakaszában valós esély mutatkozik, mindenesetre, a brit politika döntéshozói könnyen befolyásolhatják ezt a jelenleg békésnek és nyugodtnak tűnő helyzetet.

Amennyiben az érintettek mégis a hazatérés mellett döntenének választhatnak, hogy önerőből vándorolnak vissza, vagy keresnek egy olyan kezdeményezést, amely a külföldről való hazatérésben nyújt segítséget. E kezdeményezések, programok sokféle eszköztárral rendelkeznek, amelyet a következő fejezetben mutatok be részletesen.

7. A visszavándorlást támogató kezdeményezések

A visszavándorlás folyamatát világszerte több, különböző léptékű (országos, regionális vagy lokális) kezdeményezés hivatott serkenteni és a társadalmi-gazdasági fejlődés szolgálatába állítani. Európában viszont más kontinensekhez képest kevesebb a releváns, transznacionális vagy nemzeti szintű remigrációs politika. Emellett arányaiban a hazatérők közül csak kevesen vesznek részt ezekben a kezdeményezésekben, amelynek több oka van: a programok kis célcsoportokkal dolgoznak, a kedvezményezettek száma alacsony, vagy nem megfelelő az információáramlás az elvándoroltak és az anyaország között.

7.1. A visszavándorlást támogató kelet-közép-európai kezdeményezések

A kelet-közép-európai kezdeményezések célkitűzéseiket, módszereiket és területi léptéküket tekintve különböznek egymástól. Míg egyes kezdeményezések egy viszonylag jól lehatárolt célközönséget próbálnak megszólítani (például Lendület Program, Gyere Haza Fiatal, „Homing Plus Program”), addig mások az elvándorlók minél szélesebb rétegét célozzák meg (például „Slovensko Calling”, „mv4you Agency”, „Training in Portugal”). Mindkét esetben találhatunk úgynevezett nemzeti politikákat, illetve többnyire kisebb hatókörű „jó gyakorlatokat” (*best practice*) is (KOVÁCS, Z. *et al.* 2013). A következőkben a nemzeti politikák – más néven nemzeti kezdeményezések – szerepét mutatom be, mivel ezek példát kínálhatnak a kelet-közép-európai országok visszavándorlással kapcsolatos tevékenységére is.

Az ENSZ Fejlesztési Programja több speciális, a visszavándorlást és a kapcsolódó pozitív hatások kihasználását ösztönző remigrációs stratégiát dolgozott ki (UNDP 2007). Több, főként Európán kívüli országban – például Kínában, Indiában vagy Tajvanon – számos sikeres, nemzeti vagy kisebb léptékű, komplex remigrációs kezdeményezést találunk. Bár Európát is jelentősen érinti az interkontinentális brain drain, az átfogó nemzeti politikák ritkák, ami főleg a transznacionális együttműködés és a jelentősebb pénzügyi támogatás hiányával magyarázható (KOVÁCS, Z. *et al.* 2013).

A „Globális Dél” államaiban a nagyfokú agyelszívás miatt változatos és esetenként igen hatékony remigrációs politikák kidolgozására kényszerültek. Ezek közül a „hazacsábítás” típusán belül a kettős állampolgárság vagy például a választójog biztosítása említhető (például Ghána), az adókedvezményekhez (például Malajzia) és a külföldi felsőoktatási ösztöndíjkecsönökhöz hasonlóan (UNDP 2007). Ez utóbbi példát

Mexikóban dolgozták ki, amely annyiban különbözik a magyar felsőoktatási törvényben rögzítettektől, hogy a hallgató azért kap kölcsönt, hogy külföldre menjen tanulni. A kölcsön nagy részét elengedik a hazatérésekor, az anyaországi egyetemen való elhelyezkedése esetében pedig a teljes összeget (LOWELL, L. B. 2001).

A külföldi diaszpórával való intenzív „kapcsolattartás” szintén gyakori eszköze a hazacsábításnak. A „kapcsolattartás” részeként az anyaországban speciális pénzügyi eszközöket hoznak létre, például Mexikóban a hazautalások pénzügyösszegeiből speciális kötvényeket bocsátanak ki. A külföldön élőknek kedvező kamatozású devizaszámla nyitási lehetőségük is van egyes országokban (pl. India, Pakisztán) (OROZCO, M. 2002). A „Globális Dél” egyes államai további hatékony, a remigráción, illetve a cirkuláris migráción alapuló politikát valósítanak meg. Így például a fejlett országokba küldik tapasztalatszerzésre állampolgáraikat (többnyire diákokat), akik zömét azután különböző módon visszacsábítják az anyaországba (pl. India, Kína, Mexikó).

Európában az eddig általam megismert tizenkilenc¹³ nemzeti kezdeményezésből tizennégyet kelet-közép-európai országban valósítottak meg, ami önmagában kedvezőnek számít. A regionális vagy helyi léptékű európai kezdeményezésekből kilencet regisztráltam, amelyből hat szintén ebben a térségben található. Ezek az arányok arra utalnak, hogy a munkaerő-elvándorlásban való nagyobb érintettségük miatt ezek a programok inkább Kelet-Közép-Európa országaiban elterjedtebbek, ugyanakkor ebben a régióban is hiányoznak az átfogó, több nemzeti szakpolitikát felölelő kezdeményezések.

A hazatérést támogató programok kiértékelésénél több esetben problémát okozott, hogy információk csak korlátozott mértékben álltak rendelkezésre (pl. nem volt pontos adat a hazatértek számáról, a honlapot nem frissítették), sőt több esetben csak a kezdeményezés anyanyelvén voltak elérhetők.

A régióbeli nemzeti remigrációs politikák főbb paramétereik szerint igen változatosak (6. sz. melléklet). Osztályozásuk során, céljukat tekintve a „hazacsábítás”, az „újrafoglalkoztatás” és a „reintegráció”, illetve – megelőző, „passzív” lépésként – a „helybentartás” típusait különíthetjük el (KOVÁCS, Z. *et al.* 2013, HEGEDŰS G. – LADOS G. 2015). Területi illetékességüket tekintve a legtöbb kelet-közép-európai kezdeményezés csak egy országra terjed ki, a két vagy több államot érintő program viszonylag kevés. Utóbbira jelentenek példát a kétoldalú – például „Opening up

¹³ A dolgozatban bemutatásra kerülő kezdeményezések mellett a további programokat egy korábbi tanulmány részletezi (KOVÁCS, Z. *et al.* 2013).

Opportunities”, Csehország-Grúzia – vagy transznacionális – „Guidance and Counseling for Migrants and Returnees”, Szlovákia-Csehország – kezdeményezések.

A fő célkitűzéseket tekintve a kezdeményezések többsége a munkaerő visszavonzására összpontosít. Ezen belül gyakoriak a munkaerőpiac egy-egy részterületére, például kutatókra vagy egészségügyi dolgozókra koncentráló kezdeményezések („Homing Plus”, „Lendület Program”). A több országra kiterjedő kezdeményezések között a remigránsoknak való tanácsadással kapcsolatos „know-how” és tapasztalatátadás jelennek meg („Guidance and Counseling”). A két ország közötti együttműködések pedig az érintett államok polgárainak remigrációját hivatottak elősegíteni („Opening Up Opportunities”). Egyes nemzeti programokban a visszavándorlást közvetlenül befolyásoló tényezőkkel (például munkaerőpiaci változások, fontosabb jogszabályok) kapcsolatos internetes vagy telefonos tájékoztatási szolgáltatás kiemelt fontosságú („Slovensko Calling”, „powroty.gov.pl”, „Migrácia SK”).

A nemzetközi szakirodalom a remigrációs politikákat változó módon értelmezi. E kutatások többnyire csak a remigránsokat speciálisabban – például magasan képzettek – definiáló politikák számbavételére vonatkoznak, egyikük sem tekinthető átfogó adatbázisnak. Adatbázisok híján pedig a térbeli és időbeli összehasonlítás szempontjai többnyire hiányoznak a vizsgálatokból (LOWELL, L. B. 2001, GIANNOCOLO, P. 2005). A kezdeményezések többségét a következő típusokba sorolhatjuk:

- **Hazacsábítás:** Ez a típus közvetlenül a hazatérés folyamatára vonatkozik. Célja, hogy a külföldre költözött állampolgárok visszatérjenek anyaországukba (pl. „The 12 cities. To go back, but where to?” – „12 miast. Wracac, ale dokad?” – Lengyelország) (KACZMARCZYK, P. 2013). Fontos azonban megjegyezni, hogy ez a politika önmagában még nem biztosítja a visszatérés sikerességét, hiszen a hazatérők újból elhagyhatják az országot, ha nem tudnak visszailleszkedni. A hazatérés során számos emocionális akadállyal találkozhatnak, illetve az újbóli munkavállalás is kérdéses lehet.
- **Reintegráció:** A visszatérők (és családtagjaik) társadalmi visszailleszkedését és ennek tudatos elősegítését foglalja magába (pl. Solidarity Net Ukraine – Ukrajna) (KOVÁCS, Z. *et al.* 2013). Az egyes politikák gyakran nem tulajdonítanak kellő jelentőséget ennek a lépésnek, ám ennek hiányában a szülőföldre történő visszatérés csupán átmenetinek

bizonyulhat, és az előző típushoz hasonlóan hamar újbóli elvándorlás tapasztalható.

- **Újrafoglalkoztatás:** E típus a remigránsok alkalmazottként vagy önfoglalkoztatottként való ismételt munkába állását célozza. Az újrafoglalkoztatás szerepe különösen jelentős, mivel a kutatások tapasztalatai szerint a visszatérők nehezebben tudnak ismét munkába állni az anyaországban (pl. Gyere Haza Fiatal – Magyarország, ThAFF – Németország) (KOVÁCS, Z. *et al.* 2013).
- **Helybentartás:** A munkaerő potenciális elvándorlásának különböző módszerekkel történő aktív vagy passzív megakadályozása. Az „*aktív helybentartásra*” jó példa az állami felsőoktatási szabályozás néhány kelet- és kelet-közép-európai országban, ahol a képzés költségét vissza kell fizetni az érintetteknek, ha a diploma megszerzését követően bizonyos időt nem dolgoznak az országban (pl. a litván, fehérorosz és magyar felsőoktatási törvények) (LADOS, G. – HEGEDŰS, G. 2016). A „*passzív helybentartásra*” nemcsak globálisan, de európai szinten is jóval több példát találunk. A különféle ösztönzőket különösen egy-egy, az elvándorlás által súlyosan érintett munkakörben találhatunk (pl. Markusovszky Lajos Ösztöndíj szakorvosjelölt orvosok számára – Magyarország).
- **Kapcsolattartás:** Az elvándorlók külföldi közösségeivel való aktív kapcsolattartás segíti a határokon átnyúló legkülönbözőbb jellegű (pl. gazdasági, kulturális) hálózatok kialakulását és működését. Az ilyen típusú kezdeményezések hozzájárulhatnak a kivándoroltak anyaországbeli befektetéseihez (pl. anyagi vagy szellemi erőforrások) és a hatékony információáramláshoz. Leginkább tudományos közösségek és kulturális ernyőszervezetek tevékenysége sorolható ide (pl. „OST Scientist Network” – Ausztria, „The State Agency for Bulgarians Abroad” – Bulgária) (BOROS, L. – HEGEDŰS, G. 2016).

A fenti beavatkozási típusok közül lényegében csak az első három vonatkozik konkrétan a tényleges remigrációra, amely tehát akkor tekinthető sikeresnek, ha a visszatérés reintegrációval és újrafoglalkoztatással is párosul. Ez utóbbiak elmaradása esetén, ha a hazatérők a fizikai visszavándorláson túl nem tudnak visszailleszkedni a munkaerőpiacra

vagy a társadalomba, a hazatérés könnyen csak egy átmeneti állapottá válhat és hamarosan egy újbóli elvándorlás lesz tapasztalható.

A poszt-szocialista országokban megvalósított nemzeti szintű kezdeményezések esetében kritikaként lehet megfogalmazni az időbeli megkésettiséget, mivel a programok többsége 4-5 évvel a csatlakozás után született, holott a kedvezőtlen elvándorlási folyamatok már hamarabb is jelentkeztek. Másik nagy hátrány, hogy sokan bizalmatlanok irányukban. Ahogy egy kutatás rámutatott, a lengyel hazatérők egy része a hazacsábító kampányban lefestett kép ellentétét találta, amikor hazatért (tehát hamis képet mutatott a kampány). Ezeket a hazahívó propagandákat csak politikai fogásnak tartják a legtöbben, amelyek egy-egy választáshoz és politikai pártérdekekhez köthetők (IGLICZKA, K. 2012, BOROS, L. – HEGEDŰS, G. 2016).

A programok előnyeit azonban szintén ki kell emelni. A kezdeményezések révén mérséklődik az elvándorlás és a támogatásban részesülők pozitív példaként szolgálhatnak a külföldön élőknek. Ha a programoknak köszönhetően nem is indul meg egy tömeges visszavándorlás, legalább felhívják a közvéleményt, a politikai döntéshozók és az érintettek figyelmét a visszatérésben rejlő lehetőségekre, így a közgondolkodásban élő negatív előítéleteket is árnyalni tudják.

7.2. A magyarországi migrációs kezdeményezések és nemzeti politikák értékelése

A nagyszámú szakképzett munkaerő elvándorlása ellenére hazánkban mindmáig nem született olyan átfogó nemzeti stratégia vagy program, amely a Nyugat-Európában letelepedett magyarok visszacsábítását tűzné célul. Az eddig megvalósult magyarországi nemzeti kezdeményezések többnyire a *hazacsábítás*, az *újrafoglalkoztatás* és a *reintegráció* típusba sorolhatók be, de a *helybentartás* különböző stratégiái is egyre fontosabbá váltak. A következőkben hét magyarországi migrációs kezdeményezést mutatok be.

Történelmi szempontból érdemes megemlíteni a „Magyar Kivándorlókat és Visszavándorlókat Védő Irodát”, amely az 1920-as években az el- és visszavándorlást segítette¹⁴. Az iroda a hazatérőket tanácsokkal látta el, segítséget nyújtott a visszatérés utáni ügyintézésben, szállást biztosított az utazást követő néhány napban, közreműködött a Magyarországon történő munkába állásban, valamint az ingatlan-, és földszerzésben egyaránt. Az iroda amellet, hogy a kivándorlásban is hasznos tanácsokkal látta el az

¹⁴ A m. kir. belügyminiszternek 44.700 1921. B. M. számú körrendelete.

útrakelőket, komplex szolgáltatásaival az első magyarországi hazatérést támogató kezdeményezésnek tekinthető.

A legújabb magyarországi kezdeményezések közül elsőként a 2003 és 2005 között működő *Project Retour Kht.* (teljes nevén Project Retour Nemzetközi Diplomások és Szakemberek Hazatelepülési Tanácsadó és Érdekképviselői Irodája Közhasznú Társaság) kísérelte meg a külföldön dolgozó fiatal magyarokat megszólítani. A nehézségek ellenére sikeresnek mondható civil kezdeményezés célja elsősorban az elvándorlókkal való kapcsolatfelvétel és információszolgáltatás volt, másodsorban törekedett egy olyan hálózatot kialakítani a résztvevők között, amely révén egymást tudják segíteni a hazatérők. A kezdeményezés végül a támogatottság és a politikai érdeklődés hiánya miatt szűnt meg (ILLÉS, S. 2009).

Talán az eddigi legjelentősebb eredményeket elérő hazatérést támogató programot a Magyar Tudományos Akadémia indította el 2009-ben. A *Lendület Program* a magasan képzettek – ebben az esetben a tudományos fokozattal rendelkezők – visszavándorlását támogatja. A program azokból az előzetes kutatásokból indult ki, amelyek felhívták a figyelmet a magasan képzettek fölerősödött elvándorlására (HOCH R. *et al.* 1991, CSANÁDY M. *et al.* 2008). A kezdeményezés az első években főként a tehetséges fiatal kutatók hazacsábítását célozta meg, napjainkra azonban inkább *helybentartási* célokat szolgál. Ezt igazolja, hogy 2009-ben a nyertes öt kutató közül négy, 2018-ban a 21 kutató közül négy tért vissza a programnak köszönhetően Magyarországra, valamint két kutató kétszer is megkapta a támogatást, miközben második alkalommal itthonról pályázott [12]. A program keretében 2018-ig összesen 164 Lendület-kutatócsoport alakult a Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézeteiben és az egyetemeken. A számokból és a célközönségből is kitűnik, hogy a program a külföldre elvándorolóknak csak csekély részét érinti, a kutatók közül is csak azokat, akiknek munkássága a nemzetközi élvonalba tartozik.

Az elvándorlás a munkaerőpiac egyes szegmenseire eltérő módon hat, közülük talán az egészségügyi szektort befolyásolja az egyik legnagyobb mértékben. Magyarországon az egészségügyi dolgozók – orvosok és ápolók – elvándorlásának mérséklésére 2011-ben létrehozták a Rezidens Támogatási Programot (RTP), amelynek keretében az elmúlt években több helybentartó programot is kidolgoztak (13. táblázat). Ezek az ösztöndíjprogramok többnyire anyagi juttatásokkal próbálják mérsékelni a külföldi munkabérek vonzó mivoltát.

Ösztöndíj neve	Célcsoport	Ösztöndíjprogram kezdete
Markusovszky Lajos Ösztöndíj	szakorvosjelöltek	2011
Than Károly Ösztöndíj	szakgyógyszerész-jelöltek	2011
Méhes Károly Ösztöndíj	csecsemő- és gyermekgyógyász szakorvosjelöltek	2012
Gábor Aurél Ösztöndíj	oxyológia és sürgősségi orvostan szakorvosjelöltek	2013
Szakorvosjelöltek Hiányszakmás Ösztöndíja	egészségügyi felsőfokú szakképzésben részt vevők	2016
Flór Ferenc Ösztöndíj	honvéd-, katasztrófa- és rendvédelem orvostan szakorvosjelöltek	2017

13. táblázat: A Rezidens Támogatási Program ösztöndíjprogramjai

Forrás: saját szerkesztés

A magyar egészségügyben tapasztalható elvándorlás mértékét 2006 és 2010 között összesen kb. 3900 főre becsülték (BALÁZS, P. 2012), de a külföldi munkavállaláshoz szükséges engedélyek számának növekedése szintén intenzív orvos-elvándorlásra utal (évi 6-800 kérelem 2010 és 2015 között). A külföldi munkavállaláshoz szükséges igazolást az illetékes Állami Egészségügyi Ellátó Központ állítja ki (korábbi nevén Egészségügyi Nyilvántartási és Képzési Központ). Bár az igazoláskérések száma viszonylag nagynak tekinthető, de ezeket nem feltétlenül követi tényleges külföldre vándorlás. A kivándorló orvosok körében a legnépszerűbb elvándorlási célországok itt is megtalálhatóak, a bizonyítványokat Németországba, Ausztriába és az Egyesült Királyságba kérték legtöbbször (BOROS L. – PÁL V. 2016).

Az ágazatban dolgozók intenzív elvándorlása súlyos következményekkel jár hazánkban. Többek között a várólisták növekedését, az orvosi kar elöregedését, a dolgozók túlterheltségét, az egészségügyi személyzet és a betegek növekvő elégedetlenségét, végső soron akár a lakosság egészségi állapotának rosszabbodását váltja ki.

Az egészségügyi szektoron kívül az információtechnológiai szakemberek (például programozók) és a mérnökök elvándorlása ugyancsak súlyos kihívás Magyarországon. Ehhez társul újabb jelenséggé, hogy az emigráció miatt több ágazatban (például gépipar, élelmiszeripar, vendéglátóipar) munkaerőhiány alakult ki (BODNÁR K. – SZABÓ L. T. 2014, HÁRS Á. – SIMON D. 2015, HÁRS Á. 2016).

Az új *felsőoktatási törvény* szintén a tömeges elvándorlás megfékezésére irányul. A 2011-ben elfogadott, illetve módosított felsőoktatási törvény kimondja, hogy az állami (rész)ösztöndíjjal támogatott képzésben diplomát szerzetteknek az oklevél megszerzését követő húsz éves időtartam alatt a hallgatók tanulmányainak megfelelő ideig itthon kell dolgozniuk (lásd 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról). A törvény heves vitákat váltott ki a tudományos és hétköznapi életben egyaránt.

Eredetileg civil kezdeményezésként alakult meg 2010-ben a *Gyere Haza Alapítvány*, amelyet a külföldről hazatérni szándékozó magyarok támogatására hoztak létre. Az alapítvány 2013-ban az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával bővítette szolgáltatásainak körét. A külföldön élőkkel való kapcsolattartás mellett az alapítvány olyan szolgáltatást nyújt, amely a hazatérést fontolgatók számára hasznos információkkal szolgálhat. Ilyen az általuk üzemeltetett honlap, amely a munkakereséssel, a lakhatással vagy az adózással kapcsolatban kínál átfogó információkat az érdeklődőknek.

2015-ben, ugyancsak minisztériumi támogatással hirdették meg a „*Gyere Haza Fialat*” nevű programot. A program több remigrációs kezdeményezést is ötvözött, hiszen a hazacsábítás mellett segített a visszatérőknek új munkát találni, ezzel *visszaintegrálódni* a magyar munkaerőpiacra. Ehhez hasonló komplex kezdeményezés például a kelet-németországi ThAFF (KOVÁCS, Z. *et al.* 2013). A Gyere Haza Fialat program célcsoportja főként felsőfokú végzettségű vagy a hazai munkaerőpiac szempontjából hiányszakmával rendelkező magyar elvándorlók voltak, akik az Egyesült Királyságban éltek [13]. A program komplex szolgáltatásokat nyújtott a hazatérők számára, amely tartalmazott többek között közvetítést a potenciális munkaadó és hazatérő között, tájékoztatást a visszatérés során igénybe vehető támogatások köréről, mentorálást a saját vállalkozás elindításához és a hazatéréssel kapcsolatos általános információnyújtást (pl. gyakorlati tanácsok).

A program segítségével összesen 105-en tértek haza Magyarországra és helyezkedtek el a szerződött partnercégeknél [14]. A kezdeményezés hatékonysága sok vitát váltott ki mind a hazai médiában, mind a tudományos életben. A program egyik legnagyobb kritikájának a támogatás egy főre eső pénzügyi oldalát lehetne említeni. Az összesen 100 millió forinttal finanszírozott kezdeményezés egy főre kevesebb mint 1 millió Ft támogatást biztosított, amely legnagyobb részben lakhatási támogatásra, valamint munkahely-keresési (pl. az állásinterjúra vásárolt repülőjegy árának megtérítése) és mobilitási (pl. munkába utazási) támogatásra lehetett fordítani. A

kezdeményezés céljából és a támogatás részleteiből jól látszik, hogy ez a program nem a külföldi munkabérekkel akarta felvenni a versenyt, hanem a visszatérésben nyújtott segítséget, tehát ilyen formában az egyik legátfogóbb visszaintegráló kezdeményezés volt eddig Magyarországon. A program végül alig több mint egy év után, 2016 júniusában leállt [15].

Ezzel a döntéssel egy időben, a hazatérők támogatására egy újabb, hasonló program („Gyere Haza Fiatal, Vállalkozni”) indítását is bejelentették, ami a hazatelepülő, vállalkozást indító fiatalokat támogatná, de a program végül nem valósult meg [16]. Helyette még 2016 januárjában elindult a „Vállalkozz Itthon Fiatal” program, amelynek bár nem feltétele a külföldről való visszatérés, tágabb értelemben a hazatérőket is támogatja [17]. Ezeknek a kezdeményezéseknek az eredeti célja, azaz a külföldről hazatérő fiatal korosztály vállalkozóvá válásának támogatása, jól tükrözi a tudományos kutatások megállapítását, miszerint a hazatérők nagyobb vállalkozási kedvvel jellemezhetők, mint a helyben maradottak.

Végezetül, nem tekinthető teljes értékű támogatási programnak, de a hazatérő kezdeményezésekhez hasonló célokat tükröz a családi otthonteremtési kedvezmény. A 2018. március 15-én életbe lépett változtatások lehetővé teszik, hogy a külföldről hazatérők is igénybe vehessék a lakáscélú támogatást [18]. A korábbi évektől eltérően már akár érvényes külföldi tb-jogviszony igazolása is elegendő az ügyintézés elindításához, ezen kívül vállalni kell, hogy a háztartás egyik tagja az igényléstől számított 180 napon belül magyar tb-jogviszonyt létesít. Remélhetőleg a következő években egyre többen fogják használni ezt a lehetőséget, hiszen a támogatás a visszatérés egyik sarokpontjára, a lakhatás biztosítására kínál megoldást.

A hazatérést támogató programok erős kritikájaként megfogalmazható, hogy az általános társadalmi-gazdasági fejlettséget hangoztató hívószavaknál az egyén szubjektív döntése mindig fontosabb lesz. Például hiába magas az adott család életszínvonala külföldön, de ha a szülőknek fontos, hogy gyermeküknek magyar identitása alakuljon ki, akkor az egyéni döntés lesz a meghatározó a hazatérésnél, nem pedig a különféle programok hazahívó jelmondatai.

Ennek kapcsán még egy gondolat merül fel. Vajon az ilyen, határozott elképzelésű emberek meggyőzésére jönnek-e létre ezek a kezdeményezések? Véleményem szerint nem, mivel ezeknek a programoknak sokkal inkább az lenne a céljuk, hogy a hazatérést fontolgató embereknek segítséget nyújtsanak a visszatérés során (pl. munkaközvetítéssel, albérlet, óvoda vagy iskola ajánlásával, adóügyekkel vagy vállalkozás indításával

kapcsolatos tanácsadással, általános tájékoztatással), valamint a kissé bizonytalan, a maradás vagy visszavándorlás gondolatával barátkozókat meggyőzzék a hazatérésről.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a hazatérést támogató kezdeményezések hatékonysága vagy sikeressége objektíven nehezen mérhető. Vegyük például viszonyítási alapnak a hazatérők számát. Nem összehasonlítható például 10 kutató és 10 hentes visszatérése, mivel mindkét csoport más hatással van saját környezetére. Feltételezhetően, egy hentes hazatérése inkább rövid távon, míg egy kutató visszatérése hosszú távon éri meg jobban a küldő országnak. Ebből a szempontból például a „Homing Plus” és a „Slovensko Calling” programok összehasonlítása is problémás lehet.

7.3. A hazai kezdeményezések megítélése

Az egyes visszavándorlást támogató kezdeményezések bemutatásán, elemzésén, esetleg tipizálásán túl kevés kutatás foglalkozik a visszatérők véleményének feltárásával. Jelen alfejezetben a magyar hazatérőkkel készített interjúk alapján vizsgálom a kezdeményezések – azon belül is a Lendület Program – hatékonyságát.

Az egyik legsikeresebb hazai kezdeményezésben, a Lendület programban részt vett interjúalanyok a kezdeményezés fő célját a külföldön élő magyar kutatók hazacsábítását jónak találták, a kezdeményezés eredményességét viszont eltérően ítélték meg (HEGEDŰS G. – LADOS G. 2015). Néhányan a programot csak „pénzkidobásnak” vélték, mert szerintük az összes elvándorlóhoz képest csekély eredmény az évenkénti pár fő hazatérése, valamint az egy főre eső anyagi ráfordítás magas. Az interjúalanyok többsége azonban mégis egyetértett a program fontosságával és a visszatérők által képviselt szakmai tudás fejlesztő hatásával: *„Akkor működik igazán egészségesen egy ország, ha minél több ember van, aki pár évet külföldön eltöltött. Bármely szakterületen fontos az a tapasztalat, nyelvtudás, új képességek, amiket külföldön megszereztek. Arról nem is beszélve, hogy össze tudjuk hasonlítani hazánkat más országok kultúrájával vagy társadalmával. Azt tapasztalom, hogy mindenki józanabban jön haza és kicsit messzebből figyeli az eseményeket”* (Csaba, kutató). Egy másik kutató szintén a külföldi tapasztalatszerzés fontosságát hangsúlyozza, amely nem feltétlenül a magasan képzett munkára vonatkozik: *„A külföldön megszerzett képességeket és tapasztalatokat minél szélesebb körben itthon is szükség lenne elterjeszteni”* (László, kutató).

A program erősségei közé sorolható, hogy a kutatók számára kedvező feltételek nyújtásával próbálja biztosítani, hogy ne csak hazatérjenek, de akár hosszú távon itthon

is maradjanak. Egyikük kiemelte, hogy a Magyarországra történő visszatérés nehéz döntés volt: „*Külföldön is maradhattam volna, egy harmadik országba is jelentkezhettem volna*” (Csaba, kutató). Csaba mégis a visszatérés mellett döntött (többek között a kedvezőbb adózási feltételek is befolyásolták), itthon egy saját kutató csapatot építhetett fel, amelyet elmondása szerint már nem szívesen hagyna itt.

Fontosnak tartották azokat a próbálkozásokat, amelyekkel a magyar kormány az elvándorlókat próbálta visszacsábítani, viszont a legtöbben úgy gondolták, hogy egy átfogóbb programmal vagy csupán egy tartósabb gazdasági fejlődéssel több embert lehetne visszacsábítani: „*A hierarchia sok szintjén kell megvalósítani a visszacsábítási lehetőségeket. Ez az egyetemistákra, a PhD hallgatókra, a poszt-doktorokra és a kutatókra egyaránt igaz. Épp ezért jó a Lendület Program*” (Csaba, kutató). A magasan képzett hazatérők határozott céllal, karrierjük építése, a jobb szakmai előrehaladás érdekében vándoroltak külföldre. Ők a kint tartózkodásuk időtartama alatt megtartották az itthoni magánéleti és munkahelyi kapcsolati hálójukat, így a hazatelepedésüket követően könnyebben, rögtön munkába tudtak állni.

Hiába léteznek azonban külön programok a „magyar kutatói elit” hazahívására, a visszatéréssel kapcsolatos döntés számukra sem teljesen egyértelmű. A hazatért kutató interjúalanyok közül a többségnél a szakmai szempontoknál sokkal erősebb volt az egyéni vagy családi háttér: „*Szakmailag nem biztos, hogy megérte hazajönni, de nem szabad elfelejteni, hogy számos kötődés hazahúz Magyarországra. Sehol nem érezzük magunkat igazán otthon*” (Eszter, kutató). Általában a szakirodalomban említett módon jellemző rájuk, hogy bizonyos mértékben megtervezik már kiutazás előtt a hazatérésüket (CASSARINO, J-P. 2004): „*A mi szakmánkban egy szakmai kényszer a külföldi tapasztalatszerzés, az előrejutásban, szinte kötelezően elvárt*” (László, kutató). A hazacsábításon túl a visszaintegrálódás és a hosszú távra való beilleszkedés szintén nagyon fontos, hogy az ismételt elvándorlás ne következzen be: „*Manapság nincs meg az országban a stabil, kiszámítható jövőkép alapja. A Lendület előnye, hogy benne volt a permanenssé válás lehetősége*” (László, kutató). Ha mégis bizonytalannak látja a remigráns a magyarországi jövőjét, akkor külföldi tapasztalatain felbátorodva ismét kivándorolhat külföldre, így cirkuláris migráns válhat belőle.

8. A magyar hazatérők empirikus vizsgálata

Ebben a fejezetben a külföldről hazatért magyarokkal készített mélyinterjúk vizsgálat eredményeit mutatom be. A visszatérők elemzését több szempont szerint végeztem el. Egyrészt, eredményeimet összevetettem SUSSMAN kulturális identitásváltozás modelljével, amely a hazatérőkben bekövetkezett személyes változásokat méri (SUSSMAN, N. M. 2011). Másrészt, a visszatérőket a külföldön betöltött munkakör alapján két csoportba soroltam, melyeket több szempont alapján összehasonlító jelleggel elemeztem. Harmadrészt, megvizsgáltam a mikro- és makrotényezők fontosságát három időszakban: az elvándorlás előtt, a külföldi munkavállalás során és a hazatérés után.

8.1. A magyar visszatérők identitásváltozásának bemutatása

Az empirikus kutatás során, az egyes csoportok között néhány esetben nehéz volt különbséget tenni (például szubtraktív vagy additív). A végső besorolásnál a következő szempontok voltak meghatározóak: *i)* Milyennek ítélte meg az interjúalany saját hazatérését? *ii)* Milyen újonnan szerzett képességeket említett? *iii)* Milyen kapcsolati hálót alakított ki a külföldi tartózkodása során?

A Sussman-féle identitásváltozás modelljének négy csoportja közül az **affirmatív hazatérők** csoportjába viszonylag kevés interjúalany volt besorolható. Főként olyan alacsonyan képzett munkakörökben dolgozók kerültek ide, akik egyáltalán nem, vagy alig beszéltek idegen nyelvet. A családi állapot nem volt mérvadó. Ők részben kevésbé voltak rugalmasak, befogadóképesek az új kultúra iránt. Egyrészt e tulajdonság, másrészt az alacsonyabb nyelvtudás miatt, a befogadó környezet sem volt inspiráló számukra. Többnyire anyanyelvi közegben, szinte csak magyarokkal dolgoztak külföldön, ennek következményeként tovább erősödött magyar identitásuk. Ők leginkább a rossz makrotényezőkre panaszkodtak, mint a befogadó környezet őket érintő rossz megítélése vagy a nehéz munkahelyi körülmények (pl. 3D munkák a duális munkaerőpiac elméletéből [MASSEY, D. S. *et al.* 1993]): „*A munkahelyen nem a legjobb híre volt a magyarnak. A legrosszabb munkákat bízták ránk. Meg úgy is bántak velünk*” (Géza, építőipari szakmunkás). A sok negatív élmény, amit külföldön kellett megtapasztalniuk, visszafelé taszította őket és a hazatérés mellett döntöttek. Emellett az életkor és a család távolsága is nagyban hozzájárult a végső migrációs döntés meghozatalához: „*Fát lehetne hasítani a hátamon! (...) Nem való már nekem az a cigányélet*” (Géza, építőipari szakmunkás).

Számukra a visszatérés pozitív megítélésű, mert az elvándorlást szinte teljesen kudarcként élték meg.

Az identitásváltozás e csoportjába tartozó személyek egyáltalán nem, vagy csak nagyon nehezen tudnak túljutni a kultúrsokk második, ún. krízis szakaszán. Ez rendszerint akkor tapasztalható, amikor a kezdeti pozitív élmények után az egyén nem tud beilleszkedni a fogadó ország társadalmába (WINKELMAN, M. 1994). A kultúrsokk e lépése általában minden elvándorlónál jelentkezik, ám azok, akik nem tudják a felmerülő problémáikat megoldani (pl. frusztráció az új környezetben, fenyegetettség érzése), végül hazatérnek és e rossz tapasztalat miatt az ő visszaköltözésük – nagy valószínűséggel – véglegesnek tekinthető. Az affirmatív hazatérők ismételt elvándorlásától ezért nem kell tartani.

SUSSMAN modelljétől eltérően a szubtraktív és az additív visszatérők esetében a hazatérés megélése nem minden esetben volt nehéz. Akadályt leginkább a munkaerőpiacra való visszailleszkedés és a megváltozott környezethez való alkalmazkodás jelentett. E két nehézséget részletesebben a következő fejezetben mutatom be. Ezen felül, a hazatérés körülményei (például családtag vagy váratlan esemény miatt bekövetkezett kényszerű hazatérés) nagyban meghatározták, hogy az egyén milyen módon élte meg visszatérését.

A **szubtraktív hazatérők** közé többségében a családdal kivándorolt, alacsonyán képzett munkakörökben elhelyezkedőket soroltam, akiknél a hazatérés kissé negatív megítélést kapott. E csoport tagjai próbáltak az őket érő új hatásokból előnyt kovácsolni, de külföldi életszakaszuk során csekély mértékben tudták fejleszteni magukat. Ez részben a korlátozott nyelvtudásukra, a befogadó társadalomba való beilleszkedésükre és a külföldi munkakörülményeikre vezethető vissza. Egyrészt, a gyengébb nyelvtudásuk alapvetően meghatározta, hogy milyen munkakörökben tudnak elhelyezkedni és mennyire tudnak új kapcsolatokat kialakítani, elsősorban külföldiekkel. A befogadó ország nyelvét egyáltalán nem, vagy csak minimális mértékben beszélték, ezért több szubtraktív hazatérő kizárólag olyan munkahelyen tudott elhelyezkedni, ahol más, a nyelvet szintén nem beszélő bevándorlókkal vagy teljesen magyar munkakörnyezetben kellett dolgozniuk. Egyik esetben sem tudták megfelelő mértékben gyakorolni az idegen nyelvet, ami tovább nehezítette beilleszkedésüket a helyi társadalomba. Többek számára a speciális munkakörülmények is nehezítették a beilleszkedést, amelyek elszigetelték őket a helyiektől. Ilyen egyedi esetek voltak az ún. konténervárosok, ahol az építőiparban és a kőolajkitermelésben dolgozók éltek.

Ez a jelenség – sajnos – egyáltalán nem szokatlan a kelet-közép-európai országokból elvándorlók körében. Az elmúlt években a vándorlási célországban az alacsonyabb iskolázottságot igénylő munkakörökben (pl. építő- vagy vendéglátóiparban, betanított munkakörök) elhelyezkedő migránsok általában kevesebb nyelvtudással rendelkeztek (LONGHI, S. – ROKICKA, M. 2012, FRIBERG, J. H. – ELDRING, L. 2013), ami azt eredményezte, hogy a befogadó társadalomba nem, vagy csak részben tudtak beilleszkedni, így a kulturális identitásuk és érzelmi kötődésük a szülőhazához viszonylag erős maradt (HUGO, G. 2009).

További nehézség volt, hogy a családdal kivándorlók többnyire jobban összetartottak, mint az egyedülállók. Szabadidejüket többnyire egymás társaságában töltötték, valamint jellemző volt rájuk, hogy ők jobban keresték a honfitársaik társaságát, mint a többi hazatérő. A külföldön kialakított kapcsolataik rendszerint felületesek, ideiglenesek voltak, amelyek a visszatéréssel megszűntek. Hazatérésük során több akadállyal is találkoztak, ezek közül kiemelkedő nehézségűnek bizonyult a hazai munkaerőpiacra való visszailleszkedés, hiszen a külföldi munkatapasztalatuk nem feltétlenül jelentett előnyt számukra. Másik jelentős akadálnak a visszavándorlás előtti tervek teljesülésének hiányát említették (például a családalapítás vagy a pénzügyi gondok nélküli, stresszmentes nyugodt élet megléte), ugyanis sokuk számára ezek sem valósultak meg. Az egyik interjúalany hazatérése jól példázza a szubtraktív visszatérők csoportját. Válaszában kihangsúlyozta, hogy külföldi tartózkodása alatt „*volt az IWIW korszak*”. Az egyik külföldön dolgozó magyar ismerőse hívta fel arra a figyelmét, hogy „*mennyit dolgozunk (...), és semmivel nem élünk különben, mint azok, akik (otthon) vannak*”. Példaként az egyik volt osztálytársa családját említette, akik „*vettek maguknak házat, két autót, gyerekek van, mennek Görögországba kirándulni, meg minden. Mi meg dolgozunk (itt külföldön), mint a bolond*”. Az interjúalanyban akkor bontakozott ki a felismerés, hogy a külföldi életkörülményei mégsem kimagaslóan jók. Nagy reményekkel és újult lendülettel tért vissza Magyarországra, viszont ahogy elkezdte építeni az itthoni új életét, megváltozott az addigi véleménye, mert hivatali, hatósági nehézségekbe ütközött. Erre példaként a családi háza építése során ért sérelmét említette: „*Aztán egyszer kaptam egy pofont: jöttek a munkavédelmisek és ellenőrök, akik keményen megbüntettek. A saját házamban! Felháborító volt!*” (Ferenc, betanított munkás). További nehézségként említette a magas munkavállalói járulékokat, amik szintén hozzájárultak ahhoz, hogy csalódjon a hazatérésben.

A harmadik csoportba tartozó **additív hazatérőket** mind az alacsonyan, mind pedig a magasan képzett hazatérők között találunk. Azokat az alacsonyan képzett migránsokat soroltam ebbe a csoportba, akik külföldön az iskolai végzettségüknél alacsonyabb munkakörökben dolgoztak. Ők próbáltak minél több képességet elsajátítani a külföldi munkavállalásuk során, hogy egy későbbi lehetséges hazatérést követően előnyben legyenek az itthon maradt munkavállalók többségéhez képest. Ilyen új képesség volt a fogadó ország anyanyelvének elsajátítása és a külföldi munkakörnyezetben szerzett tapasztalat. A magasan képzettek közül többségében a családdal visszatérők tartoztak ebbe a csoportba, akik ugyan több előnyt szereztek a Magyarországra való visszaköltözésükkel, azonban a remigrációs döntés részben általuk nem befolyásolható tényezőknek volt köszönhető. *„Szívesen maradtam volna még külföldön, de a gyermekem egyáltalán nem érezte jól magát (...) inkább a családot választottam (...). Önszántamból egyáltalán nem tértem volna haza. Ellenben a mostani munkahelyemre semmilyen panaszom nem lehet”* (Róbert, biológus).

A szubtraktív és additív hazatérők legfontosabb visszatérési motivációja a családjuk volt, de többen is említették, hogy külföldön nem érezték jól magukat. Ők a hazatérési folyamatot negatívan értékelték, mert ez a migrációs döntés ellentétben állt az egyéni motivációikkal. Azon visszatérők egy részénél, akik a családjuk miatt döntöttek a visszatérés mellett, szintén említettek konkrét jövőbeli terveket: *„A gyerekek akartak hazajönni, és hogy ne szakadjon szét a család, mi is jöttünk velük együtt. Ha elvégzik az iskolát, több mint valószínű, hogy újra kimegyünk külföldre, mert itt egyszerűen nem találok munkát”* (Zoltán, hentes). Mindezeket a negatív tényezőket egybevetve, főként az alacsonyan képzett hazatérőknél, vagyis a szubtraktív identitásúak körében valószínűsíthető egy későbbi ismételt kivándorlás, akik döntésüket a rossz hazai körülményekkel (társadalmi-, gazdasági- és politikai környezet) magyarázták. Ez az eredmény ellentétben áll a kulturális identitásváltozás modellel, amelyik az additív visszatérőknél valószínűsít nagyobb ismételt elvándorlást, mivel ők jobb külföldi kapcsolatokkal rendelkeznek.

Az identitásváltozás modellje a legsikeresebb hazatérőknek a **globális identitású hazatérőket** tartja, akik a migráció során a legtöbb változáson mentek keresztül (SUSSMAN, N. M. 2011). Ez a csoport leginkább egyedülálló, magasan képzett visszatérőkből áll, akiknek a fogadó ország társadalmába való beilleszkedése könnyebben ment, mint a családosoknak. Ezzel ellentétben találunk olyan családos hazatérőket is ebben a csoportban, akiknél a többes identitás megtalálható. A megkérdezettek közül

főként a magasan képzett egyedülálló remigránsok tartoztak ebbe a csoportba, akik szakmailag nagy fejlődésen mentek keresztül. Fontos megemlíteni, hogy a legtöbb hazatérő ekkor komoly életciklus változáson ment keresztül, sokan ekkor alapítottak családot. Az alacsonyan képzett visszatérőkkel ellentétben, a globális identitású, magasan képzett visszatérők többsége a családtagjaikkal együtt költözött ki külföldre, így nekik a kivándorlás kevesebb stresszel járt, mint amit az egyedül utazók az első hónapokban tapasztaltak. Számukra a legfontosabb változás egy új identitás kialakítása volt. Ahogy az egyik interjúalany kifejtette, *„elsősorban európai vagyok, másodsorban budapesti vagyok, harmadsorban magyar vagyok”* (Szabolcs, fordító). A magasan képzett remigránsok visszailleszkedése a magyar munkaerőpiacra sokkal egyszerűbben ment, mint az alacsonyan képzetteké, mert a többségük folyamatosan kapcsolatban maradt korábbi munkaadójával. A munkába állásukat tovább segítette, hogy új munkakörükben a külföldön megszerzett tudásukat (például vezetői készségek, új technológiák ismerete) sikeresen tudták alkalmazni, és általában szakmai előléptetésben is részesültek. A globális identitású visszatérők számára a család nem jelentett olyan erős visszahúzó tényezőt, mint a többi csoport esetében.

Az identitásváltozás előzőekben bemutatott típusai között jól kimutatható különbségek vannak a külföldi munkatapasztalat, a családi állapot és a jövőbeli migrációs tervek alapján (14. táblázat). Ugyanakkor előfordulhat, hogy az egyes típusokba sorolt hazatérők jellemzői egy-egy esetben eltérnek az adott csoportra jellemző tulajdonságoktól, e csoportosítás ugyanakkor jól mutatja a visszavándorlók közötti legfontosabb különbségeket.

Identitásváltozás típusa	Külföldi munkakör jellege	Családi állapot	Ismételt elvándorlás valószínűsége
Affirmatív	alacsony	családos	alacsony
Szubtraktív	alacsony	családos	magas
Additív	a) alacsony b) magas	a) egyedülálló b) családos	a) alacsony b) közepes
Globális	magas	egyedülálló	magas

14. táblázat: Az identitásváltozás típusainak jellemzői

Forrás: saját szerkesztés

Összefoglalva a magyar hazatérők identitásváltozásának vizsgálatát megállapítható, hogy a magyar hazatérők közül a legtöbben additív identitásúak voltak, őket követték a szubtraktív, majd a globális identitású hazatérők. Affirmatív visszatérőnek csupán egy-két megkérdezettet lehetett minősíteni. A magyar minta összetételét tekintve így a hong kong-i és a japán mintákra hasonlít, míg a korábbi kutatások szerint az olasz, finn és amerikai hazatérők között a szubtraktív identitás típus volt a leggyakoribb. Bár a remigránsok identitásváltozásának országonkénti összehasonlítása több tényező (például a küldő és fogadó ország közötti kulturális különbség vagy az anyaország szigorú kulturális elvárásai) miatt is bonyolult, az eddigi eredményekkel saját kutatásom eredményei is összehasonlíthatók. SUSSMAN szerint az additív identitás annak az országnak a hazatérőinél dominánsabb, amelyik társadalmára a negatív gondolkodási mód jellemzőbb (SUSSMAN, N. M. 2011).

8.2. A külföldön betöltött munkakör szerepe

Ebben a fejezetben a visszatért magyarok alább részletezett két nagy csoportját (alacsony és magas képzettségűek) három szempont szerint hasonlítom össze. Először megvizsgálom volt-e különbség a két csoport kivándorlási szándéka között. Másodszor, a két csoport közötti eltérő külföldi munkakörülményeket hasonlítom össze. Harmadik szempontként a külföldön elsajátított új képességeket vetem össze egymással.

A két csoport között elsőként a **kivándorlási motivációkban** volt a legjelentősebb különbség. Ahogy azt a szakirodalom is alátámasztja, napjaikban a legfontosabb kivándorlási motivációk a külföldön remélt magasabb életszínvonal és jövedelem, a szakmai előrelépés, valamint a kalandvágy (BARCEVICIUS, E. *et al.* 2012, LANG, T. – NADLER, R. 2014). Ezek közül a magasan képzetteket leginkább a szakmai előrelépés motiválta, az alacsonyan képzetteknél pedig a vándorlás pénzügyi megtérülése volt az elsődleges szempont az elvándorlás során (HEGEDŰS G. – LADOS G. 2017).

Az interjúalanyok döntő többsége valós tervekkel hagyta el Magyarországot. Az elvándorlástól egy jövőbeli pozitív változást vártak, amely akár materiális vagy immateriális javakat jelentett. A két vizsgált csoportban egyaránt megjelent a kalandvágy, az új emberek, kultúrák megismerése utáni vágy, mint fontos tényező. Ahogy az egyik interjúpartner is említi, ez utóbbi főként a fiatalokra jellemző, mert többségében azt gondolják, hogy „*ki kell pipálni ezt is*” (Nóra, eladó). A diplomával rendelkező megkérdezettek jelentős része az egyetemi tanulmányaik után rögtön kivándorolt

külföldre. Főként ők voltak azok, akik ezt az életszakaszt egy jó tapasztalatszerzésnek vélték, amely nem feltétlenül csak materiális előnyökkel szolgálhat a kivándorló számára: „*Ha innen a szomszéd fűje zöldebb, akkor sokan megpróbálnak elmenni és megnézni a szomszéd fűvét*” (Jenő, kereskedő).

A kivándorlásra való tudatos felkészülés főként a magasan képzett, ún. elit hazatérőkre volt jellemző, akik külföldön egyetemi vagy főiskolai végzettségükben helyezkedtek el. Többségük az elvándorlást a kezdetektől fogva csupán egy átmeneti időszaknak tartotta. A hazatérésre való felkészültség elméletére reflektálva (CASSARINO, J-P. 2004) számukra a szakmai sikerek elérése, a jövőbeli – esetenként már előre tervezett, visszatérés utáni – karrierépítés volt a legfontosabb szempont, amely bizonyos szakmákban „*egy jól kiszámítható, szinte kötelező lépés*” (Tamás, kutató). Közülük többen már korábban is valamilyen munkakapcsolatot ápoltak a külföldi fogadóintézménnyel. Egy fiatal kutató, aki öt évig Németországban dolgozott, a következőket említette: „*Ebben a szakmában, de főként az intézetben, ahol előtte dolgoztam, egy kimondatlan elvárás volt, hogy egy fiatal kutató külföldre menjen pár évre új módszereket tanulni. Ez jó alapot szolgáltat a szakmai fejlődéshez, és hazatérve új ötletekkel gazdagíthatja az intézetet*” (Zsolt, biológus).

Ezzel ellentétben a visszatérők alacsonyán képzett csoportjából nem mindenki készült tudatosan a külföldi munkavállalásra, rendszerint gyors elhatározásból döntöttek az elvándorlás mellett, és sokan közülük még a fogadó ország nyelvét sem ismerték. Ez felfogható egyfajta kényszerű túlélési stratégiának is, amelyre nem jellemző a tudatos karrierépítés, az elvándorló a napi megélhetésen túl csak némi hazautálást és egy csekély pénzügyi tartalék felhamozását tudja biztosítani (SISKÁNÉ SZILASI B. – HALÁSZ L. 2018). Ahogy az egyik interjúalany említette, számára az elvándorlás eredeti célja „*nagyon egyszerű volt. Az itthoni fizetésemből alig tudtam eltartani a családomat. Sokkal könnyebb és kényelmesebb volt külföldről támogatnom őket (...) bár, a különélést nehezen éltük meg. Szerencsére ez csak egy ideig működött ilyen formában, egy idő elteltével a családom is kiköltözött*” (Zoltán, hentes). Sokkal határozottabb célt tűzött maga elé egy másik válaszadó, akinek az volt a terve, hogy a partnerével együtt „*gyűjtünk annyi pénzt kint, (...) hogy később legyen egy lakásunk, vagy valamit el tudjunk indítani magunknak. Akár vállalkozást, akár bármit*” (Enikő, szórólapozó). Viszont ez a cél már kezdettől fogva abban is meghatározta őket, hogy a kitűzött összeg elérése után minél előbb visszatérjenek Magyarországra. „*Tudtam, hogy ide jöttem, dolgom van, majd*

hazamegyek. Ahhoz a társadalomhoz tartozom és nem ehhez. Nem is terveztük, hogy örökké kint maradunk és elhelyezkedünk ebben a környezetben” (Enikő, szórólapozó).

Ahogy a szakirodalom is említi, a hazatérők sok esetben egy ilyen kitűzött cél elérése után döntenek a visszatérés mellett. Ez a cél lehet anyagi jellegű (például egy előre meghatározott pénzmennyiség) vagy egy időbeli cél is (például 3 év egy másik országban) (CASSARINO, J-P. 2004). Azonban ezt a felfogást egyes hazatérők egyenesen tagadták. Egyik interjúalany az időbeli korlátról annyit említett, hogy ebben az esetben *„nem tud az ember teljessé lenni, nem tudja magát teljesen jól érezni külföldön. (...) Fontos, hogy nyitott legyen az ember, mert a nélkül csak testileg vagy ott a térben, de nem tudod magad jól érezni, nem tudod befogadni a téged érő impulzusokat”* (Máté, vállalkozó).

A fizikai munkakörben dolgozó diplomások számára a magasabb bérezés mellett egy új képesség elsajátítása is fontos szempont volt (például egy idegen nyelv megtanulása). Többen kiemelték, hogy a nyelvi képességeik fejlesztésén túl más tapasztalatot nem sajátítottak el külföldön, ami a munkaerőpiacon hasznosítható lenne, de a magasabb nyelvtudással később Magyarországra visszatérve a saját szakmájukban jól megfizetett, a karrierjük szempontjából hasznos munkakörben tudtak elhelyezkedni. Az interjúalanyok közül a legtöbben az Egyesült Királyságba költöztek, hogy anyanyelvi környezetben tanulják meg az angol nyelvet, amelyet korábban itthon nem sikerült megfelelő szinten elsajátítaniuk: *„Itthon lediplomáztam, voltam egy pár állásinterjún, és nagyon sokszor azt a visszajelzést kaptam, hogy nem elég jó az angolom. Úgyhogy kimentem, hogy gyakoroljam az angolt”* (Zsófia, felszolgáló).

A kutatás során a második szempont a ***külföldön elsajátított új képességek*** vizsgálata volt. A megkérdezettek egyöntetű meggyőződése volt, hogy a külföldön szerzett élettapasztalat rendkívül hasznos volt számukra. Többen kiemelték a szemléletmódjuk változását: *„azért vannak olyan dolgok, amiket ha megtapasztalsz, máshogy fogod látni az itteni világot”* (Fülöp, sörfőző). További közös jellemző, amelyet a munkakörtől függetlenül az interjúalanyok többsége vallott, hogy a kivándorlás során sokkal nyitottabbak, befogadóbbak és toleránsabbak lettek, ami elsősorban a más kultúrák és az eltérő gondolkodású emberek megismerésének volt köszönhető. *„Sokkal nyitottabb lettem a külvilágra. Ez volt az első igazi élményem, hogy a külföldi ember nem kuriózum, hanem természetes. Toleránsabb lettem. Kialakult egy világpolgári szemléletmódom, amely szerintem végig fog kísérni egész életemben, már bárhol be tudnék illeszkedni”* (Szabolcs, fordító).

Harmadik vizsgálati szempontként a két csoport **külföldi munkakörülményeit** vetettem össze egymással. Az elsajátított új képességek és a külföldi munkatapasztalat jövőbeli hasznossága függ a külföldön tartózkodás időtartamától, a munka típusától, a munkakörülményektől általában, az egyéni céloktól, és a kivándorló nyelvi képességeitől. A két csoport közül a magasan képzettek többnyire multikulturális munkakörnyezetben dolgoztak külföldön, ahol a kollégák többsége ugyancsak bevándorló volt. A külföldi munkahelyen senkit nem ért hátrányos megkülönböztetés a hovatarozása miatt. A magasan képzettek kivétel nélkül hasznosnak ítélték a szerzett munkatapasztalatot, amely a hazatérést követő elhelyezkedés során meghatározónak bizonyult. Egyesek külföldi munkahelye nagyon kiemelkedő volt: *„a világ élvonalába tartozó munkahelyem volt odakint”* (Júlia, kutató). A munkahelyi körülményeket talán jól szemlélteti Júlia példája, aki külföldön szülte mindkét gyermekét: *„Szerencsére a munkahelyen senki nem gondolta azt, hogy neked nincs más dolgod, csak bent gürizni. Nagyon megértőek voltak”* (Júlia, kutató). Elmondása szerint nagyon pozitív volt az a hozzáállás, amit irányában tanúsítottak ebben a helyzetben. Viszonylag korán vissza tudott állni a munkába és folytathatta szakmai karrierje építését. Ezt a munkahelyével egy épületben helyet foglaló bölcsőde is elősegítette.

Mindezek ellenére nem volt minden adott és elérhető a magasan képzettek számára sem. A munkahelyen való előrejutásban többen problémát láttak. A megfelelő és prosperáló karrier utak ellenére többen is kifejtették, hogy bevándorlóként csupán egy bizonyos pozícióig tudtak eljutni, és a vezető pozíciókat főként a fogadó ország állampolgárai töltötték be. Az egyik magasan képzett interjúpartner is ezt tapasztalta a külföldi munkahelyén, azonban felesége példáján keresztül jobban belelátott a munkahelyi előmenetelbe: *„A feleségem dolgozott kinti legfelsőbb bíróval és hasonló vezetőkkel, és ott, ha már külföldi a vezetékneved annak ellenére, hogy néhány generáció óta Angliában élsz és tökéletes az angolságod, akkor is ez bizony kapukat jelent, amik bezáródnak. Lehet, hogy van benne egyfajta sznobság”* (Balázs, kutató). Azonban ezzel a kirekesztés elleni félelemmel kapcsolatban nem minden interjúalany volt egy véleményen. Bár László egyetértett azzal, hogy a vezető pozíciókat elsősorban a helyiek töltik be, de tapasztalata szerint külföldön a munkahelyeken nem szenvedtek hátrányt a bevándorlók sem: *„A kelet-európaiakban, főleg a magyarokban van egy ilyen kisebbségi érzés, hogy minket biztos lenéznek. Ami egyáltalán nem így van”* (László, kutató).

A külföldi munkakörülményekre főként az alacsony színvonalú fizikai munkakört betöltők panaszkodtak, akik később nehezebben tudták hasznosítani külföldi munkatapasztalatukat Magyarországon. Az alacsonyan képzettek külföldi munkakörülményeit jellemzi, hogy nem volt elsődleges elvárás az idegennyelv ismerete. Több esetben hozzájuk hasonlóan a befogadó ország nyelvét nem beszélő, más országból érkezett bevándorlókkal együtt dolgoztak. Nyugat-Európában ez több országban is komoly bérfeszültséget okozott. Az elmúlt években több olyan vállalat alakult, amelyek kizárólag bevándorlókat alkalmaznak egyszerűen és gyorsan betanítható munkakörökben (MARTIN, R. – RADU, D. 2012). Ezáltal, az alacsony munkabérek kiszorítják a befogadó ország állampolgárainak egy részét a helyi munkaerőpiacról. Az előző alfejezetben bemutatott jellemzők, amelyek az idegennyelv-ismeret hiányából erednek, általában az alacsonyabb fizikai munkát végzőkre igazak. Így a kialakított emberi kapcsolataik többnyire felületesek és átmenetiek voltak, amelyek a hazatérést követően meg is szakadtak. Ez alól, a korábban a kivándorlási motivációknál részletezett okok miatt, a diplomával rendelkezők képeznek kivételt. Ők aktív társadalmi életet éltek és ismeretségi körüket jobban tudták bővíteni.

Ugyanakkor az alacsony munkakörben dolgozók nem a külföldi tapasztalatszerzés miatt költöztek el. Számukra a legfontosabb motivációt a remélt nagyobb jövedelem jelentette, így a legtöbben a nehéz munkakörülményeket is elvállalták. Enikő több ilyen munkakört is kipróbált. *„Nekem a bébiszitterkedéssel soha nem volt gondom (...) A hajón (...) na azt konkrétan rabszolgaságként értékeltem, ezért is jöttünk el 5 nap után. Tehát, se enni, se aludni, csak dolgozni. Ezt nem gondoltam úgy, hogy ezt munkakörülménynek lehet nevezni (...) A cirkusznál ott megint azt, hogy beülünk a kocsiba, kocsikázunk, szétnézünk, világot látunk. Azt megint nem értékeltem, úgyhogy úgy gondoltam, hűha, ez nem felel meg az én végzettségemnek”* (Enikő, szórólapozó). Egyesek tudatosan építették fel a kinti karrierjüket. Jenő először fizikai munkákat vállalt, de a nyelv magabiztos elsajátítása után saját szakmájának megfelelő munkakört keresett. Az első munkája *„fizikai munka volt, de gyakorlatilag hibátlan volt, hogy az ember elkezdjen ott élni és valamilyen keresete legyen”* (Jenő, kereskedő). Ezt követően rövid időn belül talált egy szállodai recepciós munkakört *„amely egy picit tisztább volt. Az már kicsit jobban feküdt (...)”* a végzettségének. Elmondása szerint, tudatosan felkészült arra, hogy nem azonnal fog megfelelő munkát találni külföldön: *„Céltudatosan próbáltam egy olyan munkát keresni, ahol a kelet-európai piaccal foglalkoznak. Esetleg ki tudom*

használni, hogy magyar vagyok, hogy beszélek angolul és magyarul, aztán ez némi próbálkozás után sikerült is” (Jenő, kereskedő).

Összegezve a korábban említett három szempont vizsgálatát, a magasan képzett hazatérők az elvándorlást leginkább szakmai karrierjük egy fejlődési szakaszának tekintették, amely során törekedtek külföldi kapcsolatrendszerük fejlesztésére, míg az alacsonyan képzettek számára nem volt olyan fontos a szakmájukban való elhelyezkedés, sőt sok esetben a nyelvtudásuk fejlesztése sem. A motivációikkal párhuzamosan, a magasan képzettek elégedettek voltak a külföldi munkakörülményeikkel, miközben az alacsonyan képzettek nehezebb munkafeltételekkel találkoztak, mint korábban Magyarországon, így számukra részben ezért volt negatív élmény az elvándorlás. Az általános jellemvonásokon túl nem szabad elfelejteni az alacsonyan képzettek azon csoportját sem, akik számára nem a jövedelemszerzés volt a fő cél, hanem az idegennyelv tudás fejlesztése.

Az elvándorlók külföldön betöltött munkaköreinek vizsgálata (alacsony és magas képzettséget igénylő munkakörökre) leginkább a brain drain körüli tudományos diskurzusokhoz tud új eredményekkel szolgálni. A témában az egyik legvitatottabb nézet szerint, ha a migráns az iskolai végzettségénél alacsonyabb munkakörben dolgozik külföldön, akkor az elvándorlás brain wastenek minősül. Ellenben, ahogy az több interjúpartnerem példáján látszott, a külföldi munkatapasztalatnak a nyelvi készségek fejlesztése révén is lehet pozitív hozadéka. Tehát kivételes esetben a betanított munkát is lehet hosszú távú befektetésnek tekinteni, ami később megtérül például a jobb nyelvtudás révén. A feltételezés bizonyításához azonban szükséges lenne tudni, hogy az egyén számára melyik választás térül meg jobban: *i)* elvándorolni és mosogatni Londonban három évig, vagy *ii)* otthon maradni és jelentkezni egy nyelviskolába. Az elvándorló választási lehetőségeinek ilyen mértékű sematizálása azonban még így sem vezet eredményre. Ha a költségeket ki is tudnánk pontosan számolni, a személyes élményeket, egyéb tacit tudást, amelyet az egyén elsajátít a külföldi munkavégzés során nem tudjuk átkonvertálni egyetlen mutatószámmá. A külföldi munkatapasztalat hasznosíthatósága tehát függ a külföldön megszerzett új képességektől, így a betanított munkásként dolgozó hazatérő is fel tudja használni azt karrierje fejlesztéséhez.

8.3. A hazatérés megítélése az egyes visszavándorló csoportokban

Dolgozatomban arra a fő kérdésre kerestem a választ, hogy a különböző hazatérő csoportok hogyan értékelik a külföldről történő visszavándorlást? A fejezet célja, hogy megvizsgálja *i)* milyen külföldi élettapasztalatok befolyásolták a visszavándorlást, *ii)* az interjúalanyok milyen szándékkal tértek haza szülőhazájukba, illetve *iii)* a visszatérés folyamata során milyen akadályozó tényezőkkel találkoztak, amelyek kihathatnak a jövőbeli migrációs döntésekre is.

Az elemzésnél a visszavándorlókat a külföldi munka típusa (alacsony vagy magas képzettség) és a családi állapot (egyedülálló vagy családos) alapján osztottam csoportokra. A narratívák kiértékelésénél felbukkan a push-pull modell elmélete, amely a küldő és a fogadó országban rejlő vonzó és taszító tényezőkkel magyarázza a vándorlást. Bár az elmélet hasznosságát sokan megkérdőjelezik, a migrációs döntéshozatal során a visszatérők mérlegelik az egyes tényezők fontosságát (EPSTEIN, G. S. 2013). A következőkben ezekkel a szempontokkal értelmezem a hazatérés megítélésére adott válaszokat.

Elsőként a **külföldön szerzett élettapasztalatokat** vizsgálom meg. Ezek jelentősége a push-pull modellből ered, miszerint a külföldön szerzett negatív tapasztalatok taszító tényezőként jelentkezhetnek és visszaköltözésre motiválhatják az elvándoroltakat, ellenben a pozitív élmények inkább a külföldön maradást erősíthetik az egyéneknél. Általánosságban megállapítható, hogy a visszatérés nem vezethető vissza egyetlen egy tényezőre. Ahogy László jellemezte a visszavándorlást, az „*egy ilyen furcsa mixtúra volt. Távolság, ezért kényelmetlenség, család és baráti kapcsolatok, és mindenekelőtt az, hogy a gyerekeket nem kívántam ilyen módon elveszíteni*” (László, kutató). Az interjúalanyok válaszaikban kiemelték, hogy hazatérésük több tényező miatt történt meg, azonban az egyes tényezők között vannak fajsúlyosabb és kevésbé fontos elemek.

A visszavándorlást erősítő indokok között találjuk a **külföldi munkával** kapcsolatos negatív tapasztalatokat. A külföldi munkakörülményeket sokan jónak találták, a megkérdezettek közül többek számára mégis a nehéz és nem megfelelő munkakörülmények bizonyultak sorsdöntő motivációnak a hazaköltözésben. A képzettségüknél alacsonyabb munkakörökben dolgozó diplomás fiatalok közül többen egy idő után elégedetlenek voltak a külföldi munkakörülményekkel. Zsófia is közéjük tartozott, aki csak ideiglenesen tudta elviselni ezeket a megterhelő munkafeltételeket. Bár

kivándorlásának elsődleges célja a külföldön remélt jobb pénzügyi lehetőségek (magasabb fizetés és pénzügyi tartalék felhalmozása) adottak voltak számára, a külföldön végzett munka körülményei egy idő után komoly taszító tényezőnek bizonyultak: *„És úgy voltam vele, hogy én nem ezért tanultam ilyen sokat az egyetemen, meg stb., hogy én most Londonban, egy étteremben koktélokat kevergessek éjt nappallá téve szinte. Egy kicsit vártam már arra, meg ideje is volt elkezdeni a karrieremet, vagy valami hasonlót kezdeni magammal”* (Zsófia, felszolgáló). Gábor is így vélekedett, akinek egy idő után szintén nehezebbre esett a külföldön tapasztalt munka elviselése: *„Ha bejutottam az utolsó körbe, természetesen angollal kellett versenyezni, és természetesen mindig alulmaradtam. Ez is úgy elég volt. Meg ez a sok munka”* (Gábor, tanító).

Ezzel ellentétben a külföldi munkahely pozitív megítélése a külföldön maradást erősítette néhány visszatérőben. Az interjúalanyok közül néhányan úgy érezték, hogy a munkájukban külföldön jobban tudtak teljesíteni, mert megbecsülték őket, és emberileg is jobban bántak velük, mint korábban Magyarországon. Ahogy Enikő említette, a megbecsülést főleg *„anyagilag éreztem, de azt nagyon”* (Enikő, szórólapozó). Az egyik leggyakrabban említett tapasztalat a kevesebb adminisztrációs akadály volt. László szerint külföldön *„a bürokráciának sokkal kisebb mértékű jelenléte volt, mint az itthon megszokott”* (László, kutató). Egybehangzó vélemény volt, hogy külföldön kevesebb időt kellett ügyintézésrel tölteni, mint Magyarországon. Ezt, mint egy követendő példa itthon is szívesen fogadnák: *„Most már össze tudom hasonlítani, hogy milyen ott, meg itt vállalkozónak lenni. A nagy különbség az, hogy ott minden papírmunka sokkal egyszerűbb”* (Máté, vállalkozó). László a munkavállalással kapcsolatban gondolja hasznosnak a külföldön tapasztalt szokásokat. Elmondása szerint, amíg Magyarországon a munkaerőfelvétel egy bonyolult *„papirológia”*, addig máshol sokkal egyszerűbb a munkamenet: *„én megérkeztem kedden és csütörtökön megkaptam az első fizetésem”* (László, kutató).

További élettapasztalatnak számít a **fogadó ország társadalmába való integrálódás**. A visszavándorlás lehetőségét növelték például a külföldi társadalom olyan tulajdonságai vagy szokásai, amiket az interjúalanyok nem tudtak elfogadni. A befogadó társadalomra főként az Egyesült Királyságból hazatérők panaszkodtak. Mind az alacsonyan, mind a magasan képzett hazatérőket leginkább az a fajta angol mentalitás zavarta, amellyel erősen éreztették, hogy ki a bevándorló és ki a helyi állampolgár: *„azért rosszul esik, amikor majdnem leháynak. Belenéz a szemedbe és látja, hogy te csak egy betelepült (...) paraszt vagy, és úgy is kezel”* (Gábor, tanító). Bár ezt a tényt a legtöbben

elismerték, volt, aki tudatosan kerülte ezeket a konfliktusokat: „*Ahol mi voltunk, soha nem éreztették azt, hogy alantas személyzet lennénk, vagy valami ilyesmi. Volt olyan, aki szeretett volna fölvenni magához. Úri család. Oda nem mentünk el, mert nekünk ezek a társadalmi rétegek nem voltak ismerősek*” (Enikő, szórólapozó). További negatív véleménnyel voltak a külföldiek rendszeres étterembe járási szokásaival kapcsolatban is. Ugyan a válaszadók korábbi szokásaikkal ellentétben külföldön szintén eljártak étterembe, mert „*fáradtak voltunk, meg messze volt a munkahely, hideg volt, nem volt kedvünk főzni, és mert megtehettük*” (Zsuzsanna, tanító), de ahogy egyikük említette: „*az, hogy minden nap ott egyek! (...) Elképzelhetetlennek tartottam*” (Márta, recepció).

Azok, akik pozitív véleménnyel voltak a befogadó társadalomra jellemzően a kulturális különbségekben látták a pozitívumokat. „*Olyan, mintha minden téren kicsit fejlettebb lenne. A közlekedési kultúra, az udvariasság (...) amikor kiránduláson találkozol emberekkel, kicsit nyugodtabbak, kicsit toleránsabbak (...) látom, hogy nem sokkal messzebb, de sokkal jobban működik. De nyilván, ha csak én tudom és én próbálok úgy viselkedni, ahogy szerintem jobb, akkor már nyertünk valamit*” (Barnabás, kutató). Az eltérő szokások megismerése leginkább azoknak volt szokatlan élmény, akiknek kevés tapasztalata volt korábban külföldön. Ez főként az alacsonyan képzett, egyetemi diplomával nem rendelkezőkre vonatkozott. A kezdetben újdonságnak számító szokások később mindenki számára napi rutinná váltak: „*Jó igen, van ez a szokás az angolszász világban, How are you? Úgyse érdekel senkit sem hogy vagy. De akkor is, „Thanks, fine!” Akkor is valamit válaszolsz rá, és akkor van egy bevett szociális érintkezési sablon, amit ha követsz, akkor úgymond beleilleszkedsz az egészbe, nem lógsz ki és elfogadnak. Tehát ezek ilyen meglátások, amiket az ember egy pár év után tisztábban lát, mint az első félév, hurrá optimista, rózsaszín ködjében*” (László, kutató). László véleménye több interjúalany válaszához hasonlít, aki egy markáns különbséget fogalmazott meg a külföldi, azon belül az angolszász és a magyar ember között: „*nem volt ez a bizalmatlanság (...) nem azt gondolják rólad, hogy hazudsz. Ott az az alapértelmezett, hogy igazat mondasz. Ezt sokkal jobban elrejtik egy ilyen udvariasság máza alá*” (László, kutató). Ez a szemlélet több hazatérőben is komoly személyiség-változást eredményezett, elmondásuk szerint nagyban hozzájárult, hogy más emberré váljanak. Ilyen a külföldi munka során elsajátított ilyen tipikus személyiségjegy volt például a németekre jellemző precízesség.

A visszatérésre még további két negatív indokot említettek az interjúalanyok. Az egyik a **külföldi oktatási rendszerek** (leginkább a brit általános iskola) gyengesége volt,

amiket a magyarnál sokkal rosszabbnak ítélték meg: „*Iskolát nem vállalnék be Angliában, nem mennék el tanítani. Ezt onnan tudom, hogy a főiskolai időszakom alatt voltunk kint egy csereprogram keretében két hónapot. Voltunk kint egy iskolában, láttuk, hogy működik. Már akkor borzasztó volt a helyzet. Még az a katasztrófa nem gyűrűzött be Magyarországra*” (Enikő, szórólapozó). Ezzel a véleménnyel több család hazatérő is egyetértett, akiknek a gyermekeik részt vettek a brit oktatásban.

A másik ilyen negatívum a **természeti környezet** volt. Bár csak elvétve említették, de a Brit-szigetéről hazatérők az időjárásra is panaszkodtak. „*Angliát nem szerettem, mert szinte mindig esett az eső. Kivéve télen, mert szerintem jobb idő van, mint nyáron. Tényleg tavasztól egész nyárig esett végig az eső, talán két hét volt, amikor jó idő volt és 30 fok körüli idő volt.*” (Zsófia, felszolgáló). Bár összességében az interjúalanyok ezt tartották a leggyengébb taszító tényezőnek mind közül, volt aki komolyan figyelembe vette hazatérése során: „*nehéz azt mondani, hogy pozitív és negatív (tapasztalat miatt tért haza – a szerk.), mert igazából nem az történt, hogy bármi jó vagy rossz történt volna. Egyszerűen csak annyi, hogy Írországban, amit nagyon nem szerettem és nagyon nem tudtam megszokni két és fél év alatt az az időjárás volt*” (András, informatikus).

Második pontban a **visszavándorlási motivációkat** emeltem ki, amik két módon befolyásolhatták az interjúalanyokat saját hazatérésük megítélésében. Egyrészt a kitűzött visszatérési célok nem teljesültek, másrészt a visszavándorlás rossz élményként jelent meg az egyén számára (pl. tragédia következtében történő hazatérés). A hazatérők a visszatérési szándékok között több tényezőt is kiemeltek, amelyek nagymértékben hatással voltak a hazatérésükre. Ilyen volt *i)* a család szerepe, *ii)* a honvágy, *iii)* az életszínvonal növelése, és *iv)* egyéni döntések, de egyedüli okként szinte egyetlen esetben sem jelölték meg őket (15. táblázat).

Alacsonyan képzett		Magasan képzett	
Egyedülálló	Családos	Egyedülálló	Családos
1) életszínvonal növelése	1) gyermekek kérésére	1) szakmai előléptetés	1) gyermekek identitásának megőrzése
2) saját vállalkozás indítása	2) család egyben tartása	2) új lehetőségek	2) szakmai előlép(tet)és
3) honvág	3) személyes okok	3) befektetés	3) személyes okok

15. táblázat: A három legfontosabb hazatérési motiváció a visszavándorlók egyes csoportjai számára

Forrás: saját szerkesztés

Első helyen a **család** szerepét kell kiemelni. Ahogy arra az online kérdőíves vizsgálat is rámutatott, ez egy fontos motiváció volt a magyarok hazaköltözése során. Az interjúalanyok válaszaiban a család kétféle módon jelent meg. Egyrészt értelmezhető a visszatérés szempontjából negatív tényezőként, mint ami egy előre nem várt eseménynél előfordulhat (pl. halálesetnél, a szülők, nagyszülők ápolásánál vagy a családi gazdaság átvételénél). Ilyenre volt példa Fülöp esete is, akinek a családjában történt tragikus hír döntő tényezőnek bizonyult a visszaköltözésnél: „Egyik héten hazatelefonáltam. Akkor kiderült, hogy nagyapám meghalt (...) Már egyébként is rossz volt már kint a helyzet és akkor mondtam: na, akkor én most megyek. És akkor intéztem a repülőjegyet” (Fülöp, sörfőző). Másrészt a család pozitív jelentéstartalommal is rendelkezhetett a hazaköltözés során. Leginkább a magasan képzett remigránsok hangsúlyozták, hogy a gyermekeik voltak az egyik legfontosabb visszahúzó tényezők, azonban a kulturális identitásváltozás modelljének két csoportjától, a szubtraktív és additív hazatérőktől eltérően, ők nem bánták meg a hazatérésüket. A gyermekek érdekében történő visszavándorlás sokszor az iskolakezdéshez kötődik (ZAICEVA, A. – ZIMMERMANN, K. F. 2012): „Azért is volt fontos akkor hazajönnünk, amikor hazajöttünk, mert akkor kezdte a fiam az iskolát” (János, kutató). Számukra a legfontosabb hazaköltözési motiváció mögött a gyermekeik asszimilációjától való félelem állt: „Otthon csak magyarul beszéltünk. Kettős érzések voltak bennünk, nem aggódtunk, de inkább azt sajnáltuk, hogy vége. Bennünk volt, hogy ennek így kell lennie, nekünk és a gyerekeknek is hosszabb távon így lesz jobb. Azért sem akartunk kint maradni, mert azt szerettük volna, ha a gyerekek magyarok maradjanak. Ha kint maradnánk vagy luxemburgivá vagy európaivá, ilyen semmivé válnának” (Gergő,

fordító). Egy másik hazatérő válasza szintén hasonló volt: „*Amikor láttam azt, hogy a barátnőnk 8 éves meg 12 éves kisgyerekeire rájuk kellett szólni, hogy magyarul beszéljenek egymás közt otthon (...) Én ilyeneket nem akartam. Nem bírtam elképzelni, elviselni se ennek a gondolatát, hogy nekem rájuk kelljen szólni a gyerekekre most ne angolul, hanem magyarul beszéljetelek*” (Pál, kutató). Ezek a példák is jól alátámasztják, hogy a visszaköltözés motivációja összetett és több tényezőből áll.

Megjelent a **honvágy** is, mint visszatérési szándék, amely leginkább azoknál okozott jelentős problémát, akik egyedül költöztek külföldre. Számukra már a kiköltözést követő szakaszban is nagy gondot jelentett a honvágy leküzdése, de ahogy Nóra példája is alátámasztja, a visszatérésnél halmozottan jelentkezett: „*Spórolhattam volna még több pénzt, de úgy éreztem mérlegre tettem, hogy család, barátok, itthoni lét, élmények, nyár, mert ugye kint nem nagyon van nyár. Vagy pedig a pénz. És így győzött Magyarország*” (Nóra, eladó).

Következő motiváció volt az **életszínvonal növelése** érdekében történő visszavándorlás, amely során főként a lakóingatlanba való befektetést említették a remigránsok. Ahogy a szakirodalom is kiemeli, többen a külföldre költözést csak átmeneti megoldásnak gondolják (KOVÁCS É. – MELEGH A. 2000). Az interjúalanyok döntő többsége már a kivándorlás előtt elhatározta, hogy vissza fog térni Magyarországra. Ez részben olyan kötöttségeknek is betudható, mint a határozott idejű munkaszerződés (főként a magasan képzettek esetében), de az interjúalanyok hosszútávú terveiben egy magyarországi visszaköltözés gondolata már a kezdetektől megvolt: „*Egy idő után akárhol is vagy és akármit is csinálsz, szerintem elkezdesz gondolkodni, hogy most már ideje lenne hazamenni és megalapozni vagy elkezdeni a saját életedet. Úgyhogy tulajdonképpen ezért is jöttem haza*” (Dóra, reklám-ügyintéző). Egy másik interjúalany is hasonló célból tért haza. Miután félretett egy bizonyos összeget, úgy gondolta, hogy ezt a pénzt Magyarországon szeretné befektetni egy olyan területbe, amely az életkörülményein tudna javítani: „*Én mindig arra vágytam, hogy legyen egyszer egy saját tulajdonom (...) Amikor hazajöttem, akkor vettem egy lakást. És ez volt az álmom, mindig ezt akartam. Végre egy hely, ahol egyedül vagyok, és ahol senki nem szól bele abba, hogy én hogyan élek otthon*” (Gábor, tanító). Az interjúalanyok közül főként az egyedülálló alacsonyan képzettek voltak azok, akik visszavándorlásuk fő céljának a befektetést (pl. ingatlan, vállalkozás indítása) említették.

Az eddig bemutatott, jól elkülöníthető hazatérési motivációk mellett az **egyéni döntések** szerepe is fontos volt. Ilyen például a kivándorló hozzáállásában végbement

változás a befogadó környezethez. Az egyik magasan képzett, családos kivándorló a kezdeti ismeretlen környezet felfedezésében érzett optimista, kalandor hozzáállása idővel eltűnt és hazatéréséhez több személyes probléma is hozzájárult (pl. morális és személyes ellentétek): „*Nem Csehországgal volt bajunk, de valahogy 3 év után úgy éreztük fárasztó külföldön élni. Jöjjünk haza, hátha... hátha könnyebb lesz. De nem szakmai kihívásból döntöttünk úgy, hogy külföldről visszajöjünk, hanem érzelmi okokból*” (Barnabás, kutató). Egy másik magasan képzett hazatérőnek is a saját véleménye volt a döntő: „*Nem akartam letelepedni ott (...) és a gyerekeim kezdtek fölőni már. 10-12 évesek voltak és ha idősebbek lettek volna már, vagy egyre jobban mentek volna a korosabb tinédzser kor felé, akkor szinte lehetetlen lett volna hazajönni*” (Sándor kutató). Jellemző volt még az interjúalanyokra a pozitív hazatérési szemlélet. Mindkét hazatérő csoportban (alacsonyan és magasan képzettek) többen is nagy tervekkel tértek haza Magyarországra: „*Úgy éreztem itthon lesz egy csomó lehetőségem, dolgom, és minden milyen remek lesz*” (Szabolcs, fordító). E tervek azonban nem mindenki számára teljesültek, amelyek a jövőbeli migrációs lépéseikre nagy befolyással bírhatnak.

Harmadik pontban a **visszatérés körüli akadályokat** lehet kiemelni, amelyek az egyik legnagyobb hatással voltak a hazatérés megítélésére. Az alacsonyan és magasan képzettek hazatérése eltérő mintázatokat mutatott. A magasan képzett visszatérőknek nem okozott jelentősebb akadályt a **magyarországi munkaerőpiacra való visszailleszkedés**. Többségük kapcsolatban maradt korábbi munkaadójával és rendszerint oda visszakerülve szakmai előmenetelben részesült. Ahogy egyikük említette: „*Nem jöttünk volna haza, ha nincs az a pozíció*”. Egy elnyert támogatásnak köszönhetően, már külföldről elkezdte szervezni a leendő magyarországi munkáját, így hazatérve azonnal be tudott kapcsolódni egy olyan munkába, amely előrelépést jelentett a kivándorlás előtti szinthez képest: „*azt hiszem, hogy június 30-án szálltam ki a repülőből, és július 1-én kezdtem a munkát itt. A műszereimnek egy része akkor már ott várt a szobámban. Gyakorlatilag egyből el tudtam kezdeni itthon a labort. És addigra már egy embert is fölvettem, szintén így e-mailezésen keresztül*” (János kutató).

Ezzel ellentétben az alacsonyan képzett hazatérők mind a közvetlen hazatérés során, mind az ezt követő visszailleszkedésnél több akadályozó tényezővel szembesültek. Egyrészt a külföldi munkakörülmények egyes szakmákban (pl. tanító, hentes) nem számítottak előnynek, így e visszatérőknek a munkaerőpiacon való elhelyezkedés időbe telt. A munkába állást tovább nehezítette a kapcsolatok hiánya, mivel korábbi munkáltatójukkal nem tartották a kapcsolatot. A munkakeresés közben sokan pénzügyi

problémákkal is küzdöttek, mivel a külföldön megszokott életminőséget próbálták fenntartani hazatérésük után is, így felérték a megspórolt pénzük nagy részét. Ahogy egyikük említette, a visszatérése óta „*itthon téblábolok*” (Fülöp, sörfőző). De nem kizárólag ezek miatt a problémák miatt nem tudtak munkát találni. Zoltán példája jól szemlélteti, hogy nem tudott a számára megfelelő munkát találni. A hazatérése óta regisztrált munkanélküli volt, de ez időszak alatt folyamatosan próbálkozott munkába állni: „*nem tudom hány száz állásra jelentkeztem már*”. Próbálkozott a korábbi munkaadójánál is, ahol a külföldi munkatapasztalata nem a remélt munkaerőpiaci-előnyt váltotta ki, hanem az ellenszenvet. Úgy vélték, hogy a külföldi tapasztalattal sokkal többet fog kérni, mint az átlag munkavállaló: „*azt mondták nem foglalkoznak ilyenekkel*” (Zoltán, hentes).

A nemzetközi szakirodalomra reflektálva a kutatási mintában nem volt kiemelkedően magas a **vállalkozási kedv**, miközben a visszatérők nagyobb arányban kezdenek vállalkozni a hazatérésüket követően, mint azok, akik nem vándoroltak el (CONSTANT, A. – MASSEY, D. 2003, AMBROSINI, J. W. *et al.* 2015). Azok, akik említettek ilyen terveket, az alacsonyan képzettek közé tartoztak. Az egyik visszatérő többször dolgozott külföldön. Első alkalommal bébiszitter volt egy családnál, így mikor hazatért Magyarországra, a külföldön megspórolt pénzéből alapított egy vállalkozást, amely külföldre közvetített ki magyar bébiszittereket. Egy másik visszatérő külföldön kezdett vállalkozásba, amelynek az ötletébe itthon is sikeresen befektetett, míg egy harmadik hazatérő a családi vállalkozásukban kezdett dolgozni.

Következő akadályt jelentett a visszatérés utáni **pénzügyi helyzet**, amely mind az alacsonyan, mind a magasán képzettek számára problémát jelentett. Az egyik interjúalany a pénzügyi helyzetét úgy jellemezte, hogy amíg külföldön „*ha eszembe jutott, hogy most hazajövök két-három napra, kell valamit itthon csinálni, akkor fölmentem és megvettem a repülőjegyet. Most meg azt kell nézegetnem, hát igen, ha most megveszem a repülőjegyet, lehet, hogy holnapután nem lesznek a számlák befizetve. Ugyanannyi a repülőjegy kint, mint itthon, csak kint kerestem hatszor annyit. Itt a napi fizetésem annyi, mint kint az óradíjam volt*” (Gábor, tanító). Sokakkal ellentétben volt olyan, aki (az időközben fellépő egészségügyi problémák miatt) saját hazatérését pénzügyileg veszteségesnek találta: „*csupán egy 25 kg-os csomaggal jöttünk haza (...) az összes spórolt pénzünk ráment a férjem és az én kórházi ápolásomra, amit még kint kellett megfizetnünk*” (Zita, konyhai kisegítő). Számukra a munkaerő-piaci lehetőségeket a megváltozott egészségügyi állapotuk tovább súlyosbította.

Adminisztrációs akadályok is nehezítették a visszatéréssel járó ügyintézés, amelyek az elmondások szerint inkább csak zavaró körülmények voltak, de az elhúzódozó ügymenetek sok esetben rányomták bélyegüket a hazatérésre. Ilyen akadály volt például a családi támogatás „mobilizálása”, amely Balázs családjának jelentett kisebb problémát: *„Az, hogy ha össze lennének kötve a rendszerek és ... nyomon tudná a magyar NAV-tól elkezdve és az összes többi hatóság, hogy mi kint milyen támogatásokat vettünk igénybe (...) ez az ország nincs felkészülve, hogy ezeket az embereket visszaintegrálja a rendszerbe. És ez nyilvánvalóan egy csalódás”* (Balázs, kutató).

Az anyaországba való visszatérés során további probléma volt a **hazai társadalomtól való elidegenedés**. Ezt a megkérdezettek döntő többsége jelezte, hogy elég nehéz volt számukra a megváltozott környezethez való alkalmazkodás és néha több hónapig is eltartott: *„egy csomó dolog született, ami nem úgy volt, ahogy korábban. De valahogy az egész itthoni léthez úgy érzem egy év kellett, mire teljesen visszaszoktam”* (Pál, kutató). A legtöbben a magyarok mentalitására panaszkodtak. Gábort például érzelmileg nagyon hátráltatja ez a tulajdonság, mivel külföldön mindennek az ellenkezőjét tapasztalta: *„Nagyon nehéz visszaszokni. Ami engem a legjobban kiakaszt Magyarországon, az a mentalitás. Tehát nagyon. Engem ez annyira, olyan szinten le tud vinni az itteni mentalitás, az emberek hozzáállása, az emberek nézése, az emberek beszéde, van, hogy két-három napig befordulok”* (Gábor, tanító).

Érzelmi akadály viszont a **külföldre visszahúzó honvágy** is lehet, ami a visszatérők egy csoportjánál jelentkezett. Ez részben a pozitív élettapasztalatoknak és a magasabb életszínvonalnak volt köszönhető. Azok az interjúalanyok, akik említettek ilyen érzést, rendszerint kiemelték egy jövőbeli lehetséges elvándorlás lehetőségét: *„Háromszor kellett visszamenni Londonba a meló miatt. Mind a három alkalommal, amikor megérkeztem az első 1-2 órában egy adott ponton elsírtam magamat. Pedig egyáltalán nem vagyok ez az érzelmes fajta, de egyszerűen nem bírtam ki (...) Most egyébként, ahogy mondom neked, elkezdek libabőrözni. Egyszerűen annyira erősen kötődtem Londonhoz érzelmileg”* (Nándor, informatikus).

A hazatérési motivációkkal kapcsolatos eredményeket két lépésben lehetne összegezni. Elsőként a magasan és az alacsonyan képzettek motivációit (taszító- vagy vonzó-tényezők) vizsgálva megállapítható, hogy a hazatérés nem vezethető vissza egyetlen tényezőre, de az említett okok között létrehozható egyfajta fontossági sorrend.

Az alacsonyan képzett hazatérőknél a negatív tapasztalatok (taszító tényezők) voltak hangsúlyosabbak, amelyek közül a munkahelyi tapasztalatok (pl. rossz

munkakörülmények) és a befogadó társadalom iránt érzett ellenszenv (pl. ismeretlen szokások, idegenellenesség) hangzottak el legtöbbször.

A magasan képzett hazatérők motivációinak vizsgálatához MARTIN-BRELOT, H. és szerzőtársai (2010) vizsgálatát lehet alapul venni, akik tanulmányukban az európai kreatív osztály térbeli mobilitását vizsgálták. Bár a dolgozat alapját képező kutatásban nem volt szempont a kreatív osztály vizsgálata, a közös jellemzők (pl. iskolázottság, foglalkozás, motivációk) alapján van átfedés a két csoport között. A szerzők a vándorlás bekövetkeztéhez döntőnek vélt tényezőket három kategóriába sorolták: személyes (pl. család, földrajzi helyhez köthető élmény), kemény (pl. jövedelem, közösségi hálózat) és puha (pl. természeti környezet, befogadó társadalom kulturális attitűdje) tényezőkre. Vizsgálatuk szerint az európai kreatív osztály leginkább a személyes tényezőket, legkevésbé pedig a puha tényezőket vette figyelembe a vándorlásuk során.

Az összevetésből kiderül, hogy a MARTIN-BRELOT, H. és társai (2010) által vizsgált kreatív osztályhoz képest a megkérdezett magasan képzett magyar hazatérők csak részben hasonlítanak. Egyrészt, a kivándorlás során az interjúalanyok számára a munkával kapcsolatos motivációk jelentek meg első helyen (a szerzők ezt kemény tényezőnek vélték), másrészt, a hazatérés során a család szerepe (személyes tényező) volt döntő fontosságú. Az alacsonyan képzettekkel összevetve, a visszatérésben főként vonzó-tényezők (pl. jó hírű munkahely, szakmai előrelépés, magyar identitás) szerepeltek.

Második lépésként a hazatéréssel való elégedettség is vizsgálható a két csoport között. E szempont fontosságát az adja, hogy a hazatérésbe vetett remények eltérő módon teljesültek a remigránsok számára. Leginkább e tervek nem teljesülése esetében nagyobb az esély az ismételt kivándorlásra (re-emigrációra), így fontos tudni, hogy a visszavándorlók mely csoportjára jellemző leginkább ez a tulajdonság. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a külföldről való visszavándorlás utólagos megítélését több dolog is befolyásolhatja, például a hazatérés óta eltelt év, visszaintegrálódás a magyar társadalomba, a családtagok véleménye vagy a külföldi munkatapasztalat hasznosítása.

A két csoport között markáns eltérést találunk. Az alacsonyan képzettek sokkal elégedetlenebbek voltak a hazatérésükkal. Csalódottságuk egyik oka, hogy számos negatív élmény érte őket (pl. elhelyezkedési- és anyagi problémák) a visszavándorlás során. A másik okot azokban az elvárásokban kell keresni, amelyeket a hazatéréstől vártak (pl. életszínvonalbeli emelkedés, ingatlanvásárlás, előrelépés a kivándorlás előtti jövedelemhez és munkakörhöz képest). Mindezek nem teljesülése arra a döntésre

vezethetik az alacsonyan képzetteket, hogy ismét elvándoroljanak Magyarországról, ami több interjúalanyomnál is megfogalmazódott.

Ezzel szemben a magasán képzettek közül majdnem mindenki elégedett volt a visszavándorlással. A remigráció során kevés akadállyal találkoztak, a munkaerőpiacra való visszailleszkedésük is sokkal könnyebben ment és az életszínvonalbeli visszalépésük sem volt olyan mértékű, mint a másik csoport esetében. Azok, akik elégedetlenek voltak, kényszerből tértek haza (pl. családi okok), de ők nem a negatív tapasztalatok miatt mennének ismét külföldre, hanem az új lehetőségek (pl. szakmai) céljából. A magasán képzett interjúalanyok közül szinte mindenki nyitott lenne egy újabb külföldi munkavállalásra, azonban ennek az időtartama jóval rövidebb lenne, mint a korábbié.

A migráció ilyen mikrogeográfiai léptékben történő vizsgálata nagyobb léptékeket (interregionális vagy nemzetközi) átívelő modellezésre nem alkalmas, de elősegítheti a vándorlások pontosabb megértését. Az eredmények gyakorlati hasznosítása olyan visszatérést ösztönző támogatások kidolgozásához járulhat hozzá, amelyek a családi (személyes) tényezőkre (pl. családtagok elhelyezkedésében történő támogatás, óvodai vagy iskolai ellátásban történő asszisztálás) is építenek a külföldön dolgozók hazacsábításában (pl. „ThAFF”, „mv4you Agency”). Ezeket a javaslatokat a kutatási eredmények összegzésében részletezem.

8.4. A visszatérést befolyásoló mikro- és makro-tényezők fontossága

Kutatásomban a mikro- és makro-tényezők fontosságát szintén vizsgáltam, ami a hazatérőknél három időszakra vonatkozott: a kivándorlás előtti, a kivándorlás alatti és a hazatérés utáni életszakaszra (16. táblázat). A mikro-szinthez sorolhatók a szűkebb értelemben vett személyi-családi tényezők, így például a családtagok vagy a barátok közelsége, illetve a szakmai előmenetel. A makro-szint az egyéntől független társadalmi-gazdasági környezetet jelenti, amely lehet regionális, országos vagy transznacionális léptékű (például általános gazdasági helyzet, jövedelmi viszonyok, munkahelyi környezet, a befogadó társadalom jellemzői, vagy az egyedi tájkép).

A hazatérő képzettsége	Kivándorlás előtt	Kivándorlás alatt	Visszavándorlás után
Alacsonyan képzett	makro	makro	mikro
Magasan képzett	mikro	makro	mikro

16. táblázat: A mikro- és makro-tényezők fontossága a vándorlás során

Forrás: saját szerkesztés

A migrációs döntéshozatal komplexitását jól jelzi, hogy a kivándorlás előtt az egyéni- és makro-tényezők egyaránt fontosak, továbbá, a képzettség szerint is más-más tényezők motiválják az egyéneket az elvándorlásra. A magasan képzettek számára a mikro-tényezők a dominánsabbak. Többségük az elvándorlást egy átmeneti időszaknak, egy életszakasznak tekinti. Volt, akit a kalandvágy, a kihívás késztetett elvándorlásra, de jellemző cél volt a szakmai fejlődés is. Az egyik hazatérő például próbálta magát teljesen függetleníteni Magyarországtól, amikor elköltözött külföldre: *„Eladtam mindenemet itthon és annak a pénznek a kamatjából is el lehetett élni külföldön. Csakhogy nem láttam semmi perspektívát Németországban, merthogy semmi nem az enyém, semmi nem a feleségemé, nem oda születtünk. Egész egyszerűen túl kényelmes volt, túl perfekt. Nem volt kihívás”* (Máté, vállalkozó). Ezzel ellentétben az alacsonyan képzettek esetében a makro-tényezők játszottak nagyobb szerepet, mint például a magasabb munkabér, és az ebből remélt magasabb megtakarítás.

A külföldön töltött idő alatt a vándorlók többsége nagyon elégedett volt a makro-tényezőkkel, amelyeket később a hazatérésük után hiányoltak. Többen említették a szociális támogatások nyújtotta előnyöket (például lakhatási támogatás), a környezetváltozás jótékony hatásait, a sok lehetőséget, amit külföldön el tudtak érni. *„Sokat kirándultunk. Amikor nem, akkor valakinél sütögetés volt (...) Volt olyan nap, hogy beültünk az autóba, megtankoltuk (...) aztán a felét elautóztattuk. Tényleg ebből állt az életünk egész hétvégén”* (Zoltán, hentes). Az interjúalanyok túlnyomó többsége említett olyan dolgokat, amelyeket külföldi életszakaszuk során nagyon pozitív emlékeknek éltek meg. Ilyen volt a fogadó ország kulturális szokásainak megismerése, az emberek magaviselete. Az egyik hazatérő a kollégáit elemezve említette, hogy *„az angolszász világban az embereknek az alapértelmezett viselkedése az az udvariasság. Még akkor is, ha nem szeretnek, akkor is udvariasok maradnak veled”* (József, kutató). Ezt egy másik visszatérő is megerősítette: *„Bárkihez mész (...) „How are you? (...) Teljesen mindegy,*

lehet az életemben nem is láttad. (...) És ezt minden nap megkérdezték, minden délután mondták, hogy holnap találkozunk. Részben jó. Itt meg mi van? Meg ne kérdezd a magyart, mert még a végén el is mondja” (Zoltán, hentes).

További makro-tényezőknek tekinthetők a külföldi munkakörülmények. Pozitívumnak főként a nyitottságot, a nemzetközi munkatársak jelenlétét és a jó technikai felszereltséget tartották. Az egyedi, kimagasló munkahelyi juttatások és prémiumok szintén pozitívan befolyásolták a kivándorlók kint maradását: *„A fizetés örületesen nagy, de a munkakörülmények is jók, mondtam ugye ezt a szabadságot (nem olyan sok, de viszonylag akad), van egészségügyi biztosításunk, van egy komplett utasbiztosításunk, ami bárhol érvényes”* (Gergő, fordító). Mindazonáltal, a különböző munkamorál, munkaszemlélet nem volt egyértelműen pozitív minden interjúalany számára: *„Ami Londonban feltűnt, hogy nagyon sűrűn cserélődnek a munkatársak. Ott ez az átlag, hogy ilyen pár hónapon belül ugye, jönnek új emberek. Elmennek, jönnek helyettük újak. Ugye ennyire nincsenek rászorulva a munkáltatók, hogy megadják azt a tiszteletet, vagy azokat a munkafeltételeket, hogy valakit maradásra bírjanak, mert úgyis van, aki pótolja, (...) viszont ilyen szempontból a munkavállalók is lazábbak szerintem. Annyira nem veszik komolyan a munkát, mint itthon”* (Nóra, eladó). Egy másik vélemény szerint a külföldön végzett munka megítélése vezette végül a hazatérésre: *„mégiscsak ilyen titkári munka. Ami azért két egyetemi diplomával körülbelül olyan három hónap alatt volt elsajátítható, de akkor már nagyon-nagyon jól tudtam (...) ez volt a legnagyobb probléma (...) szakmailag nulla kihívás”* (Anett, fordító).

A visszatérés során szintén több tényező motiválta őket, a mikro- és makro-tényezők egyaránt keveredtek. Előbbinél a legszembevetőbb a család szerepe volt: *„itt élnek az időskorú szüleim, és néhány barát is ide húz, de mielőtt visszaköltöztem, tudtam, hogy nem szeretnék itt lakni (...) itt nincs számomra munkalehetőség”* (Márta, recepció). Egy másik visszatérő a gyermeke miatt tért haza, aki nem tudott beilleszkedni a fogadó társadalomba, nem érezte jól magát külföldön, így megelőzve az újabb különélést a család a végleges hazaköltözés mellett döntött. Ahogy az interjúalany értékelte saját hazatérését: *„magánéletileg nagyon jó, hogy itt vagyok a családommal, legyökereztem úgymond, és nem kell a világot járnom. Karrier szempontjából katasztrófa”* (Tamás, kutató). A család azonban nem az egyetlen motiváció a hazatérésben. A szakmai előrelépés szintén fontos szempont volt a visszatérőknél, azon belül is a magasan képzett hazatérőknek: *„A jelenlegi munkahelyem magyar viszonylatban az egyik legnagyobb presztízssű (...) jó helyen akartam kamatoztatni a külföldi tapasztalatomat”* (Sándor, kutató).

Inkább mikro-, mint makro-tényezőként a táj is megjelent, mint hazatérési motiváció (pl. lokálpatriotizmus): „*hiába vagyok tisztában vele, hogy ez egy fejletlen térség, de én itt nőttem fel, nagyon szeretem ezeket a hegyeket, szinte tegező viszonyban vagyok a bokrokkal is*” (Csaba, építőipari szakmunkás).

A bemutatott három vándorlási szakaszban jól látható, hogy a mikro- és makro-tényezők fontossági sora rendje változhat, amelyet befolyásolhat a kivándorlási motiváció, a családi állapot és az egyén életszakasza. Általánosságban megállapítható, hogy a két tényező hatása tisztán és egyértelműen nehezen különíthető el egymástól a migrációs döntéshozatalban. A kivándorlás előtt az egyéni szempontok főként a magasan képzett migránsok számára fontosabbak, míg például az általános gazdasági környezet az alacsonyan képzetteknél kerül inkább előtérbe. A külföldi munkavállalás során mindkét csoportnál erőteljesen megjelenik a makro-környezet, de a hazatéréssel kapcsolatos végső döntésben a mikro-tényezők bizonyulnak fontosabbnak.

A mikro- és makro-tényezők fontossága a legtöbb migrációs elméletben megjelenik (pl. a neoklasszikus elméleteknél mind a két tényező jelen van, a migrációs rendszereknél főként a makro-, a közösségi hálózatoknál a mikro-tényezők ismerhetők fel). Ezek a tényezők a vándorlás különböző szakaszaiban eltérő súllyal jelentkeznek, azonban a konkrét migrációs döntésben a mikro-tényezők bizonyulnak fontosabbnak.

Az interjúk vizsgálat eredményeit összegezve nem tudunk egyértelműen olyan hazatérő csoportot felmutatni, amely bizonyosan hosszabb időre vagy véglegesen költözne Magyarországra. Az identitásváltozás csoportjai közül az affirmatív identitásúaknál látszik leginkább a migrációs út vége, a többi három csoportnál negatív és pozitív tapasztalatok is arra ösztönözhetik a hazatérőket, hogy esetleg ismét külföldre vándoroljanak. A szubtraktív identitásúak hiába tértek vissza külföldről negatív élményekkel, a problémákkal tűzdelt hazatérésük, illetve a hazai körülményekkel szemben érzett frusztrációjuk és elégedetlenségük miatt ismét elvándorolhatnak Magyarországról (ez utóbbi az additív csoportnál is előfordulhat). Ezzel ellentétben az additív és globális identitásúak a pozitív külföldi élményeik és az elvándorlás nyújtotta új lehetőségek miatt dönthetnek a re-emigráció mellett.

A munkakörök szerinti vizsgálatnál szintén nem mutatkoztak éles különbségek az alacsonyan és a magasan képzett hazatérők között, így mindkét csoportban találunk olyanokat, akik ismét elhagynák az országot. Enyhe különbséget a re-emigrációs motivációk között találhatunk, mivel az alacsonyabban képzettek főként taszító tényezők miatt vándorolnának el akár hosszabb időre is, míg a magasan képzettek csupán rövidebb idejű emigrációval terveznek, hogy újabb tapasztalatok megszerzésével saját karrierjüket építsék.

Összefoglalás, a kutatási eredmények gyakorlati hasznosításának lehetőségei

Az értekezés célja az volt, hogy megvizsgálja a magyar visszavándorlók különböző csoportjainak sajátosságait és elhelyezze a Magyarországra visszatérő migrációt európai és kelet-közép-európai kontextusban. A dolgozat témája alapján bemutatásra kerültek a kelet-közép-európai hazatérők egyedi jellemvonásai, a visszatérést támogató térségi és magyarországi kezdeményezések, illetve a magyar remigránsok különböző csoportjai.

A nemzetközi migrációs elméletek áttekintése után Magyarország szerepét mutattam be az európai migrációs hálózaton belül. Az elérhető statisztikai adatok jól tükrözik, hogy az elmúlt évszázadban Magyarország hol befogadó, hol kibocsátó országgént jelenik meg az európai és globális migrációban. A 2004-es európai uniós csatlakozást követően egyre többen vándoroltak el Kelet-Közép-Európából, amelyből a magyarok sem maradtak ki, ugyanakkor az elvándorlás 2004 után csak mérsékelten, majd 2012-től kezdve egyre intenzívebben jelent meg. A csatlakozást megelőző időszakhoz képest a fő célországok nem változtak, napjainkban a legtöbb elvándorló Németországot, az Egyesült Királyságot és Ausztriát választja, amelyek közül az Egyesült Királyság szerepe erősödött meg. A visszavándorlást tekintve megállapíthatjuk, hogy az elmúlt években az egyre növekvő elvándorlás mellett a külföldről hazatérők száma is növekedett. A visszatérők leginkább Budapesten vagy a fővárosi agglomerációban telepednek le. A hazatérést nagyban befolyásolhatja az Egyesült Királyság tervezett kilépése az Európai Unióból (Brexit), amely a szigetországban tartózkodó magyarok egy jelentős részét készítheti hazaköltözésre.

Ezt követően a **kelet-közép-európai visszatérők demográfiai és gazdasági összehasonlítását** végeztem el, amely során egy 2012-es online kérdőíves felmérés eredményeit másodelemeztem. A felmérés összesen hét országban zajlott, de dolgozatomban csak a lengyel, a cseh, a magyar és a szlovén elvándorlók és hazatérők adatait vizsgáltam. Az eredmények szerint a külföldön való munkavállalás, mint rövidtávú cél, leginkább a magyarok és a lengyelek számára jelentett lehetőséget, míg legtovább a szlovének terveztek külföldön maradni. Az elvándorlás motivációiban is jelentős különbségeket fedezhettünk fel. A magyar és lengyel elvándorlók számára inkább a magasabb külföldi jövedelem és a magasabb életszínvonal volt vonzóbb, míg a szlovének és csehek főként a jobb karrierlehetőségek miatt mentek külföldre. A kérdőíves

felmérés szerint a hazatérés a magyarok és lengyelek körében volt nagyobb, akik számára a család és az otthoni életszínvonal volt fontos. Ez utóbbi azzal magyarázható, hogy a kutatásban résztvevők többsége rendelkezett saját ingatlannal, így az ő esetükben a külföldön tapasztalható lakáspiaci körülmények egy idő után taszító tényezőként jelentkeztek.

Ennek ellenére a dolgozat első hipotézisét, miszerint *a magyar hazatérők tudatosan megtervezik a hazatérésüket*, nem sikerült alátámasztani. Egyrészt, a külföldi munkavállalás során fenntartott magyarországi ingatlan nem bizonyíték a hazatérésre (pl. kiegészítő jövedelemforrás vagy korábbi befektetés is lehet). Másrészt az interjús felmérés során csak a kisebbség említette, hogy a kivándorlás előtt már biztos tervei voltak a visszatérésre (pl. adott évig tervezett külföldön maradni, vagy „egy házra való” pénzt akart megspórolni).

Doktori dolgozatomban **a visszavándorlást támogató kelet-közép-európai és magyarországi kezdeményezéseket** is megvizsgáltam. Ezek között bizonyos szempontok szerint (pl. kezdeményezés célcsoportja, támogatás célja) több típust tudunk megkülönböztetni. Vannak nemzeti és helyi léptékű kezdeményezések, de találunk jól elkülöníthető programokat és szervezeteket, amelyek komplex vagy egyszerűbb célokat tűznek ki maguk elé (pl. szakorvosjelölteket megcélzó ösztöndíjak, külföldön dolgozó tudósok, Londonban dolgozó fiatalok vagy az összes elvándorolt). E kezdeményezések eredményességét nehéz mérni és összehasonlítani egymással. Egyrészt el kell különítenünk egymástól a program közvetlen eredményeként hazatérőket és a visszavándorlók „hasznosságát”. Például, bonyolult választ adni arra a kérdésre, hogy melyik éri meg jobban az ország számára: hazacsábítani 10 kutatót vagy 50 fizikai munkást? Másrészt vitatható a programok közvetlen és közvetett hatásának mérése is.

Felmerül a kérdés, hogy létezik-e jól működő, hatékony hazatérést támogató kezdeményezés? Nehéz, sőt szinte lehetetlen egy olyan visszatérést támogató kezdeményezést kidolgozni, amely több területet átfog (pl. betanított munkást és tudományos fokozattal rendelkezőt is megszólít) és az elvándorlók többségét hazacsábítja. Úgy gondolom, a válasz a jól átgondolt célok és célcsoportok kijelölésével oldható meg, de ezek mellé mindenképp nélkülözhetetlen az aktív és folyamatos kommunikáció (a szülőföld és az elvándorlók között). Az országot elhagyókat hazacsábítani és tartósan itthon tartani viszont ennél jóval nehezebb, mivel a végleges döntés nagyobb részt az egyénen múlik, így ezek a kezdeményezések csak asszisztálni tudnak a folyamatban (pl. tanácsadással, közvetítéssel, információ átadással).

Végül, a magyar hazatérők empirikus vizsgálatát végeztem el. Ehhez félig-strukturált interjúkat készítettem külföldről hazatért magyarokkal. Az interjúalanyokat több szempont (végzettség, családi állapot) szerint felosztottam és három kérdéskört vizsgáltam meg. Egyrészt a **hazatérők identitásváltozását** hasonlítottam össze, amelyhez Sussman kulturális identitásváltozás modelljét vettem alapul. A kutatásban részt vett magyar hazatérők között a külföldi munkavállalás hasonló identitásváltozással járt, ahogy azt a modell is leírja. A változás mértékét négy csoportra lehetett felosztani, amely alapján megkülönböztethetünk ún. affirmatív („megtartó”, „megerősítő”), szubtraktív („kivonó”, „kisebbítő”), additív („összeadó”, „összetevő”) és globális („kozopolita”) identitású hazatérőket. A legkevesebb új képességgel az affirmatív csoportba tartozók térnek haza, az elvándorlás során fontos maradt számukra saját identitásuk megőrzése. A szubtraktív hazatérők már jobban ki tudták használni nyelvtudásukat, de külföldön ők sem érezték jól magukat. Az additív és globális identitással rendelkezők tértek haza a legtöbb pozitív tapasztalattal. Az itthoni munkaerőpiac számára ők sajátították el a leghasznosabb képességeket (pl. nyelvtudás, vezetői képességek, új módszerek), azonban a körükben a legnagyobb az esélye az újbóli elvándorlásnak is. Az additív csoport elsősorban azért vándorolhat ki ismét, mert a hazatérés külső kényszerből történt (pl. a gyerekek haza akartak jönni), így kevésbé elégedettek a visszatérésükkel. A globális identitásúak ezzel ellentétben alapvető tulajdonságuk miatt vándorolhatnak ismét külföldre, mert számukra nem jelent akadályt másik ország kultúrájába beilleszkedni, foglalkozásuk révén pedig könnyen találnak új munkát.

Az identitásváltozáson kívül a külföldön betöltött munkakör jellege alapján **magasan- és alacsonyan képzettek**re osztva jellemeztem az interjúalanyokat. Az első lényeges eltérés a *kivándorlási motivációkban* volt. A szakmai fejlődés, a külföldi kapcsolatrendszer kialakítása inkább a magasan képzetteket motiválta, míg az alacsonyan képzettek főként a nagyobb jövedelem és a megtakarítások reményében hagyták el Magyarországot. A magasan képzettek a munkaerőpiac számára hatékonyabb képességekkel tértek haza (pl. szakmai tudás, vezetői képességek, szakmai kapcsolatok kialakítása), mint az alacsonyabb munkakörökben dolgozók, akik közül az idegennyelv tudás fejlesztését is csak néhányan említették.

Ezen kívül, a két csoport tagjainak *hazatérési folyamata* sem egyforma. A magyar munkaerőpiacra való visszatérés a magasan képzettek számára sokkal könnyebb és akadálymentesebb volt, köszönhetően annak, hogy korábbi kapcsolataikat felhasználták.

Így számukra a munkaerőpiaci visszaintegrálódás gyorsan ment, míg az alacsonyan képzettek jóval több akadályba ütköztek. Egyik ilyen nehézség volt a munkakeresés, a „megfelelő” munka megtalálása. Ez a korábbi külföldi munkájukkal hasonló bérezést, jó munkahelyi körülményeket és rugalmasabb időbeosztást jelentett, de mivel ezeket visszatérésük után nem, vagy csak hosszas keresés után találták meg, ezért ők rendszerint felérték a külföldön összegyűjtött pénzüket, így további anyagi problémákba ütköztek. A hazatérés utáni időszak különösen fontos az egyén szempontjából, mivel leginkább ilyen negatív tapasztalatok vezetnek el egy ismételt kivándorláshoz. Ez lehetséges jövőbeli forgatókönyvként leginkább az alacsonyan képzetteknel jelent meg.

Az interjúk vizsgálat eredményei alapján igazolást nyert a második hipotézis, azaz *a magasan képzett hazatérők külföldi munkatapasztalatukat jobban fel tudják használni a magyar munkaerőpiacon, mint az alacsonyan képzett visszatérők.* Az alacsonyan képzett hazatérők alig említettek szakmai fejlődésre utaló új képességeket, rendszerint csupán a kis mértékben fejlesztett idegennyelvi tudásukat említették, amiről nyelvvizsgával szinte egyikük sem rendelkezett (részben azért, mert jelenlegi munkájuk nem követelte meg, így önmaguktól nem próbálkoztak). Ők a külföldi munkatapasztalatukat kevésbé tudták hasznosítani. Ezzel ellentétben a magasan képzett hazatérők szinte kivétel nélkül jobb munkalehetőséget kaptak, mint amilyen a korábbi – külföldi és magyarországi – munkahelyükön volt. Az elsajátított képességeknél a vezetői készségek, a mélyebb szakmai tudás és a szakmai kapcsolatok kerültek leginkább említésre.

A disszertáció harmadik hipotézise szintén a mélyinterjúk vizsgálat során nyert bizonyítást, amely a következő volt: *A visszatérés utáni negatív tapasztalatok miatt a hazatérés átmeneti állapot lehet.* Az ismételt elvándorlást több nézőpontból meg tudjuk közelíteni. Egyrészt a külföldön megszerzett munkatapasztalatból lehet következtetni erre. A 8.3. alfejezetben részletesen bemutatásra került, hogy az alacsonyan képzettek miért küzdenek nagyobb visszailleszkedési problémákkal. Ha számukra a visszatérést követő időszakban ezek a nehézségek felhalmozódnak (pl. diszkomfort érzet a régi-új környezetben, pénzügyi nehézségek, pénzügyi tartalékok felélése, korábbi életszínvonal elvesztése), akkor ők lehetnek azok, akik leghamarabb továbbállnak. Másrészt az identitásban történt változások is meghatározhatják a jövőbeli re-emigrációt. Az alacsonyan képzettekhez hasonlóan negatív a visszatérés azon additív identitásúak számára, akik családi okok miatt tértek haza (pl. gyerekek kérésére), így a jövőbeli kivándorlást ők is lehetségesnek tartották. A globális identitásúakat már Sussman

modellje is ebbe a csoportba sorolja. A dolgozatban a szubtraktív csoportra is hasonló elvándorlási hajlandóság mutatkozott, amely leginkább a negatív visszatéréssel hozható összefüggésbe. A szubtraktív hazatérők nem tudtak túl sok hasznosítható képességet elsajátítani, ezért nehezen találnak új munkát, de a külföldön megszokott életszínvonalukhoz annyira ragaszkodnak, hogy annak fenntartása érdekében ismét elhagyhatják az országot. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a hazatérők több csoportját a visszavándorlást követő rossz tapasztalatások nagy mértékben befolyásolhatják az újabb elvándorlásra.

Végezetül dolgozatomban a migrációs motivációk földrajzi léptékét három időszakban (kivándorlás előtt, kivándorlás során és hazatérés után) vizsgáltam. A disszertáció e fejezetében megnéztem, hogy a migrációs döntéshozatalban a mikro- (pl. családi kötelek, szakmai fejlődés) vagy a makro-szintű (pl. társadalmi- és gazdasági környezet, munkakörülmények, táji adottságok) tényezők fontosabbak. Kivándorlás előtt a mikro- és a makro-tényezők egyaránt fontosak voltak. A magasan képzettek főként az egyéni szempontokat vették figyelembe (ide tartozott tipikusan a karrierlehetőség vagy a kalandvágy), míg az alacsonyan képzetteket a magasabb kereseti lehetőségek és a remélt megtakarítás ösztönözte. A külföldi munkavállalás során a mikro- és a makro-tényezők egyaránt meghatározók voltak, de szerepük kevésbé egyértelmű. Egyrészt a makro-tényezők közül, a magasan képzettek nagyon elégedettek voltak a külföldi munkakörülményeikkel, de az alacsonyan képzettek részben a nehéz munkakörülmények miatt jöttek haza. Másrészt a mikro-tényezők tekintetében, egyesek szakmai sikereket értek el, míg ellenkezőleg másokat ezek hiánya vagy a családtagok hiánya húzott vissza. Ez utóbbinak a fontossága jól kimutatható a hazatérési motivációkban. Az online kérdőíves felmérés eredményeihez hasonlóan, az interjúalanyok számára egyértelműen a mikro-tényezők döntöttek a hazatérés mellett, ezek közül is kiemelkedik a család szerepe.

Úgy gondolom, hogy az értekezésben bemutatott folyamatok és kutatási eredmények hasznosíthatósága olyan intézmények, szervezetek számára lehet fontos, amelyek elsősorban a (visszatérő) migráció valamely területével foglalkoznak, valamint hozzájárulhatnak a politikai döntéshozatal sikerességéhez is. A kutatási eredmények néhány lehetséges gyakorlati hasznosíthatósága és ezek alapján tett ajánlásaim a következő pontokban foglalhatók össze:

- Bár eddig is voltak különféle figyelemfelkeltő kampányok, amik felhívták az elvándorlók figyelmét a visszavándorlás fontosságára, a jövőben is támogatni kellene az ehhez hasonló programok megvalósulását. Fontos, hogy az elvándorlók

tisztában legyenek a visszavándorlásban rejlő lehetőségekkel, tudomást szerezzenek a hazatérést támogató kezdeményezésekről, fel tudjanak készülni a visszatérés során tapasztalható nehézségekre és a hazatérést követő legfontosabb teendőkre. Az ismertetésben a küldő országban működő munkaügyi hivatalok, a célterületeken működő külügyminisztériumok és migrációs szervezetek, valamint migrációs tapasztalattal rendelkező személyek (pl. nagykövetségi rendszer) segítségére van szükség. A kampányban több csatornán (pl. média, nyomtatott sajtó, internet) keresztül lehetne elérni a célcsoportokat (elvándorlást szándékozók, elvándoroltak, hazatérést fontolgatók). Ezt a célt egy egységes magyar diaszpórapolitika kialakításával is el lehetne érni.

- A visszavándorlás a külföldön szerzett tapasztalatok révén az egyén és országa számára is haszonnal járhat, így fontos a munkaadókat is tájékoztatni a hazatérés jelentőségéről. A célcsoportok között kiemelhetjük a munkaerő-kölcsönzőket, a vállalkozásokat (azon belül is főként a multinacionális cégeket), valamint a K+F szektor szereplőit. A megfelelő munkahely kiválasztása kulcsfontosságú hiszen, ha a külföldön szerzett új képességek találkoznak a munkaerő-piaci elvárásokkal, a visszatérés mindkét fél számára sikeres lehet.
- A kutatás megerősítette azoknak a tájékoztató eszközöknek a fontosságát, amelyek mintegy átfogó, információs csomagként tájékoztatják a hazatérést fontolgatókat. Ennek a legfontosabb elemei a következők: *i)* ismerteti a szülőföld (ország, régió, település) fejlődési pályáját; *ii)* iránymutatást ad a hazatéréssel kapcsolatos ügyintézésről (pl. bejelentési kötelezettségek); *iii)* támogatást nyújt a munkaerő-piaci lehetőségekről; *iv)* tanácsokat ad a hazatérés előkészítésére; *v)* pozitív történeteket mutat be a hazatérés néhány nehézségeivel együtt. Ez a tájékoztatás működhet egy internetes honlap formájában vagy egy ingyenesen hívható telefonszámként is.
- A visszavándorlást támogató kezdeményezésnél törekedni kellene a negatív propaganda elkerülésére, mivel az közvetlenül nem járul hozzá a remigrációhoz, ellenben bizalmatlanságot kelthet a hazatérőkben. Sokkal fontosabb, hogy a külföldi munkavállalás nehézségeinek hangsúlyozása helyett a visszavándorlásban rejlő lehetőségeket emeljük ki a támogatásoknál.
- A hazatérést követően fontos megtudni, hogy az egyén külföldön milyen munkatapasztalatot szerzett (pl. tudás, képességek, kompetenciák) és ezt az

aktuális munkaerő-piaci helyzetben hogyan tudja legjobban kihasználni. Ennek felméréséhez és értékeléséhez szükség van a visszatérő migránsok egyedi munkatapasztalatainak, készségeinek megismerésére, amely lehetőleg egy erre szakosodott intézmény/vállalat keretein belül történhetne meg. Ezt követően lehet segíteni (egyenre szabottan) a hazatérőt a munkakeresésben (pl. területileg hol van elérhető üres álláshely az adott szakmában).

- Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a visszatérést támogató kezdeményezések többsége a munkakeresés során csupán a munkaügyi hivatal felé történő közvetítésben segít, a személyre szabott tanácsadások kevésbé jelennek meg. Ezen kívül, ha a hazatérő a visszavándorlást követő munkakeresésben egyedül kíván boldogulni, fontosak lehetnek számára azok az ismeretek, amelyek segítenek az eredményesebb munkakeresésben (pl. önmarketing, tudnivalók az állásinterjúra való felkészüléshez).
- A hazatérők nagyobb arányban kezdenek saját vállalkozás indításába, mint a hazai össznépességben lévők, így ha számukra biztosítjuk a vállalkozói ismeretek elsajátítását, hozzájárulunk a minél gyorsabb munkaerő-piaci visszailleszkedésükhöz. Az ehhez szükséges anyagi és szakmai tanácsadást állami szinten lenne fontos koordinálni.

A disszertáció a magyar hazatérő migráció vizsgálatához új empirikus eredményekkel járult hozzá. A visszatérők identitásváltozásának vizsgálata egyes tipikus migrációs attitűdökkel rendelkező csoportok (pl. szubtraktív identitású vagy alacsonyan képzett hazatérők) jövőbeli cselekvéseinek felismerését segítheti elő. A dolgozat a politikai döntéshozók számára is részletesebb eredményekkel szolgálhat, például egyes hazatérő csoportok cselekvéseinek megértésében, így hozzájárulva a sikeres hazatérési kezdeményezések vagy stratégiák kidolgozásához. Az egyes fejezetekben részletesen bemutattam, hogy a valóságban csak „külföldi tapasztalattal rendelkező személyeknek” titulált emberek mennyire különböző problémákkal szembesülnek a hazatérés után. Sajnos nem elfogadható az a felfogás, miszerint a hazatérők nagy pénzügyi tartalékokkal, jókora magabiztossággal vagy luxus körülmények között térnek haza, így nem kell őket támogatni. Megfelelő patronálás minden hazatérőnek segítséget jelenthet, például a társadalombiztosításban vagy a különböző adóügyintézésben nyújtott tanácsadás. Ezek a tevékenységek azonban egy jól átgondolt, központi programot kívánnak meg az állam vagy a régió szintjéről.

Summary of the thesis

The purpose of the dissertation was to examine the characteristics of Hungarian return migrants and examine return migration to Hungary in a European and an East-Central-European context. The theme of the dissertation was to present the most important characteristics of East-Central-European returnees, return initiatives in post-socialist countries including Hungary, and different groups of return migrants.

In the first part of the research I reviewed the literature on international migration and described the role of Hungary within the European migration system. According to relevant statistics, Hungary was both a destination and source country for migration over the twentieth century. After the EU enlargement in 2004 considerable numbers of emigrants left East-Central-Europe. Hungarians also benefited from the temporarily limited free movement, but their emigration was much moderate than migrants' flows from other recently joined EU members. Since 2012, as restrictions on free movement were lifted, emigration has increased significantly. The main destination countries of Hungarians are Germany, the United Kingdom and Austria. In terms of return migration there is a correlation between the growing number of emigrants and the growing number of return migrants. The volume of return migration to Hungary might increase in the future as a possible outcome of the departure of the United Kingdom from the European Union (Brexit). Returnees prefer the Hungarian capital city, Budapest and its agglomeration to settle down after their return.

In the second part of the dissertation, based on empirical research results, I presented the main motivations of labour migrants highlighting differences among returnees and evaluating return migration initiatives of the EU8 countries¹⁵. First, I compared the migration characteristics of various East-Central-European citizens analysing the results of an online survey from 2012. The survey was conducted in seven countries, but I used only the dataset of Czech, Hungarian, Polish and Slovenian emigrants and return migrants. According to the results, foreign work experience, as a short-term goal was most likely for Hungarians and Poles, while the planned length of stay abroad was the longest for Slovenians. In terms of motives for emigration, Hungarians and Poles tend to emigrate for higher income and better living conditions expected abroad, while Slovenians and Czechs aimed to improve their professional

¹⁵ Or A8 (Accession 8) countries joining to the European Union in 2004: Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Slovakia and Slovenia.

careers. Family was the most important return motivation for Hungarians and Poles, which can be explained by the fact that most of the respondents owned property at their home country. Hence, the housing market conditions of the host country could become repulsive.

Nevertheless, the first hypothesis of my doctoral research, that *Hungarian returnees deliberately play their return*, was rejected. On the one hand, property owned in Hungary during the whole emigration does not prove the intent to return (e.g. it might be an additional source of income or other type of investment). On the other hand, only the minority of interviewees mentioned they had emigrated with definite plans to return in the future (e.g. after a certain time-span or collecting a targeted amount of money).

As part of my research I examined initiatives supporting return migration in East-Central-Europe and Hungary, which can be distinguished by several aspects, such as tools, target groups or goals. There exist initiatives either focusing on national or local scale, or having specific or broader aims. Measuring and comparing their effectiveness is difficult (e.g. whether the number of returnees or their economic potential is considered). In this part of the research, a theoretical question arose: Do well-organised, effective return initiatives exist at all? It is quite challenging to implement such a program which has a wide target group (involving highly and low skilled migrants at the same time) and can effectively re-attract them. I think it is more important to define the main aims and specific target groups of the initiative and maintain active and continuous communication between homeland and migrants. However, re-attracting emigrants to the home country does not mean that migration ends, in many cases individual goals trigger re-emigration, so such initiatives could only have an assisting role during the return (e.g. providing information about labour market of the home country, counselling on administrative procedures, encouraging returnees to become entrepreneurs).

In the last section of the dissertation, results from an interview research conducted with Hungarian returnees is presented to provide evidence for differences among return migrants. Several aspects were considered, such as foreign working experience (highly skilled and low skilled returnees), return motivations and the importance of micro- and macro-level factors during migration. The analytical framework was Sussman's identity change model (SUSSMAN, N. M. 2011) which differentiates four types of returnee by identity change: affirmative, subtractive, additive and global. Affirmative migrants benefit the least from emigration both in their personal and professional life, they preserve their original identity during emigration. Subtractive return migrants gain more from

emigration because of better language skills but felt frustrated abroad which motivated them to come back. The other two identity-change groups, additive and global returnees could acquire the most profitable skills, such as professional skills, management skills and new methods. I examined the re-emigration motivations of these groups. According to the results, returnees with subtractive and global identities are the most likely to move forward to another country. The former group is motivated by negative experiences of their return (e.g. if their initial plans fail), the latter one tends to move because of their personality, because they can integrate easily to the host society.

Furthermore, in terms of foreign work experience I divided the interviewees into two groups: highly and low-skilled returnees. In terms of emigration motivations, low-skilled returnees left their home country mainly for higher earnings and (potential) savings, while highly skilled remigrants aimed to improve professional career, build new social and economic networks, and acquire skills that might be profitable in the labour market. According to the circumstances of return, highly skilled migrants had a smoother return thanks to linkages with their former employers. In contrast, low-skilled returnees had more barriers entering the labour market of the home country. In many cases their foreign work experiences could not be utilized, they did not find a „suitable” job, so they depleted their savings during job searching. These negative experiences and financial problems might drive them to re-emigrate.

The second hypothesis (*highly skilled migrants acquire more effective foreign working experience*) of this dissertation was verified by the interview findings. Lower skilled returnees hardly mentioned profitable skills, they only referred to improved language skills in some cases, so their re-integration to the labour market of the home country was more challenging than their highly skilled counterparts. Highly skilled migrants had relatively quick re-integration because of their more profitable skills and their ties with former employers.

The third hypothesis, which referred to the *possibility of temporary return caused by failed plans*, was supported by the interviews with returnees. Re-emigration might be determined by foreign work experience and its utilisation in the home country, as well as by marital status and identity change, which latter can be observed in almost each return group in my research. Subchapter 8.3 presents typical struggles low skilled migrants have when they return home. Chance for re-emigration is the highest among migrants, if they face financial or social problems (e.g. spending reserves they saved abroad or experiencing a drop in their standard of living) in the post-return period. Similarly, the

group of additives might also leave their home country again because of the circumstances of return, which homecoming happened for family reasons (in most cases it was a request of their children). Referring to Sussman's model, global identity shifters are also very likely to re-emigrate because of their ability to adapt to foreign working and living conditions.

Finally, I examined the importance of micro- (such as the role of family and friends, or individual plans) and macro-level factors (e.g. economic, social and natural environment of the host country, or foreign working conditions) for highly and low-skilled migrants in different migration stages: before emigration, during emigration, during return. Before emigration, micro-level factors were more important for highly skilled migrants whose main motivation was to improve their professional career. Low-skilled migrants were motivated mainly by higher wage levels and potential savings associated with the host country (macro-level factors). During the emigration phase, both micro- and macro-level factors were mentioned but their roles were not clear. For instance, highly skilled migrants were satisfied with working conditions while their low-skilled counterparts saw them one of the main push factors to move back. Amongst return motivations, mainly micro-level factors were pointed at by the interviewees, and most of them mentioned that family reasons were the most important to return, but the role of professional life and push factors of the host country also influenced their decision.

Regarding the possible utilisation of the research results, these can be applied to practice by institutions, organisations and policy makers dealing with (return) migration as follows:

- Communication campaigns and PR strategies can be influential factors in return migration. Drawing the attention of emigrants to the importance and potential benefits of return migration should be considered but obstacles to return and administrative procedures should also be presented objectively. Labour offices at the home country, Ministry of Foreign Affairs and its offices in the host countries, migration organizations, and most importantly, people with international migration experience should participate in this campaign. Target groups (potential emigrants, out-migrants, potential returnees) might be addressed via multiple communication channels, such as the media, newspapers, the internet. Regarding the above mentioned goals, a complex Hungarian diaspora policy should be introduced in the future.

- Potential benefits of return migration should be demonstrated to employment agencies, (multinational) companies and R+D actors. In this respect, supporting the re-integration of returnees is also important.
- Regarding the implementation of return initiatives, complex information packages should be provided for return migrants. Counselling should focus on *i)* the potentials of the home country (or region, or local community), *ii)* the administrative procedures related to the return process; *iii)* supporting re-integration to the labour market; *iv)* preparations for return; *v)* the objective presentation of success stories as well as potential barriers to return migration.
- Negative propaganda should be avoided in any initiative supporting returnees. Instead of stressing the difficulties of working abroad, potential benefits of return should be highlighted.
- Individual counselling should be provided for returnees in job-seeking. First, the potential of newly acquired skills (language skills, management skills, competencies) which might be valuable on the labour market should be assessed. Second, individual goals should be matched with job vacancies, focusing on certain segments of the labour market or geographical regions.
- Self-marketing and preparedness for job interviews should be supported by providing relevant information packages for returnees.
- Finally, encouraging returnees to become entrepreneurs should also be considered. Necessary financial and professional assistance programmes should be coordinated at national level.

This dissertation contributed to a better understanding of Hungarian return migration with its empirical results. Investigating the identity change of returnees could help recognize future strategies of migrants' groups (e.g. subtractive and low-skilled returnees are the most likely to re-emigrate). The dissertation can also inspire policy makers and contribute to the implementation of return initiatives. It can be summarised that re-migrating with different levels of work experience might influence the success of return, hence the chance for re-emigration. Contrary to the popular belief, people with foreign working experience should not be regarded as a homogeneous group, and returnees do need support, such as counselling on administrative requirements for return. Therefore, the above mentioned policy recommendations should be considered at national or regional level.

Irodalomjegyzék

- ABEL, G. J. – SANDER, N. 2014. Quantifying global international migration flows. *Science* 343. (6178): 1520-1522.
- AMBROSINI, J. W., MAYR, K., PERI, G. – RADU, D. 2015. The selection of migrants and returnees in Romania: Evidence and long-run implications. *Economics of Transition* 23. (4): 753-793.
- AUSTERS, A. 2015. *The economic impact of intra EU-mobility of people on the destination and sending countries. Review of relevant research papers. How to improve intra-European mobility and circular migration? Fostering diaspora engagement.* Conference, Riga.
- BABBIE, E. 2008. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Balassi Kiadó, Budapest.
- BACCAINI, B. 2007. Inter-regional migration flows in France over the last fifty years. *Population* 62. (1): 139-155.
- BÁNDY K. 2014. A magasan képzettet elvándorlásának tendenciái. Fókuszban a brain waste. *Társadalomkutatás* 32. (4): 323-335.
- BARCEVICIUS, E., IGLICKA, K., RECEPKAITE, D. – ZVALIONYTE, D. 2012. *Labour mobility within the EU: The impact of return migration.* Eurofound, Dublin.
- BERRY, J. W. 1997. Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Ppsychology* 46. (1): 5-34.
- BLANCHFLOWER, D. G., SALEHEEN, J. – SHADFORTH, C. 2007. *The impact of the recent migration from Eastern Europe on the UK economy.* Discussion Paper No. 2615. IZA, Bonn.
- BLASKÓ ZS. – GÖDRI I. 2016. A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele. In: BLASKÓ ZS. – FAZEKAS K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-Tudományi Intézet, Budapest, 59-67.
- BLASKÓ ZS., LIGETI A. S. – SIK E. 2014. Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In: KOLOSI T. – TÓTH I. GY. (szerk.): *Társadalmi Riport 2014.* TÁRKI, Budapest, 351-372.
- BLINDER, S. – ALLEN, W. 2016. *UK public opinion toward immigration: Overall attitudes and level of concern.* Migration Observatory Briefing, Oxford.
- BODNÁR K. – SZABÓ L. T. 2014. *A kivándorlás hatása a hazai munkaerőpiacra.* MNB-tanulmányok 114. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- BOHLE D. – GRESKOVICS B. 2008. Állam, nemzetköziesedés, és a kapitalizmus változatai Kelet-Európában. *Fordulat* 1. (1): 8-36.
- BORJAS, G. J. 1989. Economic theory and international migration. *International Migration Review* 23. (3): 457-485.
- BOROS L., HEGEDŰS G., LADOS, G. – KOVÁCS Z. 2013. Kivándorlás okozta társadalmi és gazdasági problémák kezelése Kelet-Közép-Európában. *A Falu* 28. (4): 21-32.
- BOROS, L. – HEGEDŰS, G. 2016. European national policies aimed at stimulating return migration. In: NADLER, R., KOVÁCS, Z., GLORIUS, B. – LANG, T. (eds.): *Return migration and regional development in Europe. Mobility against the stream.* Palgrave Macmillan, London, 333-357.
- BOROS L. – PÁL V. 2016. A magyarországi orvosmigráció néhány jellemzője. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* 13. (1): 64-72.
- BOYLE, P. 2009. Migration. In: KITCHIN, E. – THRIFT, N. (eds.): *International encyclopedia of human geography.* Elsevier, Amsterdam, 96-107.

- BRETTELL, C. B. – HOLLIFIELD, J. F. 2015. *Migration theory: talking across disciplines*. Routledge, New York.
- CASSARINO, J-P. 2004. Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. *International Journal on Multicultural Societies* 6. (2): 253–279.
- CASTLES, S. – MILLER, M. J. 2009. *The age of migration. International population movements in the modern world*. Palgrave Macmillan, New York.
- CERASE, F. P. 1974. Expectations and reality: a case study of return migration from the United States to Southern Italy. *International Migration Review* 8. (2): 245–262.
- CHISWICK, B. R. 2000. Are immigrants self-selected? An economic analysis. In: BRETTELL, C. – HOLLIFIELD, J. F. (eds.): *Migration theory: Talking across the disciplines*. Routledge, New York, 61-76.
- CO, C. Y., GANG, I. N. – YUN, M. S. 2000. Returns to returning. *Journal of Population Economics* 13. (1): 57-79.
- CONSTANT, A. – MASSEY, D. 2003. Self-selection, earnings, and out-migration: A longitudinal study of immigrants to Germany. *Journal of Population Economics* 16. (4): 631-653.
- CSANÁDY M., KMETTY Z., KUCSERA T.G., SZEMÉLYI L. – TARJÁN G. 2008. A magyar képzett migráció a rendszerváltás óta. *Magyar Tudomány* 53. (5): 603-616.
- CSÉFALVAY Z. 2004. Globalizáció 2.0.: *Esélyek és veszélyek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- CSORTOS O. – KÓCZIÁN B. 2017. A külföldön élő magyarok jövedelmeinek és folyó átutalásainak elemzése. *Hitelintézeti Szemle* 16. (2): 5-27.
- DEVANZO, J. 1981. Repeat migration, information costs, and location specific capital. *Population and Environment* 4. (1): 45-73.
- DÖVÉNYI Z. 2011. A Magyarországot érintő nemzetközi vándorlás területi aspektusai. In: TARRÓSY I., GLEID V. – KESERŰ D. (szerk.): *Új népvándorlás. Migráció a 21. században Afrika és Európa között*. IDResearch Kft./Publicon Kiadó, Pécs, 85-95.
- DÖVÉNYI Z. 2013. Adalékok a Kárpát-medencét érintő migráció kérdéséhez. In: FRISNYÁK S. – GÁL A. (szerk.): *Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza, 181-188.
- DÖVÉNYI, Z. – TÓTH, P. P. 2008. Immigration, reception and integration in Hungary. In: Kertész, Á. – Kovács, Z. (eds.): *Dimensions and trends in Hungarian geography*. MTA FKI, Budapest, 111-123.
- DUMON, W. 1986. Problems faced by migrations and their family members, particularly second generation migrants, in returning to and reintegrating into their countries of origin. *International Migration* 24. (1): 113–28.
- DUSTMANN, C. 2001. *Return migration, wage differentials, and the optimal migration duration*. Discussion Paper No. 264. Institute for the Study of Labor, Bonn.
- DUSTMANN, C. – FRATTINI, T. 2014. The fiscal effects of immigration to the UK. *The Economic Journal* 124. (580): 593-643.
- EGEDY, T. – KOVÁCS, Z. 2011. Budapest as a destination of migration: the view of transnational creative workers. *Hungarian Geographical Bulletin* 60. (2): 162-168.

- EPSTEIN, G. S. 2013. Frontier issues of the political economy of migration. In: CONSTANT, A. F. – ZIMMERMANN, K. F. (eds.): *International handbook on the Economics of migration*. Edward Edgar, Cheltenham, 411-431.
- FARKAS B. 2015. A kapitalizmus változatai Közép- és Kelet-Európában. *Köz-Gazdaság* 10. (3): 105-112.
- FASSMANN, H., MUSIL, E., BAUER, R., MELEGH, A. – GRUBER, K. 2014. Longer-Term Demographic Dynamics in South-East Europe: Convergent, Divergent and Delayed Development Paths. *Central and Eastern European Migration Review* 3. (2): 150-172.
- FERRI, A. – RAINERO, S. 2010. *Survey of European Union and return migration policies: the case of Romanian migrants*. Veneto Lavoro, Mestre.
- FRIBERG, J. H. – ELDRING, L. 2013. *Labour migrants from Central and Eastern Europe in the Nordic countries. Patterns of migration, working conditions and recruitment practices*. TemaNord, Copenhagen.
- FÓTI, K. 2014. Mobility from the EU10 - some considerations as seen by these countries: Remarks to the brain drain, brain waste or brain gain debate. In: ÉLTETŐ, A. (eds.): *Mind the gap. Integration Experiences of the Ten Central and Eastern European Countries*. Institute of World Economics, Centre for Economic and Regional Studies, MTA, Budapest, 134-144.
- FRANK T. 2015. *Kettős kivándorlás. Budapest-Berlin-New York 1919-1945*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- FRANK T. 2016. Be- és kivándorlás a magyar történelemben. *Kisebbségkutatás* 25. (1): 27-39.
- GÁL, Z. 2015. Development of international financial centre sin Central and Eastern Europe during transition period and crisis. The case of Budapest. *Regional and local studies* 2. (60): 53-80.
- GELLÉR-LUKÁCS, É., TÖTTÖS, Á. – ILLÉS, S. 2016. Free movement of people and the Brexit. *Hungarian Geographical Bulletin* 65. (4): 421-432.
- GIANNOCCOLO, P. 2005. *Brain Drain Competition Policies in Europe: a Survey*. Working papers No. 534. University of Bologna, Department of Economics, Bologna.
- GIBSON, J. – MCKENZIE, D. 2011. Eight questions about brain drain. *Journal of Economic Perspectives* 25. (3): 107-128.
- GLASER, W. A. – HABERS, G. C. 1974. The migration and return of professionals. *International Migration Review* 8. (2): 227-244.
- GLORIUS, B., GRABOWKSA-LUSINKA, I. – KUVIK, A. 2013. Introduction. In: GLORIUS, B., GRABOWKSA-LUSINKA, I. és KUVIK, A. (eds.): *Mobility in transition. Migration paterns after EU enlargement*. Amsterdam University Press, Amszterdam, 7-17.
- GMELCH, G. 1980. Return migration. *American Review of Anthropology* 9. (1): 135-159.
- GÖDRI I. 2015. Nemzetközi vándorlás. In: MONOSTORI J., ŐRI P. – SPÉDER ZS. (szerk.): *Demográfiai portré 2015*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 187-211.
- GÖDRI, I., SOLTÉSZ, B. – BODACZ-NAGY, B. 2014. *Immigration or emigration country? Migration trends and their socio-economic background in Hungary: A longer-term historical perspective*. Working Papers on Population, Family and Welfare No. 19, Hungarian Demographic Research Institute, Budapest.
- GÖDRI I. – TÓTH E. F. 2010. Magyarország, Románia és Szlovákia kivándorlási folyamatai a rendszerváltozások után – Eltérések és hasonlóságok. *Demográfia* 53. (2-3): 157-204.

- GÖLER, D., KRISJANE, Z. – BERZINS, M. 2014. International migration in periods of transition and crisis. The example of Latvia. *Baltic region 2.* (20): 75-85.
- GREGORY, D., JOHNSTON, R., PRATT, G., WATTS, M. J. – WHATMORE, S. (eds.) 2009: *The dictionary of human geography*. Wiley-Blackwell, Chichester, 462-464.
- HABLICSEK L. – ILLÉS S. 2007. Az 1956-os kivándorlás népességi hatásai. *Statisztikai Szemle* 85. (2): 157-172.
- HALÁSZ L. 2018. A magyarok erősödő migrációjának makrogazdasági hatásai. In: SISKÁNÉ SZILASI B. – HALÁSZ L. (szerk.): *Boldogulni itthon vagy külföldön. Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban*. Miskolci Egyetem, Földrajz-Geoinformatika Intézet, Miskolc, 78-85.
- HÁRS Á. 2016. Elvándorlás és bevándorlás Magyarországon a rendszerváltozás után – nemzetközi összehasonlításban. In: BLASKÓ ZS. – FAZEKAS K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-Tudományi Intézet, Budapest, 39-53.
- HÁRS Á. 2010. Migráció és munkaerőpiac Magyarországon. Tények, okok, lehetőségek. In: HÁRS Á. – TÓTH J. (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 15-53.
- HÁRS, Á., SIMONOVITS, B. – SÍK, E. 2004. Labour market and migration: treat or opportunity? In: KOLOSI, T., TÓTH, I. GY. – VUKOVICH, GY. (eds.): *Social report 2004*. TÁRKI, Budapest, 261-278.
- HÁRS Á. – SIMON D. 2015. A munkaerő-migráció változása a kétezres években Magyarországon. Vizsgálat a munkaerő-felmérés adatai alapján. *Budapest Munkagazdaságtani Füzetek 2*. Budapest.
- HAUG, S. 2008. Migration networks nad migration decision-making. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 34. (4): 585-605.
- HAUTZINGER Z., HEGEDŰS J. – KLENNER Z. 2014. *A migráció elmélete*. Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Budapest.
- HEGEDŰS G. – LADOS G. 2017. A visszavándorlás és az identitásváltozás kapcsolatának vizsgálata a hazatérő magyarok példáján. *Területi Statisztika* 57. (5): 512-536.
- HEGEDŰS G. – LADOS G. 2015. A remigrációval kapcsolatos európai és magyarországi nemzeti politikák elemzése. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* 12. (1): 38-49.
- HOCH R., LOVÁSZ L., MARX GY., SZELENYI I., TAMÁS P., VENETIANER P. – VÍZI E. SZ. 1991. A tudományos kutatók tömeges kiáramlásának megelőzése. *Magyar Tudomány* 36. (6): 727-735.
- HORVÁTH Á. 2016. Visszatérő kivándorlók. In: BLASKÓ ZS. – FAZEKAS K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-Tudományi Intézet, Budapest, 109-115.
- HUGO, G. 2009. Returning youthful nationals to Australia: Brain gain or brain circulation? In: CONWAY, D. – POTTER, R.B. (eds.): *Return migration of the next generations. 21st century transnational mobility*. Ashgate, Farnham, 185-219.
- HUJO, K. – PIPER, N. (eds.) 2010. South-South migration. Implications for social policy and development. Basingstoke, Palgrave MacMillan.
- IARA, A. 2008. Skill diffusion by temporary migration? Returns to Western European work experience in Central and East European countries. *Wiiw Working Papers No. 46*. Wiiw, Vienna.

- IGLICZKA, K., REPECKAITE, D. – ZVALIONYTE, D. 2012. *Labour mobility within EU: The impact of return migration*. Eurofound, Dublin.
- ILLÉS S. 2013. *Időskori nemzetközi migráció*. Tullius Kiadó, Budapest.
- ILLÉS S. (szerk.) 2009. *Magyarország vonzásában*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- ILLÉS, S. – KINCSES, Á. 2018. Effects of economic crisis on international circulators to Hungary. *Sociology and Anthropology* 6. (5): 465-477.
- ILLÉS, S. – KINCSES, Á. 2012. Hungary as receiving country for circulars. *Hungarian Geographical Bulletin* 61. (3): 197-218.
- KACZMARCZYK, P. 2013. Matching the skills of return migrants to labour market needs in Poland. In: OECD: *Coping with emigration in Baltic and East European countries*. OECD Publishing, 111-126.
- KACZMARCZYK, P. – OKÓLSKI, M. 2005. *International migration in Central and Eastern Europe – current and future trends*. ENSZ, Population Division, New York.
- KAHANEC, M. 2012. *Skilled labor flows: lessons from the European Union*. IZA Research Report No. 49. IZA, Bonn.
- KÁLMÁN J. 2016. A hazatérést ösztönző közpolitikák Európában. In: BLASKÓ ZS. – FAZEKAS K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-Tudományi Intézet, Budapest, 116-120.
- KAMINSKI, B. – RIBOUD, M. 2000. *Foreign investment and restructuring*. World Bank Technical Paper No. 453. The World Bank, Washington, D.C.
- KAPITÁNY B. – ROHR A. 2013. A Magyarországon állandó lakcímmel rendelkező 18-49 éves magyar állampolgárok mintegy 7,4 százaléka tartózkodik jelenleg tartósan külföldön. *Korfa* 13. (3): 1-4.
- KATWALA, S., RUTTER, J. – BALLINGER, S. 2016. *What next after Brexit? Immigration and integration in post-referendum Britain*. British Future, London.
- KICINGER, A. – WIENAR, A. 2007. *State of the art of the migration research in Poland*. CMR Working Papers No. 26/84. Centre of Migration Research, Warsaw.
- KINCSES Á. 2014. Nemzetközi migrációs körkép Magyarországról a 2011-es népszámlálási adatok alapján. *Területi Statisztika* 54. (6): 590-605.
- KING, R. 1986. Return migration and regional economic development: an overview. In: KING, R. (eds.): *Return migration and regional economic problems*. Croom Helm, London, 1-37.
- KING, R. 2002. Postcommunist divergence: a comparative analysis of the transition to capitalism in Poland and Russia. *Studies in Comparative International Development* 37. (3): 3-34.
- KING, R. 2011. Geography and migration studies: retrospect and prospect. *Population, Space and Place* 18. (2): 134-153.
- KLAGGE, B. – KLEIN-HITPAß, K. 2007. *High-skilled return migration and knowledge-based economic development in regional perspective. Conceptual considerations and the example of Poland*. CMR Working Paper No. 19/77. Centre of Migration Research, Warsaw.

- KLEIN-HITPAJ, K. 2016. Return migrants as knowledge brokers and institutional innovators: New theoretical conceptualisations and the example of Poland. In: NADLER, R., KOVÁCS, Z., GLORIUS, B. – LANG, T. (eds.): *Return migration and regional development in Europe. Mobility against the stream*. Palgrave Macmillan, London, 55-81.
- KOCSIS, K., MOLNÁR SANSUM, J., KREININ, L., MICHALKÓ, G., BOTTLIK, ZS., SZABÓ, B., BALIZS, D. – VARGA, GY. 2016. Geographical characteristics of contemporary international migration in and into Europe. *Hungarian Geographical Bulletin* 65. (4): 369-390.
- KORNAI J. 1993. Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közigazgatási Szemle* 40. (7-8): 569-599.
- KOVÁCS É. – MELEGH A. 2000. „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikáig”: Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In: SIK E. – TÓTH J. (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 93-152.
- KOVÁCS Z. 2015. Népeség- és településföldrajz. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS, Z., BOROS, L., HEGEDŰS, G. – LADOS, G. 2013. Returning people to the homeland: Tools and methods supporting remigrants in a European context. In: LANG, T. (ed.): *Return Migration in Central Europe: Current trends and an analysis of policies supporting returning migrants*. Forum ifl. 21. Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig, 58-94.
- KOVÁCS, Z., BOROS, L., HEGEDŰS, G., LADOS, G. – DUDÁS, G. 2014. What brings people back?: Opportunities and obstacles of return migration in Central Europe. In: BROUCEK, S. – GRULICH, T. (eds.): *Nová emigrace Z České republiky po roce 1989 a návratová politika*. Etnologický ústav, Praha, 38-56.
- KUNUROGLU, F., YAGMUR, K., VAN DE VIJVER, F. J. – KROON, S. 2015. Consequences of Turkish return migration from Western Europe. *International Journal of Intercultural Relations* 49. (1): 198-211.
- LADOS, G. – HEGEDŰS, G. 2016. Returning home: an evaluation of Hungarian return migration. *Hungarian Geographical Bulletin* 65. (4): 321-330.
- LADOS G. – HEGEDŰS G. 2012. A re-migráció európai és hazai lehetőségeinek értékelése a munkaerőpiac szempontjából. In: NYÁRI D. (szerk.): *Kockázat - Konfliktus - Kihívás: A VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának Tanulmánykötete*. SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 509-523.
- LADOS G., HEGEDŰS G., KOVÁCS Z. – BOROS L. 2015. Oda és vissza – Az elvándorlás hatásainak és a visszavonulás lehetőségeinek értékelése hazánkban. In: FÁBIÁN A. – BERTALAN L. (szerk.) *Otthon a Kárpát-medencében*. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, 115-136.
- LADOS, G., KOVÁCS, Z., HEGEDŰS, G. – BOROS, L. 2013. Challenges of brain drain and obstacles of return migration on Hungary: an empirical perspective. *Berichte. Geographie und Landeskunde* 87. (4): 441-458.
- LAKATOS J. 2015. Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek. *Statistikai Szemle* 93. (2): 93-112.

- LANG, T. – NADLER, R. (eds.) 2014. *Return migration to Central and Eastern Europe – transnational migrants' perspectives and local businesses' needs*. Forum ifl. 23. Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig.
- LEE, E. S. 1966. A theory of migration. *Demography* 3. (1): 47-57.
- LIPTÁK K. 2013. *A globalizáció hatása a regionális munkaerőpiacokra – Kiegyenlítődés vagy leszakadás? Ph.D. értekezés*. Miskolci Egyetem, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet, Miskolc.
- LONGHI, S. – ROKICKA, M. 2012. *European immigrants in the UK before and after the 2004 enlargement: Is there a change in immigrant self-selection?* ISER Working Paper Series No. 2012-22, Essex.
- LOWELL, L. B. 2001. *Policy Responses to the International Mobility of Skilled Labour*, International Labour Organization, International Migration Branch, Geneva.
- M. CSÁSZÁR ZS. – WUSCHING Á. T. 2016. A felsőoktatás nemzetköziesedésének hatása az egyetemvárosok fejlődésére egy pécsi esettanulmány tükrében. *Földrajzi Közlemények* 140. (3): 245-257.
- MARTIN, R. – RADU, D. 2012. Return migration: The experience of Eastern Europe. *International Migration* 50. (6): 109-128.
- MARTIN-BRELOT, H., GROSSETTI, M., ECKERT, D., GRITSAL, O. – KOVÁCS, Z. 2010. The spatial mobility of the 'creative class': A European perspective. *International Journal of Urban and Regional Research* 34. (4): 854-870.
- MASSEY, D. S., ARANGO, J., HUGO, G., KOUAOUCCI, A., PELLEGRINO, A. – TAYLOR, J. E. 1993. Theories of international migration: a review and appraisal. *Population and Development Review* 19. (3): 431-466.
- MICHALKÓ G., ILLÉS S. – BERÉNYI I. 2003. Adalékok a turizmus és a migráció kapcsolatának elméleti megközelítéséhez. *Tér és Társadalom* 17. (4): 51-65.
- MOLNÁR J., GÁL-SZABÓ L., SISKÁNÉ SZILASI B., MOHOS M., DUDÁS G. – VADNAI P. 2015. Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* 12. (1): 27-37.
- MOREH, C. 2014. A decade of membership: Hungarian post-accession mobility to the United Kingdom. *Central and Eastern European Migration Review* 3. (2): 79-104.
- MOREH C. 2016. Magyar munkavállalók az Egyesült Királyságban. In: BLASKÓ ZS. – FAZEKAS K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-Tudományi Intézet, Budapest, 68-71.
- NADLER, R. 2016. Measuring return migration: The examples of Eastern German labour return from West Germany. In: NADLER, R., KOVÁCS, Z., GLORIUS, B. – LANG, T. (eds.): *Return migration and regional development in Europe: Mobility against stream*. Palgrave Macmillan, London, 147-166.
- NADLER, R., KOVÁCS, Z., GLORIUS, B. – LANG, T. (eds.) 2016. *Return migration and regional development in Europe: Mobility against stream*. Palgrave Macmillan, London.
- NAGY G. 2010. A világgazdaság és a globális munkaerőpiac. In: MÉSZÁROS R., NAGY G., NAGY E., BOROS L. – PÁL V. (szerk.): *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémia Kiadó, Budapest, 229-248.
- NEMES NAGY J. 2009. *Terek, helyek, régiók: a regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- OBLATH G. 2014. Gazdasági átalakulás, nekilendülés és elakadás. Magyarország makrogazdasági konvergenciája az Európai Unió fejlett térségéhez az 1990-es évek elejétől 2013-ig. In: KOLOSI T. – TÓTH I. GY. (szerk.): *Társadalmi riport 2014*. TÁRKI, Budapest, 21-50.
- OLESEN, H. 2002. Migration, return and development: An institutional perspective. *International Migration* 40. (5): 125-150.
- OROZCO, M. 2002. Globalization and migration: the impact of family remittances in Latin America. *Latin American Politics and Society* 44. (2.): 41-66.
- PÁL V. – BOROS L. 2010. A globális gazdaság ágazati és területi jellemzői. In: MÉSZÁROS R., NAGY G., NAGY E., BOROS L. – PÁL V. (szerk.): *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 123-198.
- PEDERSEN, P. J., PYTLIKOVA, M. ÉS SMITH, N. 2004. *Selection or network effects? Migration flows into 27 OECD countries, 1990-2000*. IZA Discussion Papers No. 1104, IZA, Bonn.
- PÓCZIK SZ. 2008. A nemzetközi migráció tendenciái a 20. és 21. században elméleti és történelmi nézőpontból. In: PÓCZIK SZ. – DUNAVÖLGYI SZ. (szerk.): *Nemzetközi migráció – nemzetközi kockázatok*. HVG-ORAC, Budapest, 31-119.
- PORTES, A. – DEWIND, J. 2004. A cross-Atlantic dialogue: The progress of research and theory in the study of international migration. *International Migration Review* 38. (3): 828-851.
- PORTES, A., GUARNIZO, L. E. – LANDOLT, P. 1999. The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies* 22. (2): 217-237.
- PUSKÁS J. 1982. *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RATHA, D. – SHAW, W. 2007. *South-South migration and remittances*. World Bank Working Papers, No. 102. Washington.
- RAVENSTEIN, E. G. 1885. The laws of migration. *Journal of the Statistical Society of London* 48. (2): 167-235.
- RÉDEI M. 2007. *Mozgásban a világ. A nemzetközi migráció földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- RÉDEI M. 2006. Demográfiai ismeretek. Reg-Info Kft., Budapest.
- RIENZO, C. 2016. *Migrants in the UK labour market: an overview*. Migration Observatory Briefing, Oxford.
- RIENZO, C. – VARGAS-SILVA, C. 2017. *Migrants in the UK labour market: an overview*. Migration Observatory Briefing, Oxford.
- RIENZO, C. 2017. *Characteristics and outcomes of migrants in the UK labour market*. Migration Observatory Briefing, Oxford.
- ROAF, J., ATOYAN, R., JOSHI, B., – KROGULSKI, K. 2014. *25 years of transition. Post-communist Europe and the IMF*. IMF, Washington D.C.
- SALT, J. – ALMEIDA, J. C. 2006. International migration in Europe. *Revue européenne des migrations internationales* 22. (2): 1-19.
- SCHAEFER, R. T. 2008. Brain drain. In: SCHAEFER, R. T. (ed.): *Encyclopedia of race, ethnicity, and society*. SAGE, Thousand Oaks, 199-200.
- SIK E. 2003. A migrációs potenciál kutatásának alapfogalmai. In: Örkény A. (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 15-18.

- SIK E. – SZEITL B. 2016. Migrációs szándékok a mai Magyarországon. In: BLASKÓ ZS. – FAZEKAS K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-Tudományi Intézet, Budapest, 54-58.
- SILLS, S. J. 2008. Return Migration. In: SCHAEFER, R. T. (ed.): *Encyclopedia of race, ethnicity, and society*. SAGE, Thousand Oaks, 1158-1159.
- SINATTI, G. – HORST, C. 2015. Migrants as agents of development: Diaspora engagement discourse and practice in Europe. *Ethnicities* 15. (1): 134-152.
- SISKÁNÉ SZILASI B. – HALÁSZ L. 2018. Kivándorlás, mint életstratégia – szubjektív jól-lét színjei külföldön. In: SISKÁNÉ SZILASI B. – HALÁSZ L. (szerk.): *Boldogulni itthon vagy külföldön. Legújabb trendek a magyarországi kivándorlásban*. Miskolci Egyetem, Földrajz-Geoinformatika Intézet, Miskolc, 64-77.
- SISKÁNÉ SZILASI B., HALÁSZ L. – VADNAI P. 2017. Az emigráns magyarok életkörülményei és –stratégiái a legfontosabb európai migrációs célszörzágokban. *Tér és Társadalom* 31. (4): 148-163.
- SISKÁNÉ SZILASI, B., KÓRÓDI, T. – VADNAI, P. 2016. Measuring and interpreting emigration intentions of Hungarians. *Hungarian Geographical Bulletin* 65. (4): 361-368.
- SJAASTAD, L.A. 1962. The costs and returns of human migration. *Journal of Political Economy* 70. (5): 80-93.
- SKELDON, R. 2008. International migration as a tool in development policy: A passing phase? *Population and Development Review* 34. (1): 1-18.
- SMOLINER, S., FÖRSCHNER, M., HOCHGERNER, J. – NOVÁ, J. 2013. Comparative report on re-migration trends in Central and Eastern Europe. In: LANG, T. (ed.): *Return Migration in Central Europe: Current trends and an analysis of policies supporting returning migrants*. Forum ifl. 21. Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig, 11-57.
- SOLTÉSZ B. 2015. Politikai átmenetek – migrációs átmenetek? Kelet-Európa és Latin-Amerika migrációs folyamatainak összehasonlítása. *Tér és Társadalom* 29. (4): 5-26.
- STARK, O. 2004. Rethinking brain drain. *World Development* 32. (1): 15–22.
- STARK, O. 1991. *The Migration of Labor*. Basil Blackwell, Cambridge.
- STARK, O. – BLOOM, D. E. 1985. The new economics of labor migration. *The American Economic Review* 75. (2): 173-178.
- SUN, W. 2013. The productivity of return migrants: the case of China's „Sea Turtles”. *IZA Journal of Migration* 2. (5): 1-19.
- SUSSMAN, N. M. 2011. *Return migration and identity. A global phenomenon, a Hong Kong case*. Hong Kong University Press, Hong Kong.
- SZABÓ A. 2015. *Az egyetemisták és főiskolások Magyarországon, 2015*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- SZEMÉLYI, L. – CSANÁDI, M. 2011. Some sociological aspects of skilled migration from Hungary. *Social Analysis* 1. (1): 27–46.
- SZENTES T. 2011. *Fejlődés-gazdaságtan*. Akadémia Kiadó, Budapest, 344-356.
- SZONDI I. – SERES A. I. 2011. Tengerentúli magyarok. *ACTA Universitas Szegediensis* 1. (2): 169-200.
- TAYLOR, J. E. 1996. *Development Strategy, Employment and Migration: Insights from Models*. OECD Development Centre, Paris.

- TILLY, C. 2007. Trust networks in transnational migration. *Sociological Forum* 22. (1): 3-24.
- TODARO, M. P. 1969. A model of labor migration and urban unemployment in less- developed countries. *The American Economic Review* 59: 138-148.
- TÓTH J. 2010. *Világföldrajz*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- TÓTH P. P. 1997. *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon*. Püski Kiadó, Budapest.
- TÓTH P. P. 2016. Vándorlás (migráció) – népességsökkenés? *Kisebbségkutatás* 25. (1): 40-62.
- UBEROI, E. 2016. *European Union referendum 2016*. Briefing Paper No. CBP 7639. House of Commons Library, London.
- VAN HOUTE, M. – DAVIDS, T. 2008. Development and Return Migration: from policy panacea to migrant perspective sustainability. *Third World Quarterly* 29. (7): 1411-1429.
- VARGAS-SILVA, C. – MARKAKI, Y. 2016. *EU migration to and from the UK*. Migration Observatory Briefing, Oxford.
- WADSWORTH, J., DHINGRA, S., OTTAVIANO, G. – VAN REENEN, J. 2016. Brexit and the impact on the UK. In: CENTRE FOR ECONOMIC PERFORMANCE: *Brexit 2016: Policy analysis from the Centre for Economic Performance*. London School of Economics and Political Studies, London, 34-53.
- WHITE, N. 2017. *Migration statistics quarterly report: August 2017*. ONS, London.
- WICKRAMASEKARA, P. 2011. *Circular migration: a triple win or a dead end?* Global Union Research Network Discussion Paper No. 15. International Labour Office, Geneva.
- WINKELMAN, M. 1994. Cultural shock and adaptation. *Journal of Counseling* 73. (2): 121-126.
- WOLPERT, J. 1965. Behavioral aspects of the decision to migrate. *Papers in Regional Science* 15. (1): 159-169.
- WYMAN, M. 1993. *Round-trip to America. The immigrants return to Europe, 1880-1930*. Cornell University Press, Ithaca.
- ZAICEVA, A. – ZIMMERMANN, K. F. 2012. *Returning home at times of trouble? Return migration of EU enlargement migrants during the crisis*. IZA Discussion Paper No. 7111, IZA, Bonn.

Egyéb források:

- BMA 2018. *Effect on the NHS of the UK leaving the EU. Parliamentary brief*. <https://www.bma.org.uk/-/media/files/pdfs/collective%20voice/influence/europe/effect-on-the-nhs-of-the-uk-leaving-the-eu.pdf?la=en> (Letöltés: 2018.07.05)
- UNDP 2007. *Case evidence on 'brain gain'*. Capacity Development Group, UNDP, New York.
- US DEPARTMENT OF HOMELAND SECURITY 2010. *Yearbook of Immigration Statistics 2009*. US Department of Homeland Security, Washington, D.C.
- ENSZ 2016. *International migration report 2015: Highlights*. Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York.
- ESPON 2010. *The ESPON 2013 Programme DEMIFER. Demographic and migratory flows affecting European regions and cities. Atlas of maps for Draft Final Report*. Luxembourg, 35-36.

- EURÓPAI BIZOTTSÁG 2018. *Draft agreement on the withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community.*
https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/draft_agreement_coloured.pdf
 (Letöltés: 2018.05.23)
- HOME OFFICE 2018. *EU settlement scheme: Statement of Intent.*
https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/718237/EU_Settlement_Scheme_SOI_June_2018.pdf (Letöltés: 2018.06.29)
- ILO 2012. *International Standard Classification of Occupations. Volume 1 – Structure, group definitions and correspondance tables.* ILO, Geneva.
- KOIKKALAINEN, S. 2011. *Free movement in Europe: past and present* <https://www.migrationpolicy.org/article/free-movement-europe-past-and-present/>
 (Letöltés: 2018.07.18)
- MIGRATION ADVISORY COMMITTEE 2017. *EEA-workers in the UK labour market. A briefing note to accompany the call for evidence.*
https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/636286/2017_08_08_MAC_Briefing_paper.pdf (Letöltés: 2018.05.14)
- OECD 2016. *Perspectives on global development 2017: International migration in a shifting World.* OECD Publishing, Paris.
- OECD 2015. *Health at a glance 2015: OECD Indicators.* OECD Publishing, Paris.
- ONS 2016. *Pulling power: Why are EU citizens migrating to the UK?* Migration Observatory Briefing, Oxford.
- ONS 2017. *Long-term international migration by country of birth.*
<https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/internationalmigration/datasets/longterminternationalmigrationcountryofbirthtable203>
 (Letöltés: 2017.08.26)
- OPEN EUROPE 2014. *EU free movement: make it fair to keep it free.* London.
- PWC 2016. *Leaving the EU: Implications for the UK economy.*
- RANDALL, M. 2017. *Living abroad: migration between Britain and the EU8.*
<https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/internationalmigration/articles/livingabroad/migrationbetweenbritainandtheeu8#what-are-eu8-citizens-living-in-the-uk-doing> (Letöltés: 2017.08.21)
- SEEMIG 2014. *Helyzetkép a magyarországi elvándorlásról.*
https://www.ksh.hu/docs/szolgalatasok/sajtoszoba/seemig_sajto_reszletes.pdf
 (Letöltés: 2015.01.28)
- SOPEMI 2008. *International Migration Outlook.* OECD, Párizs, 161-222.
- WHO 2018. *A dynamic understanding of health worker migration.*
https://www.who.int/hrh/HWF17002_Brochure.pdf (Letöltés: 2018.05.31)

Internetes hivatkozások:

- [1] http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/data/UN_MigrantStockByOriginAndDestination_2015.xlsx (Letöltés: 2017.07.25)
- [2] <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/41/free-movement-of-workers>
(Letöltés: 2018.06.30)
- [3] http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_pop1ctz&lang=en
(Letöltés: 2018.07.20)
- [4] http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_r_gind3&lang=en
(Letöltés: 2018.06.20)
- [5] http://databank.worldbank.org/data/download/archive/WDI_excel_2018_05_21.zip
(Letöltés: 2018.07.18)
- [6] http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_imm2ctz&lang=en
(Letöltés: 2018.05.18)
- [7] http://hataratkelo.blog.hu/2016/09/30/mint_meztelenul_jarni_az_utcan (Letöltés: 2017.08.25)
- [8] <https://www.theguardian.com/politics/2017/oct/18/theresa-may-writes-to-eu-citizens-in-uk-to-reassure-them-over-post-brexit-status> (Letöltés: 2017.11.20)
- [9] <https://www.ft.com/content/27eb99d6-2384-11e7-8691-d5f7e0cd0a16> (Letöltés: 2017.04.20)
- [10] <https://www.bloomberg.com/view/articles/2016-10-05/britain-is-sending-foreign-doctors-home>
(Letöltés: 2017.03.04)
- [11] <https://www.theguardian.com/politics/2018/may/30/post-brexit-trade-business-leaders-tell-may-time-is-running-out> (Letöltés: 2018.06.06)
- [12] <http://mta.hu/lendulet/az-mta-lendulet-kutatocsoport-halozata-105402> (Letöltés: 2018.06.11)
- [13] <http://www.gyerehazafiatl.hu/> (Letöltés: 2016.06.13)
- [14] http://index.hu/gazdasag/2016/06/08/105_fiatalt_hozott_haza_a_kormany/ (Letöltés: 2016.06.08)
- [15] http://www.portfolio.hu/en/economy/hungary_scraps_come_home_youth_programme.31428.html
(Letöltés: 2016.06.13)
- [16] <http://www.vg.hu/gazdasag/jon-a-gyere-haza-fiatal-program-folytatasa-471188>
(Letöltés: 2016.06.13)
- [17] <http://www.kormany.hu/hu/nemzetgazdasagi-miniszterium/munkaeropiaci-es-kepzesi-allamtitkarsag/hirek/elindult-a-fiatalok-vallalkozova-valasat-tamogato-program-a-kozponti-regioban>
(Letöltés: 2017.08.14)
- [18] <http://www.kormany.hu/hu/emberi-eroforrasok-miniszteriuma/csalad-es-ifjusagugyert-felelos-allamtitkarsag/hirek/egyszerubb-es-gyorsabb-lesz-a-csok-igenylese>
(Letöltés: 2018.07.05)

Köszönetnyilvánítás

Egy doktori dolgozat megírása során számos impulzus éri a szerzőt, amelyek mind-mind befolyásolják motiváltságát, gondolkodását és szakmai érését. Mindenekelőtt köszönetemet fejezem ki témavezetőmnek, Dr. Kovács Zoltánnak, aki megadta számomra a lehetőséget, hogy a visszatérő migráció vizsgálatával foglalkozhassak doktori kutatásom során. Köszönöm neki azt a sok tanácsot, iránymutatást és türelmet, amit ez idő alatt tőle kaptam.

Köszönöm Dr. Pál Viktornak és Dr. Tóth Pál Péternek, hogy dolgozatom munkahelyi vitáján figyelmes és szakértő opponensi véleményeiken keresztül hasznos tanácsokkal láttak el.

Köszönöm a KSH munkatársainak, hogy iránymutatást adtak a Munkaerő-felmérés adatainak hasznosíthatóságáról.

Köszönetemet szeretném kifejezni mindazoknak az interjúalanyoknak, akik értékes idejükből áldoztak arra, hogy válaszaikkal elősegítsék munkámat.

Hálás vagyok továbbá Mindazoknak a kollégáknak, akik az elmúlt évek során segítségemre voltak akár egy építő kritikai észrevétellel, akár a dolgozat megírása során nyújtott segítséggel.

Külön köszönöm Feleségemnek, Dórinak azt a sok türelmet, áldozatot és fáradtságot, amelyet tőle kaptam a dolgozat megírása során. Hasznos tanácsai és meglátásai mind hozzájárultak e dolgozat elkészültéhez. Köszönöm Kisfiamnak, Leventének, hogy az átaludt éjszakákkal ő is támogatott a disszertáció megírásában. Végül, de nem utolsó sorban szeretnék köszönetet mondani Családomnak, hogy mindvégig támogattak ez ide vezető úton és stabil háttérrel biztosítottak számomra.

Mellékletek

Bevezető kérdések

A0. Kérjük, jelölje külföldi munkatapasztalatait!

- Korábban dolgoztam több mint 6 hónapon keresztül külföldön, de már hazatelepültem
- Jelenleg külföldön élek
- Sosem hagytam még el a szülőhazámat külföldi munkáért

A1. Hol dolgozott utoljára több mint hat hónapon keresztül?

A2. Kérjük, jelölje meg születési évét!

A3. Kérjük, adja meg születési helyét és idejét!

A4. Hol nőtt fel?

A5. Jelenleg hol él?

A6. Úgy tekint erre a régióra, mint a szülő régiójára?

A7. Hol élt 2002 januárja óta? Kérjük, sorolja fel időrendi sorrendben az összes olyan helyet, ahol több mint hat hónapig élt!

Migrációs motivációval kapcsolatos kérdések

B1. Mennyire játszottak fontos szerepet az alábbi tényezők, amikor [a fogadó országba] való költözés mellett döntött? *(nem releváns, kevésbé fontos, fontos, elég fontos, nagyon fontos, nem tudom)*

- Általános életkörülmények
- Családi helyzet
- Barátok közelsége
- Oktatási-képzési kínálat
- Karrierlehetőségek
- Jövedelem
- Tájkép/természeti környezet
- Társadalmi alapellátás (gyermek felügyelet, egészségügy, időskori gondozás)
- Kulturális/éjszakai élet
- Szociális jóléti rendszer/biztonság

B2. Mielőtt kivándorolt mit gondolt mennyi ideig marad [a fogadó országban]?

B_hazatérő_1. Mennyire volt elégedett az alábbiakkal miután [a fogadó országba] költözött? *(nagyon elégedetlen, elégedetlen, egyik sem, elégedett, teljesen elégedett, nem tudom)*

- Általános életkörülmények
- Családi helyzet
- Barátok közelsége
- Oktatási-képzési kínálat
- Karrierlehetőségek
- Jövedelem
- Tájkép/természeti környezet
- Társadalmi alapellátás (gyermek felügyelet, egészségügy, időskori gondozás)
- Kulturális/éjszakai élet
- Szociális jóléti rendszer/biztonság
- Egyéb

B_hazatérő_2. Mennyire érzi magát a társadalom megbecsült tagjának [a fogadó országban]? *(nem tudom, teljes mértékig, nagyon, kevésbé, alig, egyáltalán nem)*

B_hazatérő_3. Mennyire voltak meghatározóak az alábbi szempontok a visszaköltözés során? *(nem fontos, kevésbé fontos, fontos, elég fontos, nagyon fontos, nem tudom)*

- Általános életkörülmények
- Családi helyzet
- Barátok közelsége
- Oktatási-képzési kínálat
- Karrierlehetőségek
- Jövedelem
- Tájkép/természeti környezet
- Társadalmi alapellátás (gyermek felügyelet, egészségügy, időskori gondozás)
- Kulturális/éjszakai élet
- Szociális jóléti rendszer/biztonság
- Egyéb

B_hazatérő_4. Mennyire elégedett az alábbiakkal miután visszatért? *(nagyon elégedetlen, elégedetlen, egyik sem, elégedett, teljesen elégedett, nem tudom)*

- Általános életkörülmények
- Családi helyzet
- Barátok közelsége
- Oktatási-képzési kínálat
- Karrierlehetőségek
- Jövedelem
- Tájkép/természeti környezet
- Társadalmi alapellátás (gyermek felügyelet, egészségügy, időskori gondozás)
- Kulturális/éjszakai élet
- Szociális jóléti rendszer/biztonság
- Egyéb

B_hazatérő_5. Volt tudomása a visszatérésben való kezdeményezésekről? *(igen, nem)*

B_hazatérő_5.1. Ha volt tudomása ilyen kezdeményezésről, kérem nevezze meg!

B_hazatérő_5.2. Mennyire volt elégedett a kezdeményezés szolgáltatásával? *(nem használható, elégedetlen, egyik sem, elégedett, nem tudom)*

B_hazatérő_6. Mennyire volt elégedett a helyi hatóságok szolgáltatásaival mikor visszatért? *(nagyon elégedetlen, elégedetlen, egyik sem, elégedett, nagyon elégedett, nem vettem igénybe ilyen szolgáltatást, nem tudom)*

- Régiós munkaügyi központ
- Önkormányzati hivatal
- Társadalombiztosítási hatóság
- Egészségbiztosítási hatóság
- Ingatlaniroda
- Egyéb

B_hazatérő_7. Mennyire volt könnyű az Ön számára a visszatérés? *(nagyon nehéz, nehéz, egyik sem, könnyű, nagyon könnyű, nem tudom)*

B_hazatérő_8. Milyen tényezők nehezítették a visszatérést? *(egyáltalán nem, kevéssé, eléggé, nagyon, nem tudom)*

- Személyes tényezők
- Bürokrácia a fogadó országban
- Bürokrácia a szülőhazámban
- Személyes gazdasági-pénzügyi helyzetem
- Munkaerő-piaci helyzet a szülőhazámban
- A külföldön szerzett tudás és bizonyítványok elfogadtatása, honosítása
- Egyéb

B_potenciális_hazatérő_1. Mennyire elégedett az alábbi tényezőkkel [a fogadó országban]? *(nagyon elégedetlen, elégedetlen, egyik sem, elégedett, teljesen elégedett, nem tudom)*

- Általános életkörülmények
- Családi helyzet
- Barátok közelsége
- Oktatási-képzési kínálat
- Karrierlehetőségek
- Jövedelem
- Tájkép/természeti környezet
- Társadalmi alapellátás (gyermek felügyelet, egészségügy, időskori gondozás)
- Kulturális/éjszakai élet
- Szociális jóléti rendszer/biztonság
- Egyéb

B_potenciális_hazatérő_2. Mennyire érzi magát a társadalom megbecsült tagjának [a fogadó országban]? *(nem tudom, teljes mértékig, nagyon, kevéssé, alig, egyáltalán nem)*

B_potenciális_hazatérő_3. Mit gondol, ha most visszatérne szülőhazájába, az elvándorolás előtti életéhez képest milyen változásokat emelne ki az alábbi tényezők közül? *(rosszabb, egyik sem, jobb, nem tudom)*

- Általános életkörülmények
- Családi helyzet
- Barátok közelsége
- Oktatási-képzési kínálat
- Karrierlehetőségek
- Jövedelem
- Tájkép/természeti környezet
- Társadalmi alapellátás (gyermek felügyelet, egészségügy, időskori gondozás)
- Kulturális/éjszakai élet
- Szociális jóléti rendszer/biztonság
- Egyéb

B_potenciális_hazatérő_4. Fontolgatja a visszatérést szülőhazájába? *(igen, nem)*

B_potenciális_hazatérő_5. Fontolgatja a visszatérést korábbi lakóhelyének régiójába? *(igen, nem)*

B_potenciális_hazatérő_6. Tett már lépéseket ennek érdekében?

B_potenciális_hazatérő_6.1. Mikor akar visszatérni? *(4 héten belül, 1-3 hónapon belül, 4-6 hónapon belül, 1-12 hónapon belül, 1-3 éven belül, több mint 3 év múlva)*

B_potenciális_hazatérő_6.2. Tesz most bármilyen konkrét lépést a visszatérése érdekében?

B_potenciális_hazatérő_7. Mennyire fontos az Ön számára, hogy fejlessze az alábbi tényezőket, amikor visszatér szülőhazájába? *(nem fontos, kevésbé fontos, fontos, elég fontos, nagyon fontos, nem tudom)*

- Általános életkörülmények
- Családi helyzet
- Barátok közelsége
- Oktatási-képzési kínálat
- Karrierlehetőségek
- Jövedelem
- Tájkép/természeti környezet
- Társadalmi alapellátás (gyermek felügyelet, egészségügy, időskori gondozás)
- Kulturális/éjszakai élet
- Szociális jóléti rendszer/biztonság

B_potenciális_hazatérő_8. Mennyire gondolja visszatérését könnyűnek? *(nagyon nehéz, nehéz, egyik sem, könnyű, nagyon könnyű, nem tudom)*

B_potenciális_hazatérő_8.1. Milyen tényezők nehezítik meg majd Ön szerint a visszatérést?

- Személyes tényezők
- Bürokrácia a fogadó országban
- Bürokrácia a szülőhazámban
- Személyes gazdasági-pénzügyi helyzetem
- Munkaerő-piaci helyzet a szülőhazámban
- A külföldön szerzett tudás és bizonyítványok elfogadtatása, honosítása
- Egyéb

B_potenciális_hazatérő_9. Elfogadna rosszabb munkakörülményeket (pl. alacsonyabb fizetés, alacsonyabb szakképzettséget igénylő pozíció, más hivatás) a visszatérésért cserébe?

- Nem, egyáltalán nem
- Nem, inkább nem
- Igen, talán
- Igen, minden bizonnyal
- Nem tudom

B_potenciális_hazatérő_10. Milyen tényezők fontosak az Ön számára, amikor a külföldön való maradás mellett dönt? *(nem fontos, kevésbé fontos, fontos, elég fontos, nagyon fontos, nem tudom)*

- Általános életkörülmények
- Családi helyzet
- Barátok közelsége
- Oktatási-képzési kínálat
- Karrierlehetőségek
- Jövedelem
- Tájkép/természeti környezet
- Társadalmi alapellátás (gyermek felügyelet, egészségügy, időskori gondozás)
- Kulturális/éjszakai élet
- Szociális jóléti rendszer/biztonság

B_potenciális_hazatérő_11. Tud olyan kezdeményezést vagy intézményt, amely segíthetné a visszatérést? *(igen, nem)*

B_potenciális_hazatérő_11.1. Milyen kezdeményezéseket ismer? Gondolja, hogy a jövőben használja ezek egyikét? *(kezdeményezés neve; igen, nem)*

B_potenciális_hazatérő_12. Mely intézményektől várna el segítséget visszatérése esetén? *(nem venném igénybe, kevéssé venném igénybe, nagyban igénybe venném, nem tudom)*

- Régiós munkaügyi központ
- Önkormányzati hivatal
- Társadalombiztosítási hatóság
- Egészségbiztosítási hatóság
- Ingatlaniroda
- Egyéb

Tanulmányokkal, készségekkel kapcsolatos kérdések

C1. Mikor és hol szerezte tanulmányait egészen a legmagasabb szakképzettségéig?

C2. Mikor és hol szerzett további szakmai tapasztalatokat? *(tréning típusa, tréning helye, tréning időtartama)*

C3.1. Milyen nyelveket beszélt a kivándorlás előtt? *(alap, közép, haladó, majdnem tökéletes, anyanyelv)*

C3.2. Milyen nyelveket beszélt a kivándorlás után? *(alap, közép, haladó, majdnem tökéletes, anyanyelv)*

C_hazatérő_3.3. Milyen nyelveket beszél a visszavándorlás után? *(alap, közép, haladó, majdnem tökéletes, anyanyelv)*

C_4.1. Milyen beosztásban dolgozott a kivándorlás előtt? *(háztartásbeli, munkanélküli, tanuló, gyakornok, saját foglalkoztatásban önállóan, saját foglalkoztatásban beosztottakkal, alkalmi munka, részmunkaidős munkatársa, főállású munkatárs)*

C_4.2. Milyen beosztásban dolgozott a kivándorlás után? *(háztartásbeli, munkanélküli, tanuló, gyakornok, saját foglalkoztatásban önállóan, saját foglalkoztatásban beosztottakkal, alkalmi munka, részmunkaidős munkatársa, főállású munkatárs)*

C_hazatérő_4.3. Milyen beosztásban dolgozik a hazatérés után? *(háztartásbeli, munkanélküli, tanuló, gyakornok, saját foglalkoztatásban önállóan, saját foglalkoztatásban beosztottakkal, alkalmi munka, részmunkaidős munkatársa, főállású munkatárs)*

C5.1. Melyik kategória határozta meg legjobban az ön legmagasabb foglalkoztatási szintjét kivándorlás előtt? *(FEOR kategóriák)*

C5.2. Melyik kategória határozta meg legjobban az ön legmagasabb foglalkoztatási szintjét kivándorlás után? *(FEOR kategóriák)*

C_hazatérő_5.3. Melyik kategória határozza meg legjobban az ön legmagasabb foglalkoztatási szintjét visszavándorlás után? *(FEOR kategóriák)*

C6.1. Hogyan keresett munkát kivándorlás után?

- Fejvadász cégen keresztül
- Közvetlenül a munkaadón keresztül
- Barátokon, rokonokon, szakszervezeteken keresztül
- Álláskeresési ajánlatokból tájékozódtam (pl. újság, internet, hirdetőtábla)
- Álláshirdetést adtam fel
- Állásinterjúkra jártam, alkalmassági vizsgákat töltöttem ki
- A munkáltatóm ajánlott egy állást

C_hazatérő_6.2. Hogyan keresett munkát hazatérés után?

- Fejvadász cégen keresztül
- Közvetlenül a munkaadón keresztül
- Barátokon, rokonokon, szakszervezeteken keresztül
- Álláskeresési ajánlatokból tájékozódtam (pl. újság, internet, hirdetőtábla)
- Álláshirdetést adtam fel
- Állásinterjúkra jártam, alkalmassági vizsgákat töltöttem ki
- A munkáltatóm ajánlott egy állást

C7.1. A jelenlegi munkahelye, beosztása eltér a korábban betöltött pozíciójától vagy a végzettségétől? (*igen, nem*)

C_hazatérő_7.2. A [fogadó országban] munkahelye, beosztása eltért a korábban betöltött pozíciójától vagy a végzettségétől? (*igen, nem*)

C8.1. Hogyan határozná meg munkáját, beosztását a kivándorlás után az előtte való munkájához képest? (*rosszabb, hasonló, jobb, nem tudom*)

C_hazatérő_8.2. Hogyan határozná meg a visszavándorlás utáni munkáját, beosztását az előtte való [fogadó országban] betöltött munkájához képest? (*rosszabb, hasonló, jobb, nem tudom*)

C8.3. Miért nem dolgozik Ön jelenleg?

- Izgalmasabb, kihívásokkal teli munkát keresek
- A vezetőséggel nem egyezett a véleményem
- Jobban fizető munkát keresek
- Stresszmentesebb munkát keresek, kevesebb munkaórában elvégezhető állást keresek
- A kollégáimmal nem értettük meg egymást
- Családom miatt (gyerekfelügyelet, idősebb hozzátartozó gondozása)
- Határozott időtartamra szóló munkaszerződésemm volt
- Elbocsátottak
- Nem keresek állást
- Lehetetlen számomra, hogy megfelelő állást találjak
- Nem tudom
- Egyéb

C9. Mennyire lenne könnyű vagy nehéz, hogy egy hasonló vagy jobb munkát kapjon, ha el kellene most hagynia a munkahelyét? (*nagyon nehéz, nehéz, egyik sem, könnyű, nagyon könnyű, nem tudom*)

C10. Mennyire lenne könnyű munkáltatójának az Ön pótlása, amennyiben elhagyná jelenlegi munkahelyét? (*nagyon nehéz, nehéz, egyik sem, könnyű, nagyon könnyű, nem tudom*)

C11. Mennyire lenne könnyű vagy nehéz önnek új munkát találni? (*nagyon nehéz, nehéz, egyik sem, könnyű, nagyon könnyű, nem tudom*)

C12.1. A korábbi munkatapasztalata, tudása és képzettsége segítette Önt a kivándorlás után a munkaerőpiacon való elhelyezkedésben?

- Nagyban hátráltatott a lehetőségeimben
- Hátráltatott a lehetőségeimben
- Nem volt hatással
- Keveset segített
- Igen, sokat segített

C_hazatérő_12.2. A korábbi munkatapasztalata, tudása és képzettsége segítette Önt a visszavándorlás után a munkaerőpiacon való elhelyezkedésben?

- Nagyban hátráltatott a lehetőségeimben
- Hátráltatott a lehetőségeimben
- Nem volt hatással
- Keveset segített
- Igen, sokat segített

C13. Hogyan tudja hasznosítani megszerzett tapasztalatait a jelenlegi pozíciójában? *(sosem alkalmazom, alkalmanként alkalmazom, néha alkalmazom, gyakran alkalmazom)*

- képzem kollégáimat a munkában
- szemináriumokat tartok kollégáimnak
- a munkamorál, termelési folyamatok megváltoztatása cégen belül
- munkáltatómnak segíték az üzleti kapcsolatok építésében külföldi cégekkel
- felülvizsgálom a vállalaton belül már használt munkafolyamatokat
- egyéb

C14.1. Mennyire nyitottak az emberek a szakterületén azon tudás, tapasztalat iránt, melyet máshol szerzett [kivándorlás előtt a szülőhazájában]? *(nagyon ellenállók, ellenállók, egyik sem, nyitottak, nagyon nyitottak)*

- Vezető, felsővezető, beosztott
- Ügyfél
- Szakemberek a saját vállalaton belül
- Szakemberek más vállalatnál
- Egyéb

C14.2. Mennyire nyitottak az emberek a szakterületén azon tudás, tapasztalat iránt, melyet máshol szerzett [visszatérés előtt a fogadó országban]? *(nagyon ellenállók, ellenállók, egyik sem, nyitottak, nagyon nyitottak)*

- Vezető, felsővezető, beosztott
- Ügyfél
- Szakemberek a saját vállalaton belül
- Szakemberek más vállalatnál
- Egyéb

C15.1. Volt bármilyen kapcsolata a [fogadó országban található] régióban élő emberekkel, mielőtt külföldre költözött volna? *(igen, nem)*

- Vezető, felsővezető, beosztott
- Ügyfél
- Szakemberek a saját vállalaton belül
- Szakemberek más vállalatnál
- Barátok
- Családtagok
- Egyéb

C15.2. Volt bármilyen kapcsolata a [szülőházában található] régióban élő emberekkel, mielőtt hazaköltözött volna? (*igen, nem*)

- Vezető, felsővezető, beosztott
- Ügyfél
- Szakemberek a saját vállalatban belül
- Szakemberek más vállalatnál
- Barátok
- Családtagok
- Egyéb

C16.1. A kivándorlás előtt/a kivándorlás után/a visszatérés után mennyi volt a havi bevétele?

- kevesebb mint 500€
- 500-999€
- 1000-1999€
- 2000-2999€
- 3000-4999€
- több mint 5000€

C16.2. Mennyire volt elégedett a bevételével?

- Kényelmes megélhetést biztosított a jövedelmem
- Küzdelmes volt a megélhetés a jövedelemből
- Nehéz volt a megélhetés a jövedelemből

C16.3. Mi volt a fő bevételi forrása?

- Alkalmazott voltam, dolgoztam
- Saját cégem volt, saját alkalmazásban álltam
- Szociális vagy munkanélküli segély
- Nyugdíj
- Megtakarítások vagy szülők
- Más forrás

C16.4. Volt másodlagos bevétele is? Ha igen, kérem, nevezze meg!

C17. Kérjük, jelölje meg átlagos életszínvonalát kivándorlás előtt/kivándorlás után/visszatérés után! (*nagyon rossz, rossz, egyik sem, jó, nagyon jó, nem tudom*)

Családdal kapcsolatos kérdések

D1. Kérjük, jelölje meg jelenlegi családi állapotát! (*egyedülálló, kapcsolatban, házas, elvált, özvegy, egyéb*)

D1.1. Hol találkozott partnerével? (*szülő régióban, fogadó országban, egyéb régióban*)

D1.2. Partnere honnan származik?

D1.3. Gyermekeik száma?

D2. Fejlesztette nyelvtudását mialatt külföldön élt? (*igen, nem, nem tudom*)

D2.1. Mely nyelvtérületet fejlesztette, míg külföldön volt? (*nyelv, készség, újonnan megszerzett, fejlesztett*)

D3. Hány emberrel töltötte el a szabadidejét kivándorlás előtt/kivándorlás után/visszatérés után? *(egy sem, 1, 2-5, 5-10, több mint 10)*

- Saját országából származó emberekkel
- A fogadó országból származó emberekkel
- Más külföldi országból származó külföldiekkel

D_hazatérő_4. Hány emberről tud, akik visszatértek külföldről? *(egy sem, 1, 2-5, 5-10, több mint 10)*

D_hazatérő_4.1. Hány emberről tud, aki vissza akar térni? *(egy sem, 1, 2-5, 5-10, több mint 10)*

D_hazatérő_5. Hogyan állt kapcsolatban az otthoniakkal, amíg külföldön tartózkodott? *(naponta, hetente-kéthetente, havonta, évente négyszer, évente egyszer vagy kevesebbszer, soha, nem tudom)*

- Meglátogattam őket
- Engem látogattak meg
- Pénzt küldtem haza
- Pénzt kaptam
- Beszéltem, üzenetet küldtem
- E-mailt, levelet, képeslapot küldtem
- Bevontam embereket projekt(ek)be
- Egyéb

D_hazatérő_6. Külföldön tartózkodása alatt részt vett választásokon? *(soha, néha, általában)*

D_hazatérő_7. Fenntartottam egy háztartást mikor külföldön éltem. *(igen, nem)*

D_hazatérő_8. Közeli barátok és a családtagok éltek nálam, amíg külföldön éltem. *(igen, nem)*

D_hazatérő_9. Visszatérése után hogy áll kapcsolatban a korábbi fogadó országgal? *(naponta, hetente-kéthetente, havonta, évente négyszer, évente egyszer vagy kevesebbszer, soha, nem tudom)*

- Meglátogattam
- Engem látogattak meg
- Pénzt küldtem haza
- Pénzt kaptam
- Beszéltem, üzenetet küldtem
- E-mailt, levelet, képeslapot küldtem
- Bevontam embereket projekt(ek)be
- Követtem a híreket a fogadó országról
- Egyéb

D_hazatérő_10. Fenntartok egy háztartást [a fogadó országban]. *(igen, nem)*

D_hazatérő_10.1. Közeli barátok, családtagok még mindig velem élnek. *(nem, egy sem; igen, egy kevés; igen, páran; igen, szinte mind; nem tudom)*

D_potenciális_hazatérő_1. Hogyan áll kapcsolatban az otthoniakkal külföldön tartózkodása alatt? *(naponta, hetente-kéthetente, havonta, évente négyszer, évente egyszer vagy kevesebbszer, soha, nem tudom)*

- Meglátogatom őket
- Engem látogatnak meg
- Pénzt küldök haza
- Pénzt kapok
- Beszélek, üzenetet küldök
- E-mailt, levelet, képeslapot küldök
- Bevonok embereket projekt(ek)be
- Követem a híreket szülőhazámról
- Egyéb

D_potenciális_hazatérő_2. Részt veszek választásokon. *(soha, néha, általában)*

D_potenciális_hazatérő_3. Fenntartok egy háztartást a szülőhazámban, amíg külföldön élek. *(igen, nem)*

D_potenciális_hazatérő_3.1. Közelebbi barátok, családtagok élnek benne, amíg én külföldön tartózkodom. *(nem, egy sem; igen, egy kevés; igen, páran; igen, szinte mind; nem tudom)*

D4. Mennyire voltak nyitottak a közvetlen környezetében élők arra a tudásra, tapasztalatra, amelyet otthonról hozott/vitt külföldre? *(nagyon ellenállók, ellenállók, egyik sem, nyitottak, nagyon nyitottak)*

- Család
- Barátok
- Kollégák
- A környéken élő emberek általában

D4.1 Mennyire voltak nyitottak a közvetlen környezetében élők arra a tudásra, tapasztalatra, amelyet külföldről hozott haza? *(nagyon ellenállók, ellenállók, egyik sem, nyitottak, nagyon nyitottak)*

- Család
- Barátok
- Kollégák
- A környéken élő emberek általában

D5. Hol élnek jelenleg a családtagjai, közelebbi hozzátartozói?

- Szülőhazámban
- Fogadó országban
- Jelenlegi régióban [a fogadó országban]
- Más európai országban
- Európán kívüli országban

D6. Kivándorlás előtt/kivándorlás után/visszatérés után részt vesz/vett valamilyen civil kezdeményezésben a jelenlegi és korábbi lakhelyén? *(igen, nem)*

- Sport klub
- Kulturális egyesület
- Politikai párt
- nem kormányzati szerv
- Szomszédsági kezdeményezés
- Egyéb

2. sz. melléklet: Interjúvázlat a visszavándorlásban résztvevők számára

1. Kérem, mutassa be magát! (szülőhely; hol nőtt fel; legmagasabb iskolai végzettség; fontosabb munkahelyek; családi állapot)
 - 1.1. Hol dolgozott több mint 6 hónapot? (NUTS2 pontossággal)
2. Kérem, meséljen a 6 hónapnál hosszabb külföldi munkatapasztalatáról! (földrajzi hely; munkakör; munkavállalás körülmények; szállás)
 - 2.1. Ha több helyen dolgozott, kérem, sorolja fel kronológiai sorrendben őket!
 - 2.2. Hol élt 2002. január óta? (időtartam; földrajzi hely)
3. Mikor döntötte el, hogy elhagyja az országot?
 - 3.1. Milyen fő motivációk vezették a külföldi munkavállalásban?
 - 3.2. Érte Önt valamilyen negatív, taszító (hazájából) vagy pozitív, vonzó körülmény (egy külföldi országból), amely Magyarország elhagyására sarkallta?
4. Milyen tervei voltak mielőtt elhagyta az országot? (mennyi időre tervezett; mi volt a célja az elvándorlással; tervezte-e a hazatérést)
5. Mi játszott fontos szerepet az elvándorlásban?
 - 5.1. Ezen túl, az alábbi tényezők mennyire voltak meghatározóak: magasabb jövedelem / karrier lehetőségek / tanulási lehetőségek / családi állapota / barátai / környezeti-természeti adottságok / szociális szolgáltatások / szociális előnyök (rendszer, biztonság) / kulturális élet – szórakozás / kalandvágy és a bennük bekövetkező változás lehetősége, amikor az elköltözés mellett döntött? (nem releváns; kevésbé fontos; fontos; elég fontos; nagyon fontos)
6. Kapott valamilyen segítséget a külföldi munkahely kiválasztásában?
 - 6.1. Ha igen, kitől és milyen mértékben segítette Önt a kiköltözésben?
 - 6.2. Korábbi hazai munkatapasztalata, tudása és képessége mennyire segítette Önt a külföldi munkaerőpiacon való elhelyezkedésben?
7. Külföldön tartózkodása során milyen munkahelyi és életkörülményei voltak? (munkakörülmények; kollégák megítélése; előrejutási lehetőségek; szállás; fogyasztási cikkek; mindennapi élet)
 - 7.1. Mennyire volt elégedett családi állapotával / barátai közelségével / tanulási lehetőségekkel / karrier lehetőségeivel / jövedelmével / környezeti-természeti adottságokkal / szociális szolgáltatásokkal külföldi kintléte alatt? (teljesen elégedett; elégedett; egyik sem; elégedetlen; nagyon elégedetlen; nem tudom)
 - 7.2. Mennyire érezte külföldön, hogy a társadalom megbecsült tagja?
8. Milyen új tapasztalatokat, képességeket szerzett külföldi életszakasa során?
9. Hogyan alakult havi bevétele kivándorlás előtt / után / visszatérés után? (<500€; 500-999€; 1000-1999€; 2000-2999€; 3000-4999€; 5000€<)

- 9.1. Volt-e másodlagos bevétele?
10. Hogyan változott nyelvtudása kivándorlása előtt, kivándorlása után és visszatérése után?
 - 10.1. Magyarországra visszatérve szerzett nyelvvizsgát?
11. Mikor döntötte el, hogy hazatér?
 - 11.1. Milyen motivációi voltak a hazatéréssel? (negatív / pozitív körülmények)
 - 11.2. A hazatérésben mennyire volt meghatározó családja állapota / barátai közelsége / tanulási lehetőségek / karrier lehetőségek / jövedelem / természeti adottságok / szociális szolgáltatások / kulturális élet / szociális előnyök / egyéb tényező a hazatelepülésben? (nem releváns; kevésbé releváns; fontos; nagyon fontos; legfontosabb; nem tudom)
12. Volt-e tudomása olyan kezdeményezésről vagy szervezetről, amely a hazatérőknek nyújt segítséget a külföldről való visszatérésben?
 - 12.1. Ha igen, honnan szerzett róla tudomást?
 - 12.2. Ön igénybe vette a támogatást?
13. Milyen intézményektől várná el, hogy segítsék a hazaköltözni szándékozókat?
14. Milyennek ítéli meg saját visszatérését?
 - 14.1. Előfordultak nehézségek a hazatérése során? (személyes tényezők; bürokrácia a fogadó / küldő országban; személyes gazdasági helyzet; munkaerőpiaci helyzet szülőhazájában; külföldön szerzett tudás és bizonyítványok elfogadtatása, honosítása; egyéb)
15. Hazatérése után mikor tudott újra munkába állni?
 - 15.1. Ha Ön munkanélküli volt aktívan vagy munkaügyi központon keresztül keresett munkát?
 - 15.2. Ha jelenleg is munkanélküli, milyen okok miatt nem talál megfelelő munkát?
16. Ön szerint a visszatérés utáni újbóli munkába álláshoz mennyire járult hozzá külföldi munkatapasztalata és az újonnan szerzett képességei?
17. Ön szerint mennyire lenne könnyű vagy nehéz, hogy egy hasonló vagy jobb munkát kapjon, ha el kellene most hagynia munkahelyét?
 - 17.1. Mit gondol, mennyire lenne könnyű vagy nehéz főnökének az Ön pótlása?
18. Mennyiben tér el jelenlegi beosztása a külföldön betöltött pozíciójától?
 - 18.1. Ha elhagyta korábbi pályáját, miért döntött a változás mellett? (szakmai pályát)
19. Hazatelepülése után idegennek érezte magát „rég-új” környezetében? (pl. kívülállónak, kirekesztettnek)
 - 19.1. Ha igen, mennyi ideig tartott ez az érzés?
 - 19.2. Fel tudta-e használni korábbi (magyarországi) ismeretségi kapcsolatait a visszailleszkedése során?

20. Kérem, össze tudná hasonlítani röviden a külföldi és hazai életkörülményeit? (miben változott)
21. Fontolgatja, hogy visszamegy külföldre dolgozni?
 - 21.1. Ha igen, elfogadna a jelenleginél rosszabb feltételeket a külföldi munkahelyére történő visszatérésért cserébe?
 - 21.2. A jelenlegivel megegyező vagy jobb feltételekkel elfogadná?
22. Ön szerint mennyire meghatározó a munkabér egy külföldi munkavállalásnál?
 - 22.1. Ön szerint mennyire meghatározó a munkabér a visszatérés utáni újbóli elhelyezkedésnél?
23. Családjában van-e más nemzetiségű külföldi személy?
24. (Ha van gyermeke) Gyermekeivel, aki kiköltözés előtt vagy külföldi tartózkodásuk alatt született, milyen nyelven beszélnek a családon belül?
25. Hány emberről van tudomása, akik visszatértek külföldről?
 - 25.1. Van olyan személy, akivel gyakori kapcsolatban áll?
26. Hány emberről van tudomása, aki kint maradt külföldön?
 - 26.1. Van olyan személy, aki vissza akar térni?
 - 26.2. Van tudomása róla, hogy milyen okokból halogatja a visszatérést?
27. Külföldi munkavállalása során fenntartott-e Magyarországon háztartást?
 - 27.1. Ha igen, milyen formában? (senki nem lakta; barátok vagy rokonok költöztek be; ismerősök vagy rokonok tartották fent; kiadta bérbe)
28. Követte a magyarországi híreket kintléte alatt?
 - 28.1. Miután hazaköltözött követte vagy követi külföldi lakóhelye híreit?
29. Mennyire nyitottak a környezetében lévő emberek külföldön szerzett tudására, tapasztalatára?
30. Felhasználta már külföldi kapcsolati hálóját saját vagy más munkája / élethelyzete során?
31. Megismert-e valamilyen új hobbit, szabadidős tevékenységet külföldön eltöltött ideje alatt, amit azóta is rendszeresen folytat?
32. Részt vett-e külföldön valamilyen civil kezdeményezésben?
 - 32.1. Ha igen, kapcsolódott-e munkájához?
 - 32.2. Kiköltözés előtt és után változott-e ilyen kezdeményezésben való részvételi hajlandósága?
33. Milyen nemzetiségűekkel volt rendszeres kapcsolatban a külföldi tartózkodása alatt?
34. Mennyire tartja a kapcsolatot kinti ismerőseivel?
 - 34.1. Hogy kívánja fenntartani azt a jövőben?
35. Biztatna-e másokat a külföldi munkatapasztalatra?

3. sz. melléklet: Interjúvázlat szakértői interjúkhoz
A Brexit és a migráció kapcsolatának vizsgálata

Változások a brit bevándorláspolitikában

1. Kérem, röviden mutassa be milyen módon kapcsolódik az Ön vagy az Ön szervezetének munkája a Brexithez!
2. Ön szerint milyen változásokat fog eredményezni az Egyesült Királyság Európai Unióból történő kilépése az európai migrációs viszonyokban?
3. Ön egyetért a megváltozott brit bevándorláspolitikával? Kérem, részletezze válaszát!
4. Ön szerint milyen változásokra lehet számítani az Egyesült Királyságba irányuló nemzetközi vándorlásban:
 - 4.1. 2019 márciusáig (az Egyesült Királyság Európai Unióból való végleges kilépése előtt);
 - 4.2. a szigetország Európai Unióból történő kilépése után?

A Brexit lehetséges hatásai az Egyesült Királyságban dolgozó magyarok vándorlására

5. A mostani információk alapján a jövőbeli változások milyen módon érinthetik a kelet-közép-európai és azon belül a magyar bevándorlókat?
6. Mit gondol a szigetországban élő (dolgozó) magyarok hogyan fognak reagálni a Brexitre?
 - 6.1. Ennek milyen kimutatható/mérhető jelei vannak már most?
 - 6.2. Mi indokolhatja a szigetországban maradáást?
 - 6.3. Mi indokolhatja egy másik országba való továbbvándorlást?
 - 6.4. Mi indokolhatja a hazaköltözést?
7. Ön mennyire tartja valószínűnek a szigetországban élő (dolgozó) magyarok tömeges visszatérését?
8. Mit gondol milyen szerepük van a demográfiai-gazdasági jellemzőknek az előbb említett migrációs döntésekben? (Például aki tanulni ment ki, inkább külföldön marad; a 40 év alatti, családostól, alacsonyan képzett nő inkább hazatér; a 40 év alatti, egyedülálló, magasan képzett férfi inkább továbbvándorol.)
9. Ön szerint a mai magyar politika migrációval kapcsolatos hozzáállása mennyiben befolyásolhatja a szigetországban dolgozó magyarokat a maradásban vagy a hazatérésben?
10. Mit gondol az Egyesült Királyság példáját (a nemzetközi/EU-n belüli bevándorlás korlátozása) követni fogja-e másik EU-s tagország is?
11. Ön szerint a Brexit milyen hatással lesz más EU-s tagországokban élő (dolgozó) magyarokra?
12. Milyen módon tudna Magyarország profitálni a Brexitből?

A hazatérés támogatására tett kezdeményezések

13. Ön szerint milyen intézményi összefogásra van szükség, hogy a külföldről történő hazatérés (adminisztratív oldalról) akadálymentesebb legyen?
14. Van olyan intézmény amelyiknek fel kellene „készülnie” a hazatérők fogadására? (pl. minisztérium vagy más közigazgatási intézmény; adóhivatal; oktatási intézmény; kamara)
 - 14.1. Tud olyan intézményről vagy gazdasági szereplőről (pl. vállalat), amely már tett ilyen lépéseket?
15. Mi a véleménye a kormány 2015 és 2016 között működött „Gyere Haza Fiatal!” Programról?
 - 15.1. Milyen előnyei és hátrányai voltak a programnak?
 - 15.2. Ön szerint kellene további hasonló programokat kezdeményezni (a kormány, civil szervezetek vagy gazdasági szervezetek részéről), akár a Brexit kapcsán?

4. sz. melléklet: Az interjúalanyok demográfiai adatai

	Interjú sorszama	Nem	Korcsoport ^{a)}	Legmagasabb iskolai végzettség	Foglalkoz- tatottsági főcsoport ^{b)}	Célország(ok)
Magasan képzett	I1	férfi	25-29	PhD	FEOR-21	Amerikai Egyesült Államok
	I2	nő	25-29	PhD	FEOR-21	Amerikai Egyesült Államok
	I3	férfi	30-34	PhD	FEOR-21	Németország
	I4	férfi	30-34	PhD	FEOR-21	Amerikai Egyesült Államok
	I5	férfi	30-34	PhD	FEOR-21	Amerikai Egyesült Államok, Hollandia
	I6	férfi	25-29	egyetem	FEOR-36	Egyesült Királyság
	I7	férfi	30-34	PhD	FEOR-21	Belgium, Egyesült Királyság
	I8	férfi	25-29	PhD	FEOR-21	Egyesült Királyság
	I9	férfi	30-34	PhD	FEOR-21	Ausztrália
	I10	nő	20-24	főiskola	FEOR-36	Egyesült Királyság
	I11	férfi	25-29	PhD	FEOR-21	Egyesült Királyság, Olaszország
	I12	férfi	25-29	PhD	FEOR-21	Egyesült Királyság, Svájc, Németország
	I13	férfi	30-34	egyetem	FEOR-21	Kazahsztán
	I14	férfi	25-29	egyetem	FEOR-21	Írország
	I15	nő	20-24	egyetem	FEOR-24	Egyesült Királyság
	I16	férfi	30-34	PhD	FEOR-21	Dánia, Japán
	I17	nő	15-19	főiskola	FEOR-25	Franciaország
	I18	nő	30-34	PhD	FEOR-22	Amerikai Egyesült Államok
	I19	férfi	25-29	PhD	FEOR-21	Egyesült Királyság
	I20	férfi	25-29	PhD	FEOR-21	Csehország
	I21	férfi	40-44	PhD	FEOR-21	Amerikai Egyesült Államok
	I22	férfi	20-24	PhD	FEOR-24	Amerikai Egyesült Államok
	I23	férfi	25-29	egyetem	FEOR-13	Luxemburg
	I24	férfi	25-29	PhD	FEOR-21	Amerikai Egyesült Államok
	I25	férfi	25-29	egyetem	FEOR-26	Luxemburg
	I26	férfi	25-29	érettségi	FEOR-21	Belgium, Egyesült Királyság, Németország, Spanyolország
	I27	nő	25-29	egyetem	FEOR-36	Luxemburg
	I28	férfi	20-24	főiskola	FEOR-24	Egyesült Királyság

Alacsonyan képzett	I29	férfi	20-24	felsőfokú szakképzés	FEOR-51	Egyesült Királyság
	I30	férfi	25-29	szakközép-iskola	FEOR-71	Németország, Írország
	I31	férfi	25-29	szakközép-iskola	FEOR-71	Kazahsztán
	I32	nő	20-24	főiskola	FEOR-41	Egyesült Királyság
	I33	férfi	40-44	egyetem	FEOR-93	Németország
	I34	férfi	50-54	főiskola	FEOR-93	Németország
	I35	férfi	20-24	főiskola	FEOR-93	Írország
	I36	férfi	20-24	szakközép-iskola	FEOR-93	Amerikai Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Svédország
	I37	nő	25-29	főiskola	FEOR-42	Egyesült Királyság, Írország
	I38	férfi	30-34	szakközép-iskola	FEOR-93	Hollandia, Németország
	I39	nő	20-24	egyetem	FEOR-51	Spanyolország, Egyesült Királyság
	I40	nő	25-29	felsőfokú szakképzés	FEOR-51	Egyesült Királyság
	I41	nő	25-29	főiskola	FEOR-51	Egyesült Királyság
	I42	nő	45-49	szakközép-iskola	FEOR-51	Amerikai Egyesült Államok
	I43	férfi	25-29	szakközép-iskola	FEOR-51	Egyesült Királyság
	I44	férfi	30-34	egyetem	FEOR-51	Észtország
	I45	férfi	40-44	szakközép-iskola	FEOR-75	Németország
	I46	férfi	25-29	egyetem	FEOR-51	Egyesült Királyság
	I47	férfi	25-29	egyetem	FEOR-51	Egyesült Királyság
	I48	férfi	30-34	szakközép-iskola	FEOR-93	Ausztria

a) A kivándorlás időpontjában.

b) A külföldön betöltött munkakör alapján.

FEOR-1: Gazdasági, igazgatási, érdek-képviselési vezetők, törvényhozók

FEOR-2: Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozások

FEOR-3: Egyéb felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozások

FEOR-4: Irodai és ügyviteli (ügyfélkapcsolati) foglalkozások

FEOR-5: Kereskedelmi és szolgáltatási foglalkozások

FEOR-6: Mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozások

FEOR-7: Ipari és építőipari foglalkozások

FEOR-8: Gépkészítők, összeszerelők, járművezetők

FEOR-9: Szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozások

Forrás: saját adatgyűjtés

5. melléklet: A foglalkoztatottak szektorális megoszlása a kelet-közép-európai országokban
(1995-2014)

Ország	Foglalkoztatási szektorok	1995	2000	2005	2010	2014	Változás mértéke ¹
Bulgária	Szolgáltatások	46,2	48,1	51,4	54,1	55,6	9,4
	Ipar	31,3	27,8	27,4	26,2	25,0	-6,3
	Mezőgazdaság	22,5	24,1	21,2	19,7	19,4	-3,1
Csehország	Szolgáltatások	53,1	56,3	57,4	60,3	59,9	6,8
	Ipar	40,5	39,0	38,9	36,6	36,8	-3,7
	Mezőgazdaság	6,4	4,6	3,7	3,1	3,3	-3,1
Észtország	Szolgáltatások	55,8	60,5	61,5	66,9	67,4	11,6
	Ipar	34,0	32,8	33,5	28,9	28,8	-5,2
	Mezőgazdaság	10,2	6,6	5,0	4,2	3,7	-6,5
Horvátország	Szolgáltatások	50,9 ²	n/a	n/a	58,5	63,7	12,8
	Ipar	29,2 ²	n/a	n/a	27,3	26,9	-2,3
	Mezőgazdaság	19,9 ²	n/a	n/a	14,2	9,5	-10,4
Lettország	Szolgáltatások	54,8	60,7	64,4	68,8	68,8	14,0
	Ipar	27,4	24,7	26,0	23,3	23,7	-3,7
	Mezőgazdaság	17,8	14,6	9,5	7,8	7,4	-10,4
Litvánia	Szolgáltatások	51,5	55,0	56,5	66,6	66,1	14,6
	Ipar	29,2	26,4	29,4	24,6	24,7	-4,5
	Mezőgazdaság	19,3	18,6	14,1	8,8	9,2	-10,1
Magyarország	Szolgáltatások	54,3	55,8	60,7	63,5	65,8	11,5
	Ipar	30,8	31,8	31,0	29,2	27,5	-3,3
	Mezőgazdaság	14,8	12,5	8,3	7,2	6,7	-8,1
Lengyelország	Szolgáltatások	43,5	50,8	53,2	56,9	58,3	14,8
	Ipar	29,7	29,0	29,5	30,1	30,2	0,5
	Mezőgazdaság	26,9	20,2	17,3	13,0	11,5	-15,4
Románia	Szolgáltatások	28,7 ³	28,2	35,1	39,6	42,0	13,3
	Ipar	26,0 ³	26,9	32,0	28,8	28,6	2,6
	Mezőgazdaság	45,3 ³	44,9	32,9	31,6	29,4	-15,9
Szlovénia	Szolgáltatások	46,2	51,5	55,7	60,6	62,4	16,2
	Ipar	39,6	36,8	34,6	31,1	29,3	-10,3
	Mezőgazdaság	14,2	11,7	9,7	8,3	8,3	-5,9
Szlovákia	Szolgáltatások	53,9	59,6	61,5	64,6	65,6	11,7
	Ipar	37,1	34,2	33,9	32,1	31,1	-6,0
	Mezőgazdaság	9,0	6,2	4,6	3,4	3,3	-5,7

1: A változás mértéke 1995 és 2014 között százalékpontban kifejezve.

2: 1996. évi adatok

3: 1999. évi adatok

Forrás: Eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés

6. sz. melléklet: A kelet-közép-európai remigrációval kapcsolatos nemzeti politikák főbb jellemzői

Kezdeményezés neve	Cselekvési célország(ok)	Típusok	Célkitűzések	Idő-tartam	Eredmények
Guidance and Counselling for Migrants and Returnees	Szlovákia, Csehország, Egyesült Királyság, Hollandia, Ciprus, Görögország	Újrafoglalkoztatás, reintegráció	A visszatérőknek tanácsadással kapcsolatos "know-how" és tapasztalatátadás	2009-2011	7 találkozó a partnerországokban; (re)migrációs eszköztár és online könyvtár létrehozása; kérdőíves felmérés
Gyere Haza Fiatal	Magyarország	Hazacsábítás, reintegráció, újrafoglalkoztatás	Egyesült Királyságban dolgozó fiatal magyarok visszacsábítása és visszaintegrálása a munkaerőpiacra	2015-2016	A rendelkezésre álló 100 millió Ft-ból összesen 105 hazatérő támogatása; komplex program, amely hiányszakmákban helyezte el a fiatalokat
Homing Plus Program	Lengyelország	Hazacsábítás, újrafoglalkoztatás, reintegráció	Fiatal kutatók hazatérésének támogatása	2010-2013	Összesen 119 fiatal kutató támogatása
Lendület Program	Magyarország	Hazacsábítás, újrafoglalkoztatás, helybentartás	Fiatal kutatók visszatérésének támogatása és az elvándorlás megelőzése	2009-	Összesen 143 (2017) kutatócsoport támogatása
„Masz Plan na powrót?” (Van terve a visszatérésre?)	Lengyelország	Reintegráció	Külföldön élő, hazatérni szándékozó lengyelek tájékoztatása	2008-	Honlap működtetése; állásközvetítés; vállalkozóvá válás ösztönzése; gyermekek re-integrációjának segítése
MEDIT	Románia	Hazacsábítás, újrafoglalkoztatás	Olaszországban élő, hazatérni szándékozó románok tájékoztatása	2009-2011	Információs szolgáltatás, állásközvetítés
Migrácia SK	Szlovákia	Hazacsábítás, helybentartás	Az agyelszívást csökkentő megoldások kidolgozása	2009-	Honlap működtetése; kapcsolatépítés a külföldön működő szlovák migrációs szervezetekkel

Opening Up Opportunities for Returned Georgian Migrants	transznacionális (Csehország, Grúzia)	Reintegráció, újrafoglalkoztatás	Hazatérés támogatása a szülőföld fejlesztése céljából	2003-	Állatanácsadó- és közvetítő központ létrehozás Tbilisziben; segítségnyújtás közel 160 ezer grúz hazatérőnek; tájékoztatói kampány Csehországban
powroty.gov.pl Program	Lengyelország	Reintegráció, újrafoglalkoztatás	A potenciális hazatérők támogatása	2008-	Honlap működtetése; a hazatérők reintegrációjának és újrafoglalkoztatásának támogatása
Project Retour	Magyarország	Hazacsábítás	Külföldön élő diplomás fiatalokkal történő kapcsolatfelvétel és információszolgáltatás	2003-2005	A civil kezdeményezés törekedett arra, hogy az elvándorlók és hazatérők egymást segítsék egy migrációs hálózat kialakításával
Rezidens Támogatási Program	Magyarország	Helybentartás	Az egészségügyet sújtó agyelszívás meggátolása	2011-	2011 és 2017 között mintegy 3500 támogatás
Slovensko Calling	Szlovákia	Hazacsábítás, újrafoglalkoztatás, reintegráció	A külföldön élő szlovákok hazacsábítása és újrafoglalkoztatása	2009-	Állasközvetítő honlap; szlovákiai kalauz kiadása a hazatérőknek a reintegráció elősegítésére
Szent-Györgyi Albert Hazahívó Ösztöndíj	Magyarország	Hazacsábítás, újrafoglalkoztatás, helybentartás	Tehetséges magyar kutatók hazacsábítása	2013-2014	A rendelkezésre álló 5,7 milliárd Ft-ból kutatóhelyek és kutatócsoportok támogatása
Talents back Home	Észtország	Hazacsábítás, újrafoglalkoztatás	Külföldön élő, hazatérni szándékozó fiatal észtek (diákok) tájékoztatása	2010-2012	27 fő hazatérésének támogatása

Forrás: KOVÁCS, Z. et al. 2013, p. 65. és KÁLMÁN J. 2016, pp. 117-118. alapján saját szerkesztés